

Szerzőtől önállóan megjelentek:

- Bosznia és Hercegovina. Budapest, 1909.
Angolok és amerikaiak. Budapest, 1910.
A drágaság a világpiacon és nálunk. Budapest, 1912.
A magyar közgazdasági érdekképviselések. Budapest, 1914.
A kereskedelmi és iparkaraarék reformja. Budapest, 1922.
Emberi miniatűrök. Szeged, 1925.
Szeged. Ismertető a város múltjáról és jelenéről. Szeged, 1926.

Fordítások:

- Nowak: A katasztrófa útja. Szeged, 1919.
Benoit: Atlantis. Budapest, 1920.
Wells: Az új Macchiavelli. Budapest, 1921.
Zulawski: Ezüstös mezőkön. Szeged, 1922.
Wells: A nagy katasztrófa. Budapest, 1922.
Wells: A szerelem és Lewisham ur. Budapest, 1923.
Wells: Házasság. Budapest, 1923.
Macdonald: A szocialista mozgalom. Budapest, 1924.

TONELLI SÁNDOR

EMBERI PROBLÉMÁK

SZEGED, 1927

A DÉLMAGYARORSZÁG HÍRLAP- ÉS NYOMDA VÁLLALAT, RT.
KIADÁSA

AZ ÖSSZETETT EMBER.

Az összetett ember nem én vagyok, de lehetnék én is.

Hogy mikor születtem, nem tudom. Lehet, hogy mikor az első durva követ szerszámnak használtam, mikor először adtam tovább szóval gondolatomat, mikor a barlang falára az első bölényt lerajzoltam, mikor először borzadtam össze a megszűnés gondolatára, mikor az első csatornát építettem, vagy mikor először vert bennem gyökeret az örök kételkedés szelleme. Lehet, hogy előbb, lehet, hogy később, nem tudhatom. De vagyok és úgy érzem, hogy időtlen-idők óta vagyok és maradok mindaddig, míg életem célja nem önmagamban rejlik, hanem a sarkamat taposó nemzedékek végtelen sorozatában.

Évezredek óta gyűjtöm és raktározom magamban a tapasztalatokat. Tudom, hogy a tél hideg, a tűz melegít, többedmagammal erősebb vagyok, mint egyedül, de még sokkalta erősebb vagyok ha szolgálatomba állítom a természet erőit is. írásban, templomok falán, sziklafeliratokon, pergamenttekercseken, könyvekben feljegyzem az eseményeket és akkumulátorok módjára összegyűjtöm a meglevő tudást; színek skálájában, szobrok plasztikájában, akkordok

összecsengésében megkötöm az elfutó szépet és hordozom magamban minden szépnek, jónak és igaznak szülőjét, az *örök gondolatot*. Itt élek ezen a földön. Nincs reményem, hogy elszabaduljak róla, de látom az idegen világokat és nem hiszem, hogy ez a századrangú sárgolyó legyen gondolkodó lények életének egyetlen hordozója. Keresek valamit, amit még nem találtam meg és lehet, hogy sohasem is fogok megtalálni.

Mert keresni akarok és hogy keresni tudják, fanatikusan hiszek a gondolat abszolút szabadságában, melyet nem korlátozhatnak a múltból hozott dogmák, előítéletek és cenzorok plajbászai. Minden, ami szép, nagy és nemes ezen a világon, minden haladás és minden hajnalpirkadás a gondolat szabadságáért vívott küzdelem szülötte. És mégis életem nagy élményei közé tartozik, mikor egy szerzetesrend templomának esti félhomályában belém lüktetett a lehajtott fejek alázata és önmagukat megtagadó férfi-emberek porbahullása a nagy ismeretlen előtt, amelyet csak hódolat illet meg, de nem bírál. A nappal munkája mellett, amely csak realitásokat ismer, hallom az est misztikus borongásának suttogó hangjait. Az élet pozitív meglátása mellett nem tudom könnycsepp nélkül a szememben hallgatni a *Gaudeamus*, vagy a zenélő órának a múltból átcsengő hangjait. Élem az élet drámáját, de lírája az, mely belekap szívem húrjaiba. Mikor amerikai életemet élem, a nappal irgalmat nem ismerő, kegyetlen munkája után estére megkövetelem magamnak a mozi mindig jól végződő, naiv romantikáját.

Ha nézem a nagyvárosok gép-civilizációjának lüktetését és belepezsdülök abba az emberáradatba, amely reggel és este villamoson, autóbuszon, földalattin és földfelettin özönlik London és Newyork szívébe, vagy vissza onnét, modern

embernek., a huszadik század gyermekének tudom magamat. Lenyűgöz a felhőkarcolók sorának látása, az esti fényreklámok tűzjátéka, vagy a Martin-kemencék izzón sistergő vastömege. Órákon át tudom elnézni, mikor a daruk nyögve, recsegve és kattogva emelik partra az óceánokat szántó kolosszusok méhének kincseit. És nincsen elevenebb, izgatóbb emlékem nekem, aki már megjártam egyéni életem utjának felét, mint mikor egy francia mérnök elsőnek repülte át az Angliát a kontinentstől elválasztó csatornát és új, szinte határtalan közlekedési lehetőségek perspektíváit vetítette elém. Értem és érzem mindezt: a gépet, gőzhajót, gőzmozdonyt, repülőgépet, bányát, vasbetont, rádiomot és rádiót, hisz modern ember vagyok. De hoztam magammal valamit a középkorból, beleérezem magamat a kis olasz városok kultúrájába, Stratford romantikájába, Weimar lelkébe és bensőm az a küzdőtér, ahol a civilizáció és kultúra újra meg újra megvívják Szumérban és a Nilus partján kezdett örök harcukat.

A modern társadalomban, amelyben ezidőszerint élek, érzem a vagyoneelosztás igazságtalanságait és a tömegek nyomorának sajkását. Érzem a tisztán a kereset elvére épített kapitalizmus sarkalatos tévedését. Nem azért élünk, hogy ikeressünk, hanem azért keresünk, hogy élhessünk. Hallom az éhség farkasának üvöltését a fényes nagyvárosokban, ahol csak egy ablaktábla választja el a hivalkodó gazdagságot a senyvedő szegénységtől. Látom a távol jövő ezüstös csillogásában a boldog államot, amelyet Platónról kezdve az emberiségnek oly sok ébren álmodója megálmodott. Megértem az elkeseredést, gyűlölködést, társadalmi harcot. Elfogadok mindent, ha egy kegyetlen törvényszerűség úgy rendeli, hogy ezeken keresztül vezessen az emberi

haladás nagy országútja. De visszarettenek, mikor párt-programot akarnak csinálni abból, ami minden gondolkodó és érző ember vágyainak eredője, mikor egyesek ki akarják sajátítani maguknak a szociális gondolat jogát, vagy mikor az élet nagy valóságai előtt dogmatikusok módjára elavult elméletek értelmezésén folytatnak meddő vitatkozásokat.

Megértem az individualitás kifejlesztésének jogát, az akadályok elhárítását az egyéniség útjából, minden kényszerítő eszköz elvetését, egészen a szélső anarchiáig. Elvégre magamhoz állok legközelebb és van némi szépsége annak a kínai társadalomnak, amely a felső beavatkozás mértékét a minimumra tudta leszállítani. Igaz, annál jobban élvezi helyette a külső beavatkozások gyönyörűségeit. De épen azért tudom azt is, hogy kell egy összefogó, társadalmat acélozó és államot irányító akarat, melynek meg kell kötni a bennem lobogó örök anarchiát. E kettősségen keresztül értem meg egyszerre Brutust és Julius Caesart, a condottiere-t és a *fejedelmet*, Luthert és Loyolát s azt a Napóleont, aki mindenét a forradalomra teszi fel, de mint néző felsóhajt az ostromlott Tuileriák előtt: »Adnák csak nekem a svájciakat meg az ágyukat, hogy megmutassam, mit kell ilyenkor csinálni!« Megértem, hogy vannak esetek, mikor egy testben két lélek lakik.

Ha van politikai liberalizmus és konzervativizmus, benem elmosódnak a határok. Az egyik küzd a felszabadításért, a másik gyűjti és csoportosítja a megtartó erőket. Taktikájuk ellenben furcsán kuszálja össze az elveket. Van eset, hogy a liberalizmus rendszabályoz és a konzervativizmus terjeszti ki a választójogot. Azok az elvek, melyek néhány évtizeddel ezelőtt embereket választottak el egy-

1. A liberalizmus és a konzervativizmus határaitól. A liberalizmus a felszabadításért küzd, a konzervativizmus a megtartó erőket gyűjti és csoportosítja.

ták egész családok politikai hovatartozandóságát, nem hatnak többé az élő valóság erejével. De az, amit a múlt század nagy liberális nekilendülése után ma a liberalizmus válságának neveznek, egyúttal az én válságom is, tekintet nélkül arra, hogy véletlenül milyen párthoz tartozom. Érzem, hogy a konzervativizmus önmagában nem lehet program, mert ha magára marad, reakció lesz belőle, de érzem azt is, hogy a liberalizmus, melynek egész gondolatvilága arra van beidegezve, hogy *mit nem akar*, önmagában nem lehet elég. Saját személyemből a nagy vonalakra kivetítve ez a parlamentek és pártok válsága. Kétkedés a parlamentarizmusban és csalódás a népképviselőkhöz, általános választójoghoz fűzött nagy reménységekben. A szüntelen át- meg átcsoportosulások, szétválások, összeolvadások mellett a parlamenti párt elveszti a múlt évtizedekben bírt nagy jelentőségét. Politikai atomizálódás folyik az egész világon. A parlamentek vagy teljesen szétszakadozottak, vagy egy óriási szerkezet, amelyet pártoknak nem is lehet nevezni, egyesíti magában mindazokat a heterogén, egymással szemben álló, harcban álló elveket, melyek valaha a pártok programjának alapjait megadták. A régi értelemben vett pártok ideje lejárt. Túl a mai parlamentek látszólagos pártjain, túl a liberalizmuson és a konzervativizmuson, túl a fascizmuson, túl mindenféle *izmusokon* és politikai gépezeteken pedig valaminek a körvonalai vetítődnek a kárpitra, amiről még nem tudom, hogy micsoda, érdekképviselőtanácsa-e, vagy kiválóságok és kiválogatottak zsűrije, vagy pedig az emberiség közös, nagy lelke, amely mindannyiunkban működik.

És így vagyok az izgató, nagy problémák egész tömegével, melyek napról-napra elém merednek, hogy válaszoljak

rájuk, hogy válaszoljunk rá valamennyien. Érzem, hogy igaza van a plebejusnak, aki több jogot követel magának, de tudom, hogy igazuk van azoknak is, akik már nemzedékekkel ezelőtt beérkeztek és a gyermekszobából hozták magukkal a vezetés hivatottságát. Ha a lovat és kutyát ki kell tenyészteni, az ember sem lehet három generáció előtt igazán gentleman. Hiszem a nemzet, a nép, a faj jogát a külön élethez, különállóságának kidomborításához, de érzem, hogy működik bennem a közös nagy lélek, amely együttesen viszi az egész emberiséget előre. Megértem azt, akiben él az örökbékc ábrándja, de megértem azt is, aki hősi önfeláldozás képzetével, felvirágozott zászlók alatt vonul a világháborúba. Megértem azt, aki együttérez a bíborban született, szőkefürtös gyermek szomorú sorsával és megértem azt is, aki el akarja háritani az apák bűnének ismétlődését a következő nemzedékekben. Megértem azt, akinek a legitimizmus adja meg az élete tartalmát, de megértem azt is, aki azt vallja, hogy minden legitimizmus egy korábbi törvényes állapot felforgatásával kezdődött. Ha minden hatalom Istentől való, semmiféle hatalomtól sem tagadhatom meg a felsőbb rendeltetés törvényszerűségét. A *beatus ille qui procul negotiis* váltakozik bennem a kalandorral, akit izgat, hogy mi van túl a nagy tengeren és a kéklő hegyek oromsorán, ahol a szivárvány hidja a földről mennybe visz.

Ezen a világon minden relatív. Relatív a fény, a sebeség, az erő és relatív a gondolat és az igazság. Minden tézisnek meg van az antitézise és a relativitások, tézisek és antitézisek harcának színtere én vagyok. Csak a *lectores unius Uhri* állíthatják a szent együgyűség feltétlen biztonságával, hogy nekik mindenben igazuk van. Bennem ezer-

féle érzés, gondolat, hagyomány és tapasztalat találkozik és mindezeknek eredője az, amit énnek nevezünk.

De tudom-e, hogy mi az az én? Egyéniségem csak öntudatomban jelenik meg egység formájában és öntudatom az, ami kiemel a semmiből egy parányi lét tartamára. Ez az öntudat megszűnik, mihelyt átléptem a fekete kapun, melynek csak az egyik oldalán van kilincs. Ennek az öntudatnak a meghatározása a legnehezebb, mert a meghatározás lehetősége önmagában rejlik. Öntudatom ezért nem tud megnyugtató választ adni énemnek kérdésére. Mi vagyok én? Atomoknak meghatározott csoportosulása vagyok-e, vagy független tőlük és több náluk valamivel? Ha atomok csoportosulása vagyok, miért csoportosultak az atomok és a bennük levő elektronok így és miért nem másként? Hol van az énemnek külső határa; ott-e, ahol testemnek látható felülete a külvilággal érintkezik, vagy hozzászámíthatom-e énemhez mindazt, ahova gondolatom elér és amit magába foglal? Hol van a felelet erre és a kérdések egész tömegére?

Mit tudom én, ki vagyok én? Életem podgy ászában mit hurcolok magammal gyermekkorom emlékeiből, ifjúságom ábrándképeiből és meglett koromnak megmellesztő küzdelmeiből? Ha reagálok a külső világ benyomásaira, ha beszélek, ha cselekvésre határozom el magamat, miféle rejtett mozgató erők játszadoznak énemnek ezerféle billentyűin? Mikor formába öntöm egy gondolatomat, melyik tanítóm szava, vagy az emberiségnek melyik örök tanítómestere szólal meg bennem? Ha cselekedtem, mi volt belőle a saját elhatározásom és mennyiben állottam a külső tényezők, a környezet és az események sodró hatása alatt? Tudhatom-e, hogy pillanatnyilag melyik békésen elhalt, harctéren elesett, vagy máglyán megégetett, elporlott ősemnek a vére dolgozik

bennem; tudhatom-e, mit hoztam magammal elmúlt századok ködös homályából?"

Ez a bizonytalan körvonalú, ingadozó, töprenkedő valami vagyok én és ezek vagyunk évezredek óta valamennyien, akik az életben nemcsak az anyagi boldogulást és az érvényesülés külső formáit, hanem valami mélyebbet, lényegbe vágót keresünk. Függetleníteni akarjuk magunkat az egyoldalú befolyásoktól, hogy megtaláljuk az igazságot. Ezért akarunk megérteni mindent és ezért kételkedünk mindenben. Az igazság keresése és a kétkezés ikertestvérei egymásnak. Előttünk lebeg Tennyson mondása, hogy több hit van a becsületes kételyben, mint az őszinteség nélküli hitvallásban.

Homo sum; humani nihil a me aliamim puto. Én vagyok az összetett ember, a nagy Proteus. Sugártörő prizma vagyok, amely mindig ugyanaz marad, amint hogy a dolgok is ugyanazok, csak a meglátásuk az, ami a prizmán keresztül szüntelenül változik.

Én vagyok az összetett ember. Én az Örök Ember vagyok.

AZ EMBERI CIVILIZÁCIÓ KEZDETEI.

Nem is olyan régen minden valamirevaló történelmi kézikönyv azzal kezdődött, hogy Menés volt Egyiptom első királya. Utódai voltak a fáraók, akik a piramisokat építették. Hogy mi volt Menés előtt és miként jött létre Egyiptom kultúrája és civilizációja, arról a történelem nem tudott semmit. Esetleg egyes történetírók elkövezték még azt a furcsaságot is, hogy az első kötetet az előzmények nélküli ókori keletnek szentelték és a második kötet elejére, az európai történet bevezetése gyanánt biggyesztették oda az őskor történetét. Általában számukra az őskor embere és kultúrája független tudomány volt a sajátképeni történelemtől. Tudományuk nem az emberi civilizáció fejlődésének története volt és náluk az emberiség históriája nem a megelőző évezredek hosszú, fáradságos és küzdelmes munkáján épült fel, hanem a levegőben lógott. Deus ex machina módjára nem fejlődésnek volt az eredménye, hanem készen adódott. Menés volt Egyiptom első királya ...

Pedig az emberi nem történetének talán azok a legérdekesebb, legizgatóbb fejezetei, mikor az ősember tapogatózva, bizonytalanul kezdte lerakni a civilizáció alapjait.

Igaz, hogy ezek a hosszú évezredek, amelyekről nincsenek kőbe vésett, agyagba égetett és egyéb írásos dokumentumaink, hanem csak leletekre, csontmaradványokra és egyéb hasonló emlékekre vagyunk utalva, telve vannak kérdőjelekkel és a problémák egész láncolatával. Kik voltak a történelem előtti idők egyes kultúráinak megteremtői és hogyan kapcsolódnak az egyes periódusok egymásba? Miért állt meg a fejlődés néha tízezer esztendőkre és miért vett ismét váratlan lendületet? A viszonyok változása vetette-e meg egy új kultúrfok alapját, vagy a régi fajt, amely képtelen volt emelkedésre, másik váltotta fel s ez az új faj lett egy újabb kultúra hordozója? Hosszú időn keresztül akkora bizonytalanság uralkodott ezekben a kérdésekben, hogy a szaktudomány állandóan emlegette az összefüggés hiányát, a hiatust, amely a régi és újabb kőkorszak s az utóbbi és a történelmi idők között tátong. A történelem tudománya ezért érezte felmentve magát az alól, hogy a civilizáció kezdeteinek ismertetésével alapozza meg az emberiség történetét.

Pedig kétségtelen, hogy hézagok az emberiség legrégebb múltjában sincsenek. Legfeljebb a leletek lehetnek elszigeteltek, de nem a kultúra periódusai. Épen a legutolsó esztendők kutatásai nagyon alkalmasak arra, hogy a hézagokat és mutatkozó űröket áthidalják. Sir Arthur Evans képét használva, az őskor egyes emberfajai, melyeket a leletekből megismertünk, többé nem különálló kultúrák hordozói, hanem staféta-futók, akik a civilizáció fáklyáját adták egymásnak tovább.

Az emberi civilizáció legrégebb emlékei. A geológia tudománya ma általánosságban négy jégkorszakot ismer, illetőleg az tételezi fel, hogy négy eljegesedési periódus követte

egymást az északi féltekén. A történelem előtti archeológia ezekbe az interglacialis periódusokba helyezi az európai ember legrégebb emlékeit, anélkül, hogy az első pontosan meg tudná állapítani az egyes jégkorszakok idejét és tartamát, a másik pedig a relatív korszakokban hozzávetőleges biztonsággal el tudná helyezni a régi kőkorszak egyes ember- és kultúrtípusait.

Tíz-tizenöt év előtt még általános volt a meggyőződés az archeológusok körében, hogy az ősember, aki az első, kezdetleges kőszerszámokat készítette, az utolsó eljegesedést megelőző meleg periódusban élhetett, melynek időtartamát ötven-százötvenezer esztendőre lehet becsülni időszámításunk előtt. Ma hovatovább lábra kap az a meggyőződés, hogy az első eolithoknak, a kőszerszámok őseinek korát félmillió évre is vissza kell vinni és az ember első emlékei az első jégkorszak előtti időbe nyúlnak vissza. Akármint lett légyen is, az éveknek c tízezei alatt nagyon, szinte rettenetesen lassú volt az ember fejlődése. Talán nem is volt igazi ember, hanem egy oldalága az emberré fejlődő szerszámkészítő állatnak, akiből hiányzott az igazi magas fejlődésre való képesség. Erre a problémára valószínűleg sohasem tudunk teljes bizonyossággal megfelelni.

A neandervölgyi ember. Amennyire meg tudjuk ítélni, körülbelül az időszámításunk előtti 50-35.000 év között, az utolsó jégkorszak idején lehetett Európa klímája a legrettenetesebb. Az északi jégtakaró leért Belgiumig, Németország derekáig és a lengyel alföld közepéig. Az Alpok és Pireneusok jégárai sokkal hatalmasabbak voltak, mint manapság. Köd, hideg eső, nehéz havazás váltogatta egymást. Ebben a barátságtalan, szubarktikus klímában élt az embernek az a típusa, melyet neandervölgyi ember (*Homo*

Neandertalensis, vagy más lelőhelye után *Homo Mousteriensis*, *Homo primigenius*) néven ismerünk. Élete viszontagságokban és tragikus küzdelmekben volt gazdag. Állandó küzdelmet folytatott az időjárás szigorúságával. Nehéz harcokat vívott a rettenetes vadállatokkal a barlangok birtokáért és ezer veszélynek tette ki magát betevő falatjának előteremtéséért.

Milyen lehetett az ember, aki ilyen viszonyok között élt és milyen lehetett az élete? Mikor 1856-ban a Düsseldorf melletti Neandervölgy egyik barlangjából előkerült az a koponyatető, melyről ez az emberfaj nevét vette, sokan, közöttük Virchow, kételkedtek e koponyarész tulajdonosának emberi mivoltában. Azóta azonban, főleg Franciaországban, amely a történelem előtti archeológiai leletek klaszszikus hazája, nagy számmal kerültek elő teljesen hasonló koponyák, sőt teljes csontvázmaradványok, úgy hogy ezek alapján megközelítő pontossággal meg tudjuk rajzolni a neandervölgyi ember alakját. Nem volt magas termetű, legfeljebb 155-160 centiméter lehetett, nyaka előreállt, szemét összeéőr, hatalmasan kidomborodó csontiv árnyékolta, homlokának viszont alig volt domborulata, előreugró fogsora alatt pedig az áll jóformán hiányzott. Megjelenése elütött a mai emberétől és főleg koponyaalkatában sok volt a primitív, majomszerű, állati vonás.

Életéről nagyon keveset tudunk. Bármily kevés azonban, amit a leletek alapján róla megkonstruálhatunk, elég annak megállapítására, hogy külsejének állati vonásai mellett is ember volt életmódjában, gondolkozásában és cselekedeteiben. Ismerte a tüzet, állatbőrökbe burkolózva védekezett a hideg ellen, tisztelte halottait. Ha tisztelte halottait, kellett, hogy valamelyes képzelete legyen a túlvilágról, amit pedig

meglehetősen fejlett nyelv nélkül elképzelni nem lehet, mert csak a nyelv segítségével lehet elvont gondolatokat közölni. Pattogatott kőből fegyvert és szerszámot készített magának, mellyel vadászott és levakarta, kidolgozta az állatbőröket; a szerszámot odarakta halottja mellé, akit eltemetett. A nagy vadakat, melyek erejét sokszorosan felülmúlták, valószínűleg fortéllyal ejtette el, vagy verembe csalta és úgy ölte meg őket. Alkalmasint illő tisztelettel megette embertársait is. Minthogy olyan vidéken is lakott, ahol nem voltak barlangok, fel kell tételezni róla, hogy a hideg elleni védekezésül másfajta mesterséges lakásról is tudott gondoskodni. Talán vermet ásott és azt fedte be, talán kezdetleges kunyhót is épített magának.

Kultúráját leggazdagabb élőhelyéről *moustérien* kultúrának nevezzük. Csontmaradványokban, eszközökben bőven vannak emlékei Európából, Észak-Afrikából, Elő-Ázsiából, legfőként azonban Franciaországból. Legutóbb 1925-ben Tarville-Petrc a galileai Tabgha mellett bukkant teljesen neandervölgyi típusu leletre.

Hogy honnan került Európába ez a nyomorúságos viszonyok között élő, meghatóan kezdetleges ősi rokonunk, nem tudjuk. Vannak, akik azt hiszik, hogy Afrika archeológiai átkutatása fogja megadni erre a kérdésre a feleletet és vannak, akik azt állítják, hogy a neandervölgyi ember Dél-Németországon át, az északi jégmező és az Alpeselek jégárjai közötti övön keresztül, mint egy akkoriban fejlettebb kultúra hordozója hatolt előre nyugat felé. De épenugy, mint eredetét nem ismerjük, arra a kérdésre sem tudunk megfelelni, hogy mi történt vele. Kipusztult, vagy kipusztították, vagy felszívódott az utána következő magasabb rendű fajokban? Vannak antropológusok, akik valószínűleg nem is

egészen alaptalanul, nem hisznek egész. fajok kipusztulásának lehetőségében, különösen, ha azok a fajok egész kontinenseket népesítettek be és azt hiszik, hogy a neandervölgyi ember, az emberi fejlődésnek ez az oldalhajtsága, még ma is itt él velünk, bennünk, a vérünkben, Európa civilizált népeiben. Annál is inkább feltételezik ezt, mert a neandervölgyi ember alkalmasint jó ideig együtt élhetett akár Európában, akár egyebütt az utána következő fajokkal, amelyek átvették kultúrájának maradványait.

A rénszarvas kora. A jégkorszak letűnte után Európát hosszú évezredekken keresztül tundra- és steppszerű területek borították. A jégkorszak állataiból egyre csökkenő számban megmaradt még a mammut, barlangi oroszlán, szürke medve, gyapjas rinocerosz, de mellettük megjelentek már a mai mérsékelt égöv állatainak ősei is. Vadlovak, bölények és rénszarvasok óriási tömegei tanyáztak Európa derekán és bőséges alkalmat nyújtottak az új emberfajnak, amely a neandervölgyi ember helyét elfoglalta, hogy vadászszenvedélyét kielégítse és megélhetését biztosítsa.

A jégkorszak letűnte ugyanis nemcsak új fejlődési fokozatot jelez a történelem előtti idők kultúrájában, hanem az új korszakot egyúttal egy új, intelligens fajtának a megjelenése vezeti be, melyet az antropológusok egy része *első valószínű embernek* szokott nevezni. Akár van jogosultsága ennek az elnevezésnek, akár nincs, bizonyos, hogy sem az *aurignaci*, sem pedig a *cro-magnoni* embert, aki uralkodó típusa volt a jégkorszak végétől a csiszolt kőkorszakig terjedő időnek, nem választják el lényeges különbségek a modern embertől. A *cro-magnoni* ember magastermetű volt, magasabb a mostani emberfajták átlagánál, koponyája nagy, boltozatos, a hosszú fejű típushoz tartozó, arca alacsony,

széles álla jól kifejlődött. Legtalálóbban magastermetű, széles'arcú hosszúfejűnek, esetleg a kapcsolatról, mely közte és a környező állatvilág között fennállott, *rénszarvas-embernek* lehetne nevezni.

A történelem előtti időben nincsenek a mai értelemben vett események és évszámok. Hogy az egymást követő korzakokat meg tudják különböztetni, az archeológusok a megmaradt eszközök alapján kulturtípusokat állítottak fel, melyek a legfontosabb lelőhelyek után nyerték nevüket. E kultúrtípusok megállapításában sok bizonytalanság uralkodik és nagyon nehéz a leleteknek időrendben való csoportosítása is. A túlzásba vitt részletezés a tudománynak ebben az ágában csak zavarokat okozhat. Az általános beosztásra azonban feltétlenül szükség van. A rénszarvas-korban három ilyen általános kultúrtípust különböztetünk meg, az *aurignacit*, *solutréit* és *magdalénit*. Ez a három periódus a szerszámok és fegyverek állandó tökéletesbedését mutatja; a solutréi korban jelennek meg a babér- és fügefalevél-alaku, teljesen szimmetrikus, csodálatosan finom élű, — de nem csiszolt! — köeszközök, a magdaléni korban pedig a miniatűr kőszerszámok és mindenekfelett az olyan csonteszközök, melyeknél tökéletesebbeket hosszú évezredek multával sem tudtak előállítani.

De a rénszarvas-kornak legfőként nem a technikailag folyton tökéletesebb eszközök tartották fenn az emlékezetét, hanem a művészi alkotások, főleg a *barlangrajzok*, amelyek az Aurignac-periodusban nagyon egyszerű, profilban rajzolt, kétlábú állatokkal kezdődnek és folyton tökéletesbedve, a rénszarvas-kor végén élethűen naturalisztikus ábrázolásokig jutnak el. A magdaléni korból valóságos kompozíciók ismeretesek, melyek meglepnek a színek gazdagságával, egyes

felrakásával és egész vadász jelenetek, vagy vágató vadlovak csoportjának ábrázolásával. Az őskor művésze megörökítette azt, ami legjobban izgatta a benne élő vadász fantáziáját. Oly tökéletesek vannak e rajzok között, hogy mikor 1878-ban Sautuola spanyol archeológus, illetve kis leánya az első ilyen barlangrajzot felfedezte, az egész tudományos világ kétségbevonta, hogy az a kőkorszakból származik, modern hamisításra gyanakodott és csak akkor fogadta el a felfedezés hitelességét, mikor azt a Dél-Franciaország és Spanyolország barlangjaiban talált leletek egész sora megerősítette. Ezek a képek a rénszarvas-kor emberének éles természet-megfigyeléséről, magasfoku technikai készségéről és eleven, üde, artisztikus érzéséről tesznek tanúságot. Ugyanezt bizonyítják az egyre nagyobb számban előkerülő plasztikai alkotások, faragványok, csontokba vésett ábrázolások és domborművek is. Egyes múzeumok nagyon ügyesen mutatják be az őskor emberének művészi alkotásait. A hallei ősrégészeti múzeumban utánzatban látható egy barlang falfestményeivel együtt; a gráci múzeumban pedig barlangrajzok eredeti méretben freskódíszítésnek vannak felhasználva.

A barlangkutatás munkája Európában immár körülbelül félszázada folyik és egymásután hozza napfényre a meglepő eredményeket. Az altamirai barlang belső boltzatain, ahova napfény sohasem hatol be, többszínű képeket fedeztek fel, melyek csak mesterséges világítás mellett készülhettek. Ellenben sem itt, sem más barlangokban, ahol szintén találtak képeket, a füstnek és kormozásnak semmi nyoma. Az őskor művésze zsirkő-lámpával dolgozott, melyben zsirt égetett. Egyes barlangokban a kutatók geometriai jellegű rajzokra bukkantak, melyekben kunyhók ábrázolását vélték felismerni, míg egy másik barlangnak a rajza

a szánhoz mutat félreismerhetetlen hasonlóságot. A coguli és alperai barlangok képei táncoló nők csoportját ábrázolják, a testet a melltől kezdve elfedő, valósággal kiszabott, szoknyás ruhákban. Ismerünk nyilas vadászjeleneteket, tehát a rénszarvas-kor embere már tudott távolba hordó fegyvert készíteni. Egy képen sakálforma állat, hihetőleg a kutyának őse, kíséri a vadászt, tehát az állatok megszelidítésének első nyomai, amit azelőtt csak az újabb kőkorszak emberének tulajdonítottak, tiz-tizenölezer esztendővel régebbi időkbe nyúlnak vissza. A minatedai barlang freskóján nyilas csoportok küzdő helyzetben állanak egymással szemben, — a társadalmi szervezetnek, de egyúttal a szervezett harcnak első reánk maradt emléke.

A rajzokat a tárgyi leletek is megerősítik. Ha a rénszarvas-kor embere, az állatok között lazacot is karcolt a mammut-csontra, megvan a csonthorog, mellyel halászott. Ha a *szó szoros értelmében* vett ruhákat festett, megvan a magdaléni kor finom csont-tüje, mellyel a ruhát készítette. Két esztendeje Morvaországban, a predmosti őskori telepről, amely a solutréi periódusba sorozandó, csontból faragott valóságos ruhakapcsok kerültek elő, amelyek azt igazolják, hogy a rénszarvas-kor embere nemcsak állatbőrökbe burkolta magát, védekezésül a hideg ellen, hanem a szó szoros értelmében öltözködött. Mindenesetre ennek a kornak embere már nagyobb kulturkészletnek volt birtokában, mint amekkorát nála még néhány esztendővel ezelőtt is feltételeztünk.

A negroidok problémája. A rénszarvas-kor kultúrájának kétségtelenül az aurignaci és cro-magnoni ember volt a hordozója, de nem ő volt az egyedüli ember, akit ebből a korból ismerünk. A cro-magnoni csontvázakat 1868-ban fedezték fel és a múlt évszázad utolsó évtizedeiben az ugyan-

ezen típusú ember emlékei állandóan szaporodtak. 1901-ben azonban a *Grotte des Enfants* barlangban Mentone mellett két csontvázat fedeztek fel, melyek határozottan negroid jelleget árulnak el. Ebből és más hasonló leletekből arra kell következtetnünk, hogy a cro-magnoni emberrel egyidejűleg egy néger szabású lakossága is volt Európa déli részének. A furfoozi és más hasonló leletek, melyeknél a faragott rénszarvascsontok és egyéb körülmények lehetővé teszik a kor megállapítását, melyből származnak, viszont azt is mutatják, hogy a magdaléni kor vége felé az addigi kizárólagos hosszúfejű típus mellett, melynek a cro-magnoni ember volt a legkiválóbb képviselője, már az első kerekfejű emberfajta is megjelent Európában. Az antropológusok egy része azt tételezi fel, hogy a furfoozi fajban a belső-ázsiai rövidfejűek, vagy mongolok első európai beszüremkedését és az Európa derekán ma is erősen elterjedt *alpin típusnak* az őseit kell keresnünk. Más leleteknél az antropológusok eszkimó affinitásokat gyanítanak.

Faji tekintetben így a megoldatlan és valószínűleg soha teljes bizonyossággal meg nem oldható kérdések egész sorozatával állunk szemben. A fontos azonban az, hogy bár ezekben a nagyon régi korszakokban különböző fajok jelenlétét tudjuk megállapítani, a kor kultúrája valamennyi fajnál közös. Ugyanannak a művészetnek a nyomait találjuk Dél-Franciaországtól Morvaországig; a grimaldi csontvázak mellett ugyanazokat a kagyló-diszítéseket, ugyanazt a vörös festékanyagot találjuk és a temetés módja is ugyanaz, mint a cro-magnoni embernél, aki dominált a rénszarvaskor legnagyobb részében. A viszonyok ugyanolyanok voltak, mint a jelenkori Európában. A fajok keveredtek, egymás mellett éltek és ugyanazon kultúra jelenségei kiterjedtek a

különböző fajokra. Úgy a materiális, mint szellemi kultúra kincsei vándoroltak. A messze belföldön talált atlanti és földközi tengeri kagylókból, a diszitó motívumok és különböző tárgyak vándorlásából a forgalomnak, sőt mondhatnók, kereskedelemnek bizonyos élénkségére kell következtetni.

Sokan az őskor faji problémáinak keretébe szokták bekapcsolni azokat a különböző elefántcsontból és puha kőfajtákból faragott nőszobrokat is, melyeknek az Alsó-Ausztriában talált úgynevezett *willendorfi Vénus* és a dél-franciaországi szoborleletek a legkiválóbb képviselői. Ezek a szoborműveken az őskor művésze tökéletes plasztikával adta vissza az emberi testet, főleg pedig a nő alsó testének azt az elhújasodását, amely egyáltalában nem felel meg a mai ember szépség-ideáljának. Az archeológusok egy része a steatopigiának ebben a megörökítésében, mai analógiákból kiindulva, néger jellegű, emlékeket vélt felfedezni. Meggyőződésünk szerint ez a felfogás mindenestre túlzott. A steatopig szobrok sem a készítők néger voltak, sem pedig a néger szépség-ideál elterjedését nem bizonyítják. Egyszerűen a szoborkészítők naturalisták voltak, akik a női testet olyannak ábrázolták, aminőnek az egy-két szülés és szoptatás után mutatkozik, ha mesterségesen nem kendőzik el a valót. A női test alsó részének erős kidomborítása egyébként rituális jelentőségű is lehetett s a termékenységet jelképezhette. Valószínűvé teszi ezt az is, hogy steatopig szobrocskák nagy mennyiségben kerültek elő a krétai ásatásoknál is, már pedig Krétában az újabb kőkorszak idején egyáltalán nem lehet néger szépség-ideálról beszélni.

Hova tűnt a rénszarvas-kor embere? Az ember őstörténetének ma is megoldatlan problémái közé tartozik, hogy mi lett a rénszarvas-kor művészi hajlandóságú emberével,

aki doniborműveket, szobrokat faragott és falfestményekkel, freskókkal népesítette be a lakásául szolgáló barlangok boltozatait? Az újabb, vagy csiszolt kőkorszakban ugyanis ezeknek a művészi hajlandóságoknak nyomát sem találjuk. Épen úgy, ahogy a neandervölgyi és cro-magnoni ember között űr tátongott, a tudomány elé egy másik szakadék is meredt, amely a régi kőkorszak emberét az újabb kőkorszak emberétől elválasztotta. Egyes archeológusok annyira mentek ebben a szakadék-elméletben, hogy még azt is feltételezték, hogy a cro-magnoni ember ragály, vagy más körülmények következtében egészen kipusztult és lakótelepei évszázadokon keresztül üresen maradtak, míg egy új faj, amely az újabb kőkorszak kultúráját hozta magával, Európa földjét ismét be nem népesítette. Az én véleményem szerint, bár a régi és újabb kőkorszak között átmenetnek még mindig nagyon sok megoldatlan problémája van, ilyen értelemben vett hiatust nem lehet és nem szabad feltételezni.

Talán tizenötezer esztendővel a mi időnk előtt, Európa klímájának fokozatos felmelegedése következtében vége felé hajolt a tundrák és siccpek időszaka és földrészünk erdősödése megkezdődött. Az életkörülmények megváltozása következtében a rénszarvas megritkult, kipusztult, vagy észak felé elhúzódott. Ez az észak felé vándorlás természetesen nem történt egyszerre, hanem sok évszázad alatt. Ez idő alatt a mi felfogásunk szerint, folyton javuló klíma-viszonyok mellett is, annak az embernek az élete, kinek egész gazdasági rendszere a rénszarvas- és bölénycsordák bőséges jelenlétével függött össze, megnehezedett. Lehet, hogy a neki meg nem felelő életkörülmények részben degenerálódását idézték elő, részben pedig arra készítették, hogy kövesse az észak felé kivándorló állatokat. Ugyanakkor —

ismét évszázadokat értve e kifejezés alatt, — amint Európa klímája megjavult, a Földközi tenger felől megkezdődött egy alacsonyabb termetű, de szintén hosszúfejű fajnak, melyben valószínűleg az úgynevezett *mediterrán fajnak* első észak felé irányuló hullámát lehet felfedeznünk, a benyomulása a kontinens derekára. Kelet felől valószínűleg tovább tartott a *furfoozi* néven ismert rövidfejű típus előnyomulása nyugati irányban. Ez a két faj keveredett a régi faj visszamaradt töredékeivel, minden valószínűség szerint felszívta őket, elfoglalta az elvándoroltak által üresen hagyott helyeket és meghonosította Európában, amit magával hozott, az újabb kőkorszak, a neolitikum kultúráját. Antropológiailag e fajok egymásra következtetését kimutatni nem lehet, de a keveredés processzusának minden valószínűség szerint így kellett lejártszódni.

Ma a tudományban általánosan el van terjedve az a feltevés, hogy az északra elvándorolt *cro-magnoni* emberben kell az úgynevezett *északi faj*, az indogermánok őseit keresnünk. A késői paleolitikum embere elfoglalta a jég elvonulása után északon szabaddá vált területeket és az új viszonyok között átalakulva, magára öltötte azokat a tulajdonságokat, amelyek az északi fajt jellemzik, a keskeny és hosszukás arcot, a világos és áttetsző bőrt és a haj szőkeségét. Tulnagya ezeknek az ősöknek a számát nem lehet tennünk, egy nagyobb csapat, horda lehetett az, melynek leszármazottaiban a hosszú időn át tartott *Inzucht* révén az említett tulajdonságok kifejlődtek és örökletesekké váltak. Későbbi évezredek multával innét, a Balti tenger vidékéről történt az indogermánok szétáradása és fellépésük a történelem színpadán.

A bizonytalan tapogatózásokat mi sem mutatja azonban

jobban, mint az északi rövidfejűek kérdése. A cro-magnoni ember hosszúfejű volt és az északi koponyák is túlnyomóan hosszúíú jüek. De északon már a kőkorszakbeli koponyák bizonyos százaléka is rövidfejű. Másként ez nem magyarázhat meg, minthogy vagy a cro-magnoni embernek Skandináviában való megjelenésével egyidejűleg, vagy nem sokkal utána, egy másik, rövidfejű bevándorlás is 'történt. Hogy honnét kerültek ezek a Balti tenger vidékére, a furfoozi fajtával azonosítandók-e, vagy egy egész független bevándorlást kell feltételeznünk délkeletről, vagy keletről, e tekintetben találgatásokra vagyunk utalva. Az uralkodó nézet az, hogy ez a rövidfejű északi faj máig is fennmaradt a lappokban. De hogy más, kalandos feltevésekben sincs hiány, azt az indogermán őstörténeti kutatásnak azok a képviselői mutatják legjobban, akiknek feltételezése szerint ezek az északiak minden idegen beavatkozás nélkül, teljesen önállóan fejlesztették ki saját körükben az újabb kőkorszak civilizációját és míg a hosszúfejűek közülük az indogermánok ősei lettek, addig a rövidí'ejűek részint a mai finn-ugorokban élnek tovább, részint kelet felé vándorolva, a Krisztus előtti hatodik évezred táján Mezopotámiáig jutottak el és mint szumirok léptek fel a történelem színpadán. Ezt az elméletet bizonyos fentartással még az egyébként kiváló Kossinna is magáévá teszi. Ha ez csakugyan így volna, el kellene ismerni annak az angol kritikusnak az igazságát, aki azt mondja, hogy az indogermánoknak nem sok okuk lehet a dicsekedésre, ha egy időben indultak el a civilizáció útján és oly alaposan lemaradtak a szumirok mögött.

Átmenet az újabb kőkorszakba. Régebben a régi és újabb kőkorszak közötti különbséget főleg arra alapították, hogy az újabb kőkorszak embere egyszerű pattogatás helyett

csiszolta és fúrta szerszámaikat. Ma ezt a fennálló különbségek csak egyik, még pedig nem is fontosabb jelenségének tekintjük. Egészen az újabb kőkorszak legfontosabb jellemző vonásait a csiszolt kő használatán kívül abban foglalhatjuk össze, hogy ekkor kezdődik meg az állatok rendszeres szelidítése és háziállatok tartása, a földművelés, a fazekas mesterség, a fonás és szövés. Alapjában véve ugyanazok a foglalkozások, állattenyésztés, mezőgazdaság és ipar, melyek ma is uralkodnak az ember gazdasági életében. Az alapvető különbség a régi és új kőkorszak között abban rejlik, hogy a régi kőkorszak emberének főfoglalkozása a vadászat és halászat volt, mellette gyűjtögette azokat a növényi tápszereket, gyümölcsöket, melyeket a természet elébe tárt; vadászott, ha a vad véletlenül elébe került, vagy az éhség rákényszerítette, de a rendszeres, gazdasági értelemben vett munkát nem ismerte. Ezzel szemben az újabb kőkorszak állattenyésztő, földművelő és ipart űző emberétőlünk már csak mennyiségi, de nem minőségi különbség választja el. A vadásznak távol vidékekre elkalandozó nomád élete megszűnik s a megtelepedett ember életében a munka és pihenés szabályszerűen váltogatják egymást. Az életszínvonal emelkedik és egyenletesebbé válik. A régi kőkorszak az emberiségnek, mint olyannak történetéhez tartozik, az újabb kőkorszakkal kezdődik az emberi *civilizáció* története. De miért maradnak el az újabb kőkorszak kezdetén egyszerre azok a művészi alkotások, amelyek oly jellegzetesek a rénszarvas-kor emberére? A felfogások e tekintetben nagyon eltérők. Vannak, akik e jelenséget a régi faj eltűnésével és az új faj megjelenésével hozzák kapcsolatba, mely utóbbiból hiányzott a művészethez való hajlamosság és készség és a magdaléni kor eleve, biztos kézzel megrajzolt

képeit csak gyerekrajzokra emlékeztető konvencionális ábrázolásokkal és geometriai formákkal tudta helyettesíteni. Mások ismét azt tételezik fel, hogy ez a művészeti hanyatlás az életmód megváltozásából folyik. A megtelepedett földművelőnek a látóköre fizikailag és lelkileg egyaránt összehúzóult. Az állat, a vadászat tárgya nem foglalkoztatta többé a fantáziáját és nem érezte szükségét, hogy azt lakóhelyének falán megörökítse. A szabályos, beosztott munka, a megélhetés biztosságának érzése filiszterszerűvé tette művészetének megnyilatkozásait is. A rénszarvas-korban a művészetet a férfi üzte szabad idejében, az újabb kőkorszakban a művészet asszonyi mesterséggé vált és ellaposodott. Vannak azonban, akik még tovább mennek és meggyőződésük szerint egészen helyt nem álló következtetésekhez jutnak el. Gordon Childe szerint a rajzok konvencionalizálódásából nem szabad az esztétikai izlés megromlására következtetni. A barlangrajzok ugyanis nem a *l'art pour l'art* önkéntes megnyilatkozásai voltak, hanem minden valószínűség szerint totemisztikus, gyakorlati célokat szolgáltak. Az ősember azt vélhette, hogy az állat megrajzolásával hatalmat is szerez fölötte. Ez esetben az élethű megrajzolásnak leegyszerűsített szimbólummal való helyettesítése nem hanyatlást, hanem fejlődést jelent a konkrét képtől az elvont gondolkodás felé. Mondanunk sem kell, hogy ennek a feltevésnek a jogosságát csak abban az esetben lehetne elismernünk, ha az ősember kizárólag csak állatokat rajzolt, vagy mintázott volna és ha az újabb kőkorszak embere legalább a szimbolikusnak tekintett rajzokban produkált volna tökéleteset. Ínytelen azonban ezek a rajzok is oly kezdetlegesek, mintha visszamennének abba az időbe, amelyből a rénszarvas-kor emberének művészete kiindult.

De ha így Európában az újabb kőkorszak bekövetkeztével a művészeti hagyományok folytonossága megszakad, ma mégsem tátong a két kultúra között olyan szakadék, mint amekkorát néhány esztendővel ezelőtt feltételeztek. Délen az *azili*, északon pedig a *maglemosei* kultúra bizonyos mértékig hidat formál a régi és új kőkorszak között. Az első nevét az Ariège departenientben levő Mas d' Azil barlang leleteiről, a másik pedig a maglemosei konyhahulladékhalmokról vette. A Mas d' Azil barlang leletei, melyeket Piette francia archeológus hozott napfényre, ma már nem állanak egyedül, hanem elszórtan ismétlődnek Spanyolországtól Svájcig. A művészi rajzok ezekben a barlangokban hiányzanak ugyan, de geometriai rajzokban megmaradt az előző korszak sokszínű technikája és nagy számmal fordulnak elő olyan tárgyak, melyek a magdaléni korról való rokonságra utalnak. Rénszarvas-aganacs helyett már a közönséges szarvas agancsa szolgáltatja a különböző eszközök készítésének anyagát, de a szigonyok, horgok és egyéb eszközök nagyrészt olyanok, mint a magdaléni időben. A szokások is megmaradtak; a halottak mellett a kutatók ugyanazokat a festőanyagokat találták. Épenúgy a maglemosei és más hasonló konyhahulladékhalmok is átmenetet jeleznek: A legalsó rétegek a régi kőkorszak embereinek kultúrájára utalnak, míg a felső rétegekben már háziállatok csontjai és gabonamaradványok fordulnak elő. Az azili korszak legkülönösebb emlékei azonban azok a sokszínű, festett kavicsok, melyeknek jelentésével és rendeltetésével még mindig nem vagyunk tisztában. Oly különösek ezek a kavicsokra feslett jelek, hogy Piette egy kezdetleges ábécé jegyeit vélte bennük felfedezni.

Mindent összefoglalva, a régi és újabb kőkorszak közötti

átmenet körülményeit pontosan nem ismerjük, de már nem állhat meg az a régi feltevés, hogy e két korszak között teljesen hiányzik a kapcsolat. Főleg a részletkérdésekben még nagyon sok probléma vár megoldásra és vannak nyomok, melyek egyelőre még csak merész találgatásokra adnak alkalmat. Mióta jobban kezdjük ismerni Dél-Afrika népeit, egyes kutatók nem ok nélkül mutattak rá arra a nagy hasonlóságra, amely a busmanok és a rénszarvas-kor emberének barlangrajzai között fennáll. Nyelvészeti és egyéb bizonyítékok alapján ma az az elmélet áll fenn, hogy a busmanok aránylag késői időben vándoroltak északról az afrikai kontinens déli részére. Lehet-e ilyen alapon feltételeznünk, hogy a rénszarvas-kor művészete volt az, amely áttért a Földközi tenger déli partjára és ezt vitték a busmanok magukkal az egész afrikai kontinensen keresztül? Viszont északon, Trondhjem körül is fedeztek fel olyan barlangrajzokat, melyek szintén a rénszarvas-kor franciaországi rajzaira emlékeztetnek. A találgatások itt abban az irányban mozognak, hogy önállóan fejlődött-e ki ez az északi barlangművészet, vagy az Európa derekáról északra elvándorolt ember vitte magával művészetének megnyilatkozásait? Olyan kérdések ezek, melyekre hiányzik a felelet.

Az egyiptomi civilizáció eredete. Az, amit a régi és újabb kőkorszak összefüggéséről elmondottunk, tulajdonképpen csak a történet sorrendje szempontjából fontos. Sokkal fontosabb ennél az összefüggés kimutatása a Földközi tenger keleti medencéjének újabb kőkorszakbeli kultúrájával, melyen végeredményben egész mai civilizációnk nyugszik.

Említettük ugyanis, hogy az újabb kőkorszak kultúrája, melyet Európa derekáról ismerünk, nem ott termett és fejlődött ki, hanem idegen vidékekről származott és hihetőleg

délről jövő bevándorlók hozták magukkal. Fel lehet tételni azt is, hogy ezek a bevándorlók a fehér emberiségnek az északival rokon, de más viszonyok között, eltérően fejlődött másik nagy csoportjához, a mediterrán fajhoz tartoztak. A történelem előtti időkben, mikor Európa még több helyütt szárazföldön összefüggött Afrikával, ez a faj népesítette be Afrika egész északi partvidékét és Európa nagy részét, nyugaton egészen Angliáig. Mikor a víz betöltötte az egész földközi medencét, az összeköttetés természetesen megszakadt és az egymástól elvált ágak külön fejlődésnek indultak. A tudomány mai állása szerint ennek a mediterrán, vagy mások szerint ibér elnevezésű fajnak kell tulajdonítanunk a civilizáció alapjainak lerakását. Közlebbtről Egyiptomot, kell tekintenünk annak a helynek, ahonnan a mai értelemben vett civilizáció hódító útjára kiindult.

Ennek a kis tanulmánynak célja nem az etnikai vonatkozások kutatása és megállapítása. Éppen azért csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy a régi Egyiptom népének pontos faji hovatarozandóságát illetőleg sokáig teljes bizonytalanság uralkodott és uralkodik sok tekintetben még ma is. A típusok különbözősége, a prehisztorikus sírokból előkerült csontvázak, nyelvészeti és egyéb közvetett bizonyítékok alapján azt kell feltételezni, hogy Egyiptom népének törzsét a mediterrán fajnak a líbiaival rokon ága szolgáltatta, mely azonban még olyan időkben, melyekről történeti bizonyítékok nincsenek, szemita és néger elemekkel is keveredett. A szemiták bevándorlása két utón is történhetett. Az egyik volt Arábia déli vége, amely valamikor a Bab el Mandeb tengerszoros tájékán összefüggött Afrikával, a másik a Szezi földszoros, mindazoknak a későbbi ázsiai hódítóknak az útja, akik betörték Egyiptomba.

Akármilyen volt is Egyiptom népének faji összetétele, kétségtelen, hogy ez a nép az európai kontinens népeinél sokkal hamarabb eljutott egy olyan állapothoz, amelyet már civilizációnak nevezhetünk. Hogy ez így történt, annak magyarázatát az általunk ismeretlen tényezőkön kívül főig abban kell keresnünk, hogy az éghajlati viszonyoknál fogva Egyiptomban sokkal inkább adva voltak a fejlődés előfeltételei, mint a prehisztórikus Európában. Mikor még Európa őslakói egy szigorú és barátságtalan klímával folytatlak szakadatlan küzdelmet, a Nílus völgye egy hasonlíthatatlanul kedvezőbb éghajlatnak az áldásait élvezte. Ez a klíma még kedvezőbb volt a mainál is, mert a jégkorszak idején a Földközi tenger déli részének ma esőtlen vidékei és a Szahara is sokkal gazdagabbak voltak csapadékban, mint később, mikor az északi jégtakaró visszahúzódása az esőmennyiséget lényegesen csökkentette. A termősáv, amely ma Egyiptomot alkotja, valaha sokkal szélesebb lehetett és a dzsungel, amely a Nílus völgyét hajdan borította, gazdag flórájával és faunájával az újabb kőkorszak vadásznépének bőséges megélhetést biztosított.

A legutóbbi esztendőök óta már képet is tudunk alkotni ennek a népnek életéről. *Badari* kerületben, Fajúm vidékén igen gazdag leletek kerültek napfényre, melyeknek idejét 12-15 ezer évre lehet becsülni. A kőszerszámok, melyeket a badarii ember használt, Európában a solutréi periódus legszebb kőszerszámaihoz hasonlíthatók. Kőeszközeit tehát a badarii ember nem csiszolta, hanem pattintotta. Ugyanakkor azonban már kövön törte a gabonát, tehát művelte a földet és tudott olyan díszített edényeket készíteni, melyek Európában az újabb kőkorszak legszebb fazekasipari termékeivel kiállják az összehasonlítást. A fazekasságbán

Egyiptom több ezer évvel megelőzte Európát és ezt az időbeli különbséget a civilizáció terén a Földközi tenger délkeleti szöglete hosszú időn keresztül megtartotta. A fémeket a badarii ember még nem használta, de néhány rézdarab már előfordul a leletek között. A kőkorszak emberének figyelme már ráterelődött az új anyagra, amely hivatva volt arra, hogy hallatlan módon lendítse előre a civilizációt. Egyelőre talán különlegessége tűnt fel neki, talán fétisnek használta, de mindenesetre már birtokában volt. Csak egy lépés hiányzott, hogy élni is tudjon vele.

Az a körülmény, hogy a fazekasságot felfedező egyiptomi ember került a civilizáció élére, nem véletlen. Az emberiség története számtalan példával bizonyítja, hogy a szükségletek a találmányok létrejöttének és értékesítésének legfőbb előmozdítói. Alkalmassint így vagyunk az egyiptomi fazekas iparral is. A fazekasság csak olyan helyen születethetett meg, ahol megvolt bizonyos anyagok gyűjtésének, tartókban való elhelyezésének szükségessége. Mikor a badarii ember és kortársa rájött arra, hogy a formázott agyag, akár bizonyos gyümölcsöknek kettévágott héja, alkalmas élelmiszereinek tartására, folyadékok megőrzésére, a felfedezés nem ment veszendőbe, hanem tovább fejlődött és igazi ipar lett belőle. De a rendszeresen üzött fazekas ipar már a megtelepedett ember mesterségei közé tartozik. A megtelepedésnek pedig a *földművelés* az előfeltétele.

Hogy az újabb kőkorszaknak ezek a foglalkozásai mikor és hogyan honosodtak meg Egyiptomban, nem tudjuk. Egyes kutatók a mi időszámításunk előtt 18-20.000 évre viszik vissza a kezdetét. Azt mindenesetre tudjuk, hogy régente Egyiptom, amely ma búzát egyáltalán nem termel, nagy gabonatermő ország volt. Még rómaiak idejében is

Egyiptomot tekintették Itália egyik éléskamrájának. Tudjuk azt is, hogy a búzának egyik fajtája, a *triticum monococcum* vadon is előfordul Szíriában. Ismerete, termelése és nemesítése mindenesetre onnan jutott el Egyiptomba és a természeti viszonyok tekintetében hozzá nagyon hasonlatos Mezopotámiába. Az állattenyésztés, földművelés és részben a primitív ipar révén úgy a Nílus, mint a Tigris és Eufrátes völgyének lakói nagyon korán mentesíteni tudták magukat a tisztán vadászó és gyűjtő élet esetlegességeitől, viszont az otthon, amelyhez ezek a kincsek fűződtek, becsessé lett számukra és kalandozás helyett a szervező erők ennek az otthonnak a megtartására és megőrzésére irányultak. A rendszeresség, amellyel a Nílus áradásai évről-évre visszatérnek, rávezette a primitív embert egyrészt az idő beosztására, másrészt pedig az áradás szabályosságának kihasználására. Védekezésül a vizár ellen gátakat épített, melyek magas víz-állás alkalmával utakul is szolgáltak, a víz levezetésére és öntözésére pedig csatornákat. Nyilvánvalóan az ilyen természetű munkák egyes családok, vagy csak nagyon kevés ember erejével nem voltak megvalósíthatók, ez már a kollektív tevékenységet tette szükségessé. Így jöttek létre az újabb kőkorszak idején a kis kiterjedésű közületek, későbbi kerületek, melyekben a dinasztikák előtti Egyiptom társadalmi és állami élete kifejezésre jutott. A társadalmi rendnek és törvénynek ez a kezdete. Az úgynevezett *palermói kő* egész sor király nevét őrizte meg, akik ezekben a dinasztikák előtti időkben uralkodtak. Figyelembe véve azt, hogy ezek a kerületek már a prehisztorikus időben két királysággá egyesültek és hogy Menés már 4000. táján egyesítette, mint egész Egyiptom királya, Alsó- és Felső-Egyiptomot, becslés szerint legalább az időszámításunk előtti hetedik vagy

nyolcadik évezredre kell tennünk a fentebb vázolt társadalmi rendnek nagy vonásokban való kialakulását. Ennyi időre volt ugyanis szükség, hogy a még primitív viszonyok az első dinasztiák relativ magas civilizációjáig fejlődhessenek.

Mezopotámia. Körülbelül ugyanez lehetett a társadalom fejlődésének menete az emberi kultúra másik ősi fészében, Mezopotámiában is. Mezopotámia alatt itt tágabb értelemben az egész Tigris és Eufrátes vidékét értjük, a Perzsa öböl partvidékeivel egyetemben. Az alluviális síkság, amely a Tigris és Eufrátes hordalékából jött létre, geologiailag egészen új keletű, sőt képződése nagyrészt már történelmi időkre esik. Olyan régi emberi emlékek, mint Európa kontinensén, vagy Egyiptomban, itt nem fordulnak elő. A civilizáció, amelyet a faji hovatarozandóság szempontjából még ma is rejtelmes *szumirok* teremtettek meg, úgyszólván előzmények nélkül, készen áll előttünk. Hogy ezt a civilizációt, — értve a civilizáció kifejezés alatt a rendes társadalmi együttélést, munkamegosztást, az elemek erejének megzabolázását és szokások, törvények uralmát, — időben mennyire lehet és kell visszavinnünk, az eldöntetlen kérdések közé tartozik. Az bizonyos, hogy mikor a Krisztus előtti negyedik évezred dereka táján a valószínűleg turáni eredetű szumirok közé a szemiták beszivárgása megkezdődött, az utóbbiak már magas fokú társadalmi rendet, politikai és gazdasági életet, a vallásos képzeteknek és tudományos ismereteknek nagy gazdagságát találták, melyeket örökül átvehettek és közvetíthettek a későbbi generációkhoz. Mindenesetre a civilizációs időszak Babiloniában nagyon régi és kétségtelen az is, hogy már az általunk ismert történelmi idők előtt is összeköttetés állott fenn Egyiptom és Babilónia között. A későbbi időkben, melyekre már az emlékek bizonyítékokat

nyújtanak, meg tudjuk állapítani, hogy e két ősi kultúrfészkekben a fejlődés egyes periódusai nagyjából összevágznak, anélkül, hogy az egyes esetekben meg tudnánk mondani, hogy egyben vagy másban melyik volt a másiknak tanítómestere. Bezold azzal a hasonlattal oldja meg a kérdést, hogy a British Múzeum könyvtára és a párisi Bibliothèque National között mindig az mutatja fel a nagyobb kötetszámot, melyikben utóbb történt a katalógus kiadása. Egyiptom és Mezopotámia civilizációja közül mindig azt látjuk régibbnek, amelyben utóbb történetek nagyszabású ásatások. Így magyarázhatók meg az olyan nézeteltérések, hogy egyik vélemény szerint a civilizáció magvait szumir kivándorlók vitték el Egyiptomba, míg a másik szerint egyiptomi kolonizátoroknak köszönheti Mezopotámia, Elám és Kisázsia a kultúráját. Kétségtelen a véleményeknek ebből az ellentmondásából csak az, hogy az összeköttetések nagyon régiek és a hajdanornak ez a két kulturvidéke már a történelem előtti időkben megtermékenyítőleg hatott egymásra.

Mióta jobban ismerjük Egyiptom és Mezopotámia őstörténetét, számtalan példával tudjuk igazolni a fejlődés hasonló voltát, sőt majdnem azonosságát. Mindkét helyen a nagy folyók völgye a megtelepedés színhelye, ugyanazok az előfeltételei vannak az állattenyésztésnek és gabonatermelésnek, a folyók szabályozása, gátak és csatornák építése ugyanazt a kollektív munkát teszi szükségessé, mindkét helyütt egyforma kis államegységek, — Egyiptomban kerületek, Szumérban városkirályságok, — keletkeznek és mindkét helyütt a politikai fejlődést az egész kultúrkörnek egy nagyobb egységben való összefoglalása tetőzi be. És hogy a víz elleni védekezésnek és szabályozásnak munkája mekkora szerepet játszik ebben a fejlődésben, azt érdekesen bizonyítja annak

a szumir városkirálynak a felirata, aki elmondja, hogy hány ellenséget győzött le és *hány csatornát épített*. A csatornaépítés egyenlő fontosságú az ellenségek legyőzésével. Még Kr. e. 2100. körül is Hammurabi törvénykönyvében, a csatornák karbantartása a törvényhozónak legfontosabb feladatai közé tartozik. Az összefüggések sorozata nyilvánvaló. A megtelepedett földműves embernek gondoskodni kell földjének öntözéséről és védekeznie kell az áradások pusztítása ellen. Ez a munka olyan természetű, hogy hozzá szervezkedni kell. A fejlődés bizonyos fokán, az együttműködés kényszere folytán így jön létre a civilizáció.

A fejlődés azonossága és a nagyon régi kölcsönhatások mellett is azonban Egyiptom és Mezopotámia civilizációja nem volt azonos. A babiloni civilizáció sokkalta erősebb és kifejezettebb módon fejlődött gyakorlati, jogi, mondhatnók közgazdasági irányban. Ezt bizonyítja Hammurabi törvénykönyve, a formális jog kodifikálásának legrégebb emléke, amely azonban sokkal régebbi törvényeknek egységes kódexben való összefoglalása és az ékírásos cseréptáblák nagy tömege, melyek a kereskedelmi élet nagy fejlettségéről tesznek tanúbizonyságot. A kereskedelmi jog tekintelében csak évezredek multával jutottunk el ismét oda, ahol a babiloniak már a Krisztus előtt harmadik évezredben állottak. Egy másik sajátossága volt a mezopotámiai civilizációnak a tudomány egyes ágai közül a matematikának és a csillagászatnak nagy fejlettsége. Ez valószínűleg azzal a felfogással állott összefüggésben, mely a csillagoknak döntő jelentőséget tulajdonított az emberek sorsára. Ami azonban a művészetet és a civilizált élet kifinomodásait illeti, ezekben Babilon nem emelkedett az Egyiptom által elért magaslatra.

A civilizáció szétterjedése. Együttvéve Egyiptom és Me-

zopotámia azok a legősibb kultúrcentrumok, ahonnet az egész földkerekség civilizációja kiindult. Modern életünk is számtalan vonatkozásban át meg át van szöve egyiptomi és babiloni emlékekkel. A horizontban még ma is Horus isten emlékét őrizzuk, a zodiakusban és az óralap hatvanas beosztásában a babiloni tudósok emléke revelálódik, Hammurabi törvényeiből sok átszarmazott a bibliába és a bibliai viz-özönben is a Gilgames-éposz elemei ismerhetők fel. Ezeket az emlékeket pedig pusztán esetlegesenek tekinteni nem lehet. Meg kell barátkoznunk azzal a gondolattal, hogy ezek az ősi civilizációk, az ellenséges barbárság közepette is sokkal messzebb terjesztették ki vonzási körüket, mint általában feltételezni szokták.

Még a szemita dinasztiák előtti időkből vannak szumir emlékek a Kaspi tó délkeleti partjain. A legutóbbi esztendőök folyamán olyan égetett agyagpecsétet ástak ki az indiai Pandzsáb több helyén, melyek azt a gyanút ébresztették a kutatókban, hogy csak szumir eredetűek lehetnek. A feltevés beigazolódott, mert 1925-ben ezeknek a pecséteknek a tökéletes párjait találták meg Kisben, a régi szumir műveltségnek egyik legősibb székhelyén. Az azonosságnak ez a bizonyítása természetesen ismét a kombinációk hosszú sorát nyitotta meg: szumir kivándorlók vagy kereskedők vitték-e ezeket a pecsétet Indiába, vagy egy még ősi rokonságot kell-e keresni mögöttük, amely a szumirokat esetleg India dravida őslakóival köti össze? Tudjuk azt is, hogy már a legősibb időben a népmozgalmaknak egy nagy útja vezetett Iránon és Bokharán keresztül a Tarim völgyébe, amely csak a történelmi időben homokosodott el és vált sivatagi jellegűvé. A belső ázsiai *jadeit* csakis ezen az úton kerülhetett Babilonba és Elő-Ázsia többi vidékeire.

Ezt az utat még a hellenisztikus időkben is erősen használták. Az utolsó esztendőkből a Takla-makán sivatagban egész sor homokba temetett várost tártak fel s az ott talált emlékekből részlegesen rekonstruálni lehetett az úgynevezett *tokhár* nyelvet és a civilizációt, amelynek nemcsak indoeurópai volta, hanem még az indoeurópai népcsalád nyugati ágával való rokonsága is kétségtelen. Az indoeurópai nyelveket ugyanis a »száz« szónak használata szerint a *centum* és *satem* nyelvek főcsoportjába szokták beosztani, melyek közül az első Európában, a másik Ázsiában terjedt el. A közép-ázsiai tokhár nyelv azonban a centum nyelvek közé tartozik. Ha mindezekhez hozzávesszük még, hogy Kínában a régi kőkorszakhoz tartozó leleteket mindezideig még nem sikerült találni s általában a kínai civilizáció ősrégi voltára vonatkozó feltevéseket alkalmasint erősen redukálni kell, kézenfekvő az a feltevés, hogy a neolitikum embere ezen az úton jutott el Kínába és a földművelés tudománya is a Tarim völgyen keresztül hatolt előre fokozatosan a Hoangho és a Jangcekiang vidékére. Mindezek természetesen olyan problémák, melyekre az adatok hiányossága mellett nem lehet teljes bizonyossággal megfelelni.

Más oldalról azonban kétségtelen, hogy egyik oldalon Szumér és Akkád, a másik oldalon pedig Egyiptom, akár csak a római birodalom, vagy a mi időnk imperialista államai, határozottan expanzív jellegű államalakulatok voltak. Agadéi Sargon a harmadik évezred elején a Földközi tenger partjáiig terjesztette ki hatalmát és példáját a babiloni és asszír királyok egész sora követte. Kr. e. 2000. körül babiloni kereskedelmi telepek vannak Kisázsiaiban a Halys vidékén, melyek elterjesztik ezeken a távoli vidékeken a babiloni nyelv és írás ismeretét. Ismeretes, hogy Kánaán már a

héberrek beszûremkedése előtti időkben teljes babiloni befolyás alatt állott. Az 1887-ben felfedezett *teli el amarnai* levelekből pedig az a meglepő tény derült ki, hogy a Kr. e. második évezred derekán a babiloni nyelv olyan diplomáciai nyelv volt a keleten, mint a francia a XVIII. századbeli Európában. Az egyiptomi fáraó babiloni nyelven levelezett nemcsak az Eufrátes partján uralkodó kollégájával, hanem a helita királyokkal és saját kánaáni vazallusaival is. Mikor pedig a jelen század elején a kisázsiai *Boghazköiben* napfényre került a helita királyok cserépkönyvtára és levéltára, a leletek ismét a *teli el amarnai* tapasztalatokat igazolták. A tudós világnak pedig méltán lene ett oka meglepetésre, mikor az utóbbi felfedezésnél előkerült egy olyan békeszerződésnek a másodpéldánya, amelyet már Teli el Amarnából ismertek. A diplomáciai levelezésnek mennyiség és tárgvak szerint való nagy gazdagsága egyaránt, negyedfél évezreddel a mi időnk előtt, az egész keleten a sűrű és rendszeres kereskedelmi, politikai és kulturális összeköttetésekre utal.

Természetes azonban, hogy Egyiptom és Babilónia civilizációjának hatása a bennünket legjobban érdeklő földrész, Európa felé kezdetben nem egyforma intenzitással jelentkezett. A földrajzi helyzet folytán Egyiptom, amely nyitva volt a Földközi tenger felé, az európai civilizáció fejlődésében sokkal inkább érvényesíthette befolyását, mint a Tigris és Eufrátes völgye, amelyet sok száz kilométernyi sivatag választ el a szíriai és kisázsiai tengerparttól.

Kréta szerepe a civilizáció történetében. Azt hiszem, Sir Arthur Evans, a kréti civilizáció történetének legnagyobb érdemű kutatója, mutatott rá legelőször arra a körülményre, hogy a régi Egyiptomot nem szabad az emberi történelem

egyik különálló fejezetének tekinteni, hanem bele kell kapcsolni az egyetemes emberi civilizáció történetébe. Az újabb kőkorszak kultúrája nyolc-hatezer esztendővel Kr. e. majdnem ugyanolyan kiterjedésben övezte körül a Földközi tengert, mint a római birodalom. A Földközi tenger egész medencéje már a fémek előtti korban eleven, pezsgő életnek volt színhelye a szigeteinek, partvidékeinek népei távolról sem éltek különálló, összefüggés nélküli életet. Valóságos már az újabb kőkorszakban adva voltak az előfeltételei, hogy az Egyiptomban kifejlődőben levő civilizáció is az egész medencében szétterjedhessen.

Hogy ez miként volt lehetséges, arra Angelo Mosso hangyaszorgalommal hordta össze a bizonyítékokat a Földközi tenger egész környező partvidékén. Egyiptom még az újabb kőkorszakot élte, mikor rendszeres kereskedelmi forgalma volt Nubia és Arábia felé, sok evezős, vitorlás hajói pedig egyaránt közlekedtek a Níluson, Vörös tengeren és Földközi tengeren. Díszített vázokról, sőt agyag-modellekről ismerjük ezeket a hajókat, melyek amikor először jelentek meg Kisázsia vagy Kréta szigetének partjain, a benszülöttek épen olyan bámuló csodálkozással szemlélhették őket, mint az indiánok a spanyolok karavelláit a Krisztus utáni tizenötödik és tizenhatodik évszázadban. Ezek a sós hullámokat szántó hajók voltak a Földközi tenger medencéjében a civilizáció első hordozói.

Az egyiptomi civilizáció átvételében, átformálásában és szétterjesztésében Kréta, a » tenger közepének országa«, játssza a legfontosabb szerepet. Földrajzi helyzeténél fogva szinte előőrse Görögországnak, partjaira kedvező tengeri áramlások és szelek könnyítik meg az utat a Nilus torkolatától; egyéb szigetek szinte hidpillérek módjára kötik össze Kisázsia

partjaival, melyekkel még aránylag késő geológiai időkben összefüggött. A sziget éghajlata kedvező, viszont a termőtalaj aránylag kevés. Ez a körülmény a sziget lakosait már nagyon korai időben a tengeri kereskedelemre készítette. Az összes földrajzi és egyéb természeti előfeltételek adva voltak tehát, hogy Kréta szinte elosztó állomása legyen Egyiptom és Szumér civilizációjának.

A *knossosi* halom, a mondák labirintusának és a ragyogó minosi civilizációnak színtere, ahol egyik kultur-réteg a másikra rakodik, csodálatosan szép példája a civilizáció fejlődésének. Akárcsak Trójában, a knossosi királyi palota alatt is egymásra rakodnak a különböző kulturrétegek, egészen az újabb kőkorszakig visszamenőleg. Talán nincs hely, ahol egy civilizációnak a fokozatos fejlődését és egymásutánját ily szépen lehetne tanulmányozni. A knossosi királyi palotában a kutatók még olyan kamrákra is bukkantak, melyekben a fémek használatának teljes elterjedése után a feleslegessé vált kőszerszámokat halomra dobálták. A knossosi királyi palota alatti legrégebb rétegek korát Sir Arthur Evans a Kr. e. hetedik évezredre becsüli. Ez természetesen nem jelenti egyúttal azt is, hogy az újabb kőkorszak Krétában csak ennyi időre terjed, hanem legfeljebb azt, hogy maga a knossosi település nem idősebb ennyinél. Magának a minosi civilizációnak a kezdetét, mikor már Kréta kulturális és művészeti tekintetben a teljes önállóságig eljutott, Evans körülbelül Kr. e. 3400-ra teszi.

A knossosi királyi palotát egészen a legújabb időkig a görög hősmondáknak a labirintusról szóló meséiből ismertük. Ma már a *labirintus*, helyesebben a krétai királyok palotája nem mese többé. Legnagyobb részében fel van tárva és tudjuk róla, hogy nemcsak lakásul szolgált, hanem az épü-

leteknek egész bonyolult hálózatából állott, szentélyeket, díszudvarokat, ünnepi helyiségeket és raktárakat is foglalt magában. A palota díszítései azt mutatják, hogy lakói ismerték az élet szépségeit, a berendezések pedig az árulják el, hogy kényelem dolgában is olyan messzire jutottak el, hogy csak a tizenkilencedik század Európája érte el ugyanazt a fokot. A palota alatt, alagsövezésnek és légfűtési berendezésnek a nyomaira is bukkantak, melyek a Kr. e. második évezred legelejéről valók. Az építményeknek ez a tömkelege olyan terjedelmes lehetett a görög szárazföld barbárai szemében, hogy az útvesztő borzalmas képét rajzolták meg belőle. A primitív tengeri kereskedelem mindig együtt járt a kalózkodással s a szomszédos partok lakóinak volt okuk borzalommal emlegetni a labirintust, ahol nemcsak anyagi kincseik és értékeik, hanem szüzeik is eltűntek. De a knossosi palotának az igazi érdekességét nem ezek a mondai emlékek adják meg, hanem azok az adatok, melyeket a földközi tengeri civilizációnak a fejlődéséhez szolgáltatott. A knossosi leletek alapján ki lehet mutatni, hogy körülbelül a Krisztus előtti negyedik évezred dereka táján Egyiptom már élénk összeköttetést tartott fenn Kréta szigetével. A legalsó knossosi rétegekben még kizárólag kőszerszámok szerepelnek, — igaz, hogy vannak közöttük csodálatos finoman csiszolt darabok, — később előfordul az arany, réz és bronz és végezetül mindez, a kerámiát is hozzászámítva, egy csodálatosan magasfoku, nagy művészi készségről és egyéni ízlésről tanúskodó ipari kultúrában csúcsosodik ki, amely már nem függvénye Egyiptomnak, hanem önállósul és önállósulva visszahat a Nilus melletti országra is, ahonnan az első teremtő impulzusok érkeztek. Az egyiptomi hatást az első dinasztia idejétől kezdve egyiptomi eredetű beho-

zatali tárgyak és ezek belföldi utánpótlása bizonyítja, viszont már Kr. e. harmadik évezredből való egyiptomi sírokban fordulnak elő sokszínű krétai vázák, melyek a tanítványnak a művészetekben való haladását és önálló fejlődését bizonyítják.

De Kréta másfelől is kapott megtermékenyítő hatásokat: magába szívta a mezopotámiai kultúra elemeit is. Igaz, hogy ezek a hatások később jutottak hozzá az egyiptomi impulzusoknál. Agadéi Sargon Kr. e. 2800. körül terjesztette ki hatalmát a Földközi tenger partjáig és ettől az időtől lehet számítani a keleti befolyások érvényesülését. Maga a kétágú balta, a *labrys*, minden valószínűség szerint mezopotámiai eredetű. Tőle vette nevét a legendás királyi palota, a labirintus, melynek bejáratait szimbolikus isteni jelvény gyanánt díszítette. Úgy ez a szerszám, mint a termékenységet jelképező Nagy Anya isteni képzeletalkalmasint Kisázsiaiból került Krétába. Egész bizonyosan Mezopotámiából kapták a krétaiak az agyagtáblát, mint az írásjegyek megőrzésének anyagát.

De ha így a krétai civilizáció nagyon sokat köszönhet is Egyiptomnak és Mezopotámiának, egyben alapvető módon eltér tőlük. Eredeti és önálló teremtő erő nyilatkozik meg benne. A piramisok, Memnon szobrok, babiloni méretű városfalak Krétában hiányoznak. A krétai művész nem fél-isteni magasságban trónoló despoták akaratának teljesítője volt, akiknek korlátlan eszközök állottak rendelkezésükre akaratuk megvalósításában. Ez a derűs egű sziget az individuális művészetnek első otthona. Ez a magyarázata annak az életvidám, majdnem modern naturalizmusnak, amely a krétai életben és művészetben megnyilatkozik. Aki végiglapozza Bossertnek a krétai művészetről szóló kötetét, meg-

lepődik rajta, hogy díszítő motívumokban, divatban és más egyebekben mennyi olyan jelenséggel találkozunk, amely akár a huszadik században is megállhatná a helyét. A krétai vázák a legmodernebb szalonban is helyet foglalhatnak és a krétai nő fűzős, kivágott ruhái, a fejdíszel egyetemben a mostani divatszalonoknak sem válnának szégyenére. Ez a krétai művészet és divat legfőbb sajátossága. Legfőbb értéke viszont a mi szempontunkból az a hatás, amelyet Görögországra és Görögországon keresztül reánk is gyakorolt. Krétánál kezdődik az a kultúra, amely a latin-germán kulturkörben máig is él.

Ez a csodálatosan szép és gazdag civilizáció a századok folyamán az Égési tenger egész szigetvilágára, a görög szárazföldre és a kisázsiai partokra is kiterjedt. A Schliemann által kiásott Trója és Mykene tulajdonképpen ennek a civilizációnak a kisugárzásai. Évszázadokon keresztül ez a civilizáció zavartalanul virágzott, de egyszerre váratlanul összeroppant. A Kr. e. második évezred dereka táján idegen betörők égetik fel Knossost, amely ezután sohasem tudta régi jelentőségét visszaszerezni. Hogy az idegen hódítás alkalmával mi történt az őslakókkal, arról az írásos dokumentumok hiányoznak. Egyrészt valószínűleg elmenekült, másrészt hihetőleg szolgasorsba került és később összeolvadt az új uralkodó elemmel. A filiszteusok ekkor jelennek meg Palesztina partjain; bennük az északi népvándorlás elől új hazát kereső krétaiakat kell keresnünk. Azok a barbárok pedig, akik a krétai civilizációt átmenetileg elpusztították, a *görögök* voltak.

A fémek elterjedése. Az eddigiek során már több ízben szó esett a fémekről és azoknak az ősi civilizáció történetében való nagy szerepéről. Az igazi civilizáció kora össze-

esik a fémek elterjedésével. Az első fém, amelyet az ember még valószínűleg a csiszolt kő korszakában ismert, az arany lehetett. Csillogó volta magára vonta a figyelmet, lágysága és könnyű megmunkálhatósága használhatóvá tette a primitív ember számára is. Egyrészt relativ ritkasága, másrészt technikai tulajdonságai folytán azonban csak ékszerkészítésre volt használható. Szerszámot készíteni aranyból nem lehetett. Az első fém, melyet az ember szerszámkészítésre használt, a réz.

Biztosat nem állíthatunk, de valószínűleg a felfedezést, hogy a rezet miként lehet kivonni az ércéből, mint a civilizációnak annyi más alkotó elemét, szintén Egyiptomnak köszönhetjük. Hogy miként jutott el az ember ehhez a forradalmi jellegű felfedezéshez, azon kérdések közé tartozik, melyekre mindig hiányozni fog a felelet. Csak azt látjuk, hogy az újabb kőkorszak vége felé majd mindenütt a kőeszközök mellett kezdenek fellépni a réztárgyak is. Kezdetben a rezet leginkább csak ékszerfélék, karkötők, gyűrűk és más hasonló tárgyak készítésére használták; úgy szólván csak szegényes helyettesítője volt a szinte misztikus tiszteletben álló szép sárga fémnek, az aranyak. Szerszámok készítésére a rezet hosszú időn keresztül nem használták. A fejlett technikájú csiszolt kőszerszámokkal, melyek még ma is néha csodálkozásunkat váltják ki, a réz primitív öntési technikája hosszú időközön keresztül nem vehette fel a versenyt. Ha a modern idők találmányainak és felfedezéseinek analógiáját alkalmazzuk a történelem előtti időkre, azt kell feltételeznünk, hogy akkor is kevés számú, a felfedezés jelentőségét fokozatosan felismerő ember úgy szólván rákényszerítette az új felfedezés használatát embertársaira. Ez az átmeneti idő, míg a réz használata általánossá vált, min-

denütt évszázadokig tartott. Egyiptomban a réz Kr. e. 5000-3000. között fordul elő a nagadai, diospolisi és abydosi temetkezési területeken csiszolt kőszerszámokkal és tűzkő tárgyakkal egyetemben. Ezt a periódust, mely másutt jóval későbbi időkre esik, rézkőkorszak, *aeneolitikum* néven ismerjük. A réz, majd a bronz teljes uralomra jutása már a történelmi időkre, a dinasztiai korára esik.

Elliot Smith, aki a primitív kultúrák elterjedését tette vizsgálódásának tárgyává és az úgynevezett *diffúziós elméletnek* a legkövetkezetesebb képviselője, azt állítja, hogy az emberi civilizáció szétterjedésének a réz, majd a bronz volt az egyik legerősebb rugója. Már jóval a rézkőkorszak előtt a Nílus völgyének emberei, de különösen a nők, a malachitot kozmetikai szernek használták; lehet hogy a zöld festékek valamely mágikus, veszedelmeket elhárító hatást tulajdonítottak. Minthogy ezekben az újabb korszakbeli sírokban az elefántcsont tárgyak meglehetősen gyakoriak, Smith azt tételezi fel, hogy a malachit ugyanazon az úton, mint az elefántcsont, karavánokkal Nubia felől, ahol Vádi Alaqi volt a legfontosabb lelőhelye, került Egyiptomba. 5000 körül az egyiptomiak, felismervén a réz használatának értékét, a szükséglet emelkedéséhez képest, újabb forrásokat kerestek. Először valószínűleg a Szinai félsziget rézbányáit tárták fel, ahol Flinders Pétrie olyan kőszerszámokat is talált, melyeket a bányászásnál használtak, azután továbbmentek a réz után Krétába, Ciprusba, Kisázsiaiba, Kaldeába és Elámba. Smith szerint ezek a *rézkutatók*, ahol ércet találtak, kiaknázására gyarmatokat alapítottak és századokon keresztül ezek az egyiptomi telepések voltak azok, akik a Nílus völgyéből hozott mesterségeiket és művészetüket gyakorolták és kultúrájukat a többi népek körében elterjesztették.

A réznél sokkal nehezebb volt a bronz kérdése. Míg a réz a közel keletnek nagyon sok helyén előfordul, az ónnak Előázsiában és Európában csak három nagy lelőhelye van, Kisázsia, Spanyolország és Cornwall. Így még a réznél is nehezebb kombinációkat felállítani abban a tekintetben, hogy hol és miként jöttek rá annak megismerésére, hogy a réznek ónnal való ötvözete egy olyan anyagot ad, amely öntésre alkalmasabb, jobban kovácsolható és keménységénél fogva szerszámok készítésére sokkal jobban használható. Az ellenben bizonyos, hogy Kr. e. 3000. körül az óni Kisázsiában és Spanyolországban már rendszeresen bányászták; ugyanakkor a bronzot Krétában ismerték és 2500. körül a bronz eljutott Itáliába, 2000. körül a mai Franciaországba, sőt 1800. körül Skandináviába is. Már most, ha kissé túlzottnak tartjuk is Smithnek azt a feltevését, hogy mindenütt a réz- és ónkutatók hintették el a civilizáció magvait, megfordítva azt bizonyosnak kell tekintenünk, hogy ahol a réz és bronz megjelent, ott vele együtt meg kellett jelenni a civilizáció egyéb elemeinek is.

Az írás eredete. Manapság, mikor egész gazdasági, tudományos és társadalmi életünk az írásbeliségre van lefektetve, még a tanult emberek nagy többsége is nehezen tud elképzelni egy olyan kort, mikor az írás ismeretlen volt az emberiség előtt. Még kevésbé tudunk azonban civilizációt írás nélkül elképzelni. A gondolkodó emberek legnagyobb része, ha csendben megkérdezné önmagát, kétségtelenül hajlandó volna arra, hogy az írástól számítsa a civilizáció történetét és azt az időt, ami az írás ideje elé esik, az ősi barbárság állapotának tekintse.

A számos kitűnő munka után, amely az írás történetével foglalkozik, szinte feleslegesnek mutatkozik annak hangsú-

lyozása, hogy az írás feltalálását nem valamely elvont, absztrakt gondolkodási folyamatnak köszönhetjük. Az újabb kőkorszak embere semmiesetre sem előre megfontolt szándékkal határozta el magát, hogy gondoskodik egy olyan eszköztől, amellyel gondolatait beszéd segítségével nélkül is közölni tudja embertársaival. Az írás eredetét az emberi tevékenységnek egy sokkal ősbibb formájában, a *rajzban* kell keresnünk.

Hogy az ősember a rajzot miként használta gondolatainak közlésére, arra még a mostani természeti népek is példát szolgáltatnak. Az indián egy vonalat karcol a kőre és vele jelzi az utat. Mellé hat napot rajzol, amivel jelzi, hogy az utat napig tart. A hat nap után következik egy állat képe, oldalában a nyíllal, amivel azt fejezi ki, hogy a megjelölt irányban, hat napi járóföldre jó vadászterület található. Ebben a primitív formában a természeti népek egész történeteket is el tudnak mesélni. Némileg hasonlatos ez a rendszer azokhoz a jelekhez, melyeket még néhány évtizeddel ezelőtt is a kóborló cigányok az utak mentén szoktak elhelyezni, az utánuk jövő karavánok tájékoztatására. Bizonyára így kezdődött meg a rajznak a gondolatok közlésére való felhasználása az őskorban is. Abban a mértékben azonban, amint az ember megtanult elvontan gondolkodni, következett az egyes ábráknak átvitt értelemben való használata és a rajznak *képirássá* való átfejlődése. Ennek a fejlődésnek menetét legjobban az egyiptomi képirásnál, a *hieroglifikus* írásnál tapasztalhatjuk. Ugyanott láthatjuk azonban azt is, hogy a tiszta rajz az idők folyamán miként egyszerűsödik sematikus jegyekké, amelyeket könnyebb véteni, festeni, vagy másként megörökíteni. Idők folyamán így a hieroglifikus írás megmarad a kőbe vésett, ünnepi feliratok, királyok

dicsőségét hirdető történetek eszközének, a mindennapi használatra pedig kifejlődött mellette a népies, démotikus írás.

Mezopotámiában, ahol nem állott az írás számára a papirushoz hasonló anyag rendelkezésre, hanem a jegyeket lágy agyagtáblákba karcolták, melyeket később kiégettek, a rajzjegyeknek egyszerűsödése és írássá való átfejlődése más módon történt. Az agyagba való bekarcolásnak az ékszerű vonás lévén a legegyszerűbb módja, az egyes ábrák ékalaku vonások összetételeivé alakultak át s az egyes *ékirásos* jegyek részint megmaradtak egyes fogalmak jelzőinek, részint szótag-jegyek lettek belőlük. Akár az egyik, akár a másik módon való fejlődésnél hosszú idők, évszázadok és évezredek munkája, míg a primitív kezdetekből kifejlődött írás alkalmassá vált nemcsak egyes eseményeknek közlésére, hanem az elvont gondolkodás körébe tartozó képzetek megörökítésére is.

Többé-kevésbé ugyanez az írás fejlődése képektől a képírásig mindenütt az egész világon. Ezt bizonyítják a krétai, hetita, középamerikai és kínai írásrendszerek, melyek közül az utóbbi máig is fenntartotta magát.

Akár a tiszta képírás, akár pedig a belőle kifejlődött ideogramos és szótagírás azonban nagyon komplikált, mert túlságosan sok különböző jegynek az ismeretét tételezi fel. Az írás elsajátítása akkora munkamennyiséget követel, hogy a mindennapi ember azt nem hozhatja idejéből áldozatul. Különbösen is az írásnak kezdetleges viszonyok mellett a hétköznapi életben távolról sincsen meg az az értéke, mint a mi írásbeliségre alapított korunkban. Az írás tudománya kezdetben így mindenfelé egy kiváltságos kasztnak a tulajdona, amelyben a tömegek nem részesednek. Ezért igaz az, amit Kínáról állapít meg egy megfigyelő, hogy ott mindenki

tud valamit az írásból, de az írás összeségét senkisésem képes teljesen elsajátítani.

A mi *alfabetikus* írásunk, amelyben minden magánhangzónak és mássalhangzónak egy jegy felel meg és a szavakat ezek összeállítása révén írjuk le, valamint számjegyeink rendszere, ahol egyes jegyek kombinálásával bármilyen számot ki tudunk fejezni, a szemitáktól származik. Az írásnak a föníciaiak, a számoknak pedig az arabok voltak az elterjesztői. Az egyes betűkhöz a föníciaiak valószínűleg az egyiptomi démotikus írás leegyszerűsített jegyeit vették mintául. Saját használatukra, főleg kereskedelmi feljegyzések számára módosították az egyiptomi írás nehézkes ábráit és így született meg a modern írás őse és máig legfőbb alkateleme, a *betű*. Ez az írás azonban, a szemitáknak egyik legnagyobb ajándéka az emberiség számára, még mindig nem volt tökéletes, mert nem ismerte a magánhangzót. A valószínűleg nagyon erősen ropogtatott mássalhangzók mellett ezekben a keleti nyelvekben a magánhangzók relatív jelentéktelenségre süllyedtek. Helyzeti értéküket különösen a szemita nyelvcsalád kihalt ágainál ma sem tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani és így előállott az a helyzet, hogy vannak nyelvek, amelyeknek szövegeit a szaktudósok majdnem olyan biztonsággal olvassák és értik, mint a ma élő nyelveket, anélkül, hogy a kiejtéssel teljesen tisztában volnának.

Ezt a föníciaiak által elterjesztett ábécét vették át a görögök. A betűket saját nyelvüknek megfelelően módosították és a mássalhangzók közé beiktatták a magánhangzókat, amivel alkalmassá tették az élő beszéd minden finomságának, árnyalatának, lágyságának, mélységének és magasságának kifejezésére és megőrzésére. Hogy az írásnak ez

az utolsó és máig legtökéletesebb formája mennyi idő alatt alakult ki, nem tudjuk, valószínű azonban, hogy a szájról-szájra adott homéri költeményeknek írásban való lefektetése már a Kr. e. hetedik évszázadban megkezdődött.

Semmiesetre sem szabad azt feltételeznünk, hogy az írás a történelmi időbe való átmenetel századaiban nagyon általános lett volna. Hosszú évszázadokon keresztül az írás egy törpe minoritásnak a tulajdona maradt, amely tudását sok esetben féltékenyen is őrizte és bizonyos misztikus köddel igyekezett körülvenni. Mégis az Írásnak kezdettől fogva döntő jelentősége volt a szerepe az emberi civilizáció történetében. Átala vált lehetővé az események feljegyzése és az egyszer megszerzett ismeretanyagnak megbízható formában való megőrzése. Az ember nem volt többé a folytonosan változó és megbízhatatlan szójhagyományra utalva és megadatott neki az utókorral és távollevőkkel való érintkezésnek lehetősége. Felfedezése óta az írás valósággal az ismeretek és tudás akkumulátorának szerepét tölti be az emberi civilizációban.

Az északiak megjelenése. Szíriától Mezopotámiáig, Elő-Ázsia hegységei és az arab sivatag között húzódik végig félköralakban az a kulturöv, amelyet az amerikai Breasted találó kifejezéssel *Termékeny Félholdnak* nevezett el. Ennek a Termékeny Félholdnak az északi szegélyén jelennek meg a Kr. e. második évezred elején az előőrsei annak az északi fajnak, melyet indogermán, indoeurópai, vagy árja néven ismerünk. Ez elnevezések közül az indogermán erősen nyelvészeti mellékizű, már pedig nyomatékosan kell hangsúlyozni, hogy nyelv és faj nem egymást fedő fogalmak. Az árja elnevezés eredetileg az északi népcsaládnak indiai és iráni ágára tartozott és csak később kezdték kiterjesztő-

leg az összes északiakra alkalmazni. Általában ezek az elnevezések igen labilisan és túlságos jelentőséget nekik tulajdonítani nem szabad.

A lényeg az, hogy az újabb kőkorszakban volt egy egységes északi faj. E faj keletkezésének hipotéziséről már fenlebb megemlékeztünk; ma a tudományban igen nyomós nyelvi és egyéb bizonyítékok alapján leginkább az a nézet van elterjedve, hogy ezek az északiak a rénszarvas-kor végeztével észak felé elvándorolt cro-magnoni embernek az utódai, akik a Balti tenger mellékéről a történelmi idők hajnalán áradtak szét déli irányban, Indiától az Atlanti óceánig.

Náluk is ismétlődik azonban az, amit az őstörténetem egyéb problémáinál megállapítottunk: főleg az utolsó negyedszázad tudatos kutatásai és véletlen felfedezései hozták bennünket abba a helyzetbe, hogy az addig elszigetelteknek tetsző jelenségek összefüggéseit megtaláljuk és ha nem is tökéletesen biztos, de a valószínűségnek legalább is megfelelő módon rajzoljuk meg az indoeurópaiak megjelenését és a történelmi népekbe való bekapcsolódását.

A Kr. e. második évezred a keleti népek körében a nagy felfordulások időszaka. Akarva, nem akarva, néhány évszámmal és néhány körülménynek kiemelésével kell terhelni az olvasót, hogy rámutathassunk azokra az okokra, melyek ezeket a felfordulásokat előidézték és végeredményben a civilizáció történetét is új utakra lendítették.

A Kr. e. huszonegyedik évszázadban élt Hammurabi, a legismertebb nevű szemita eredetű babiloni uralkodó, az általunk is ismert első nagy törvénygyűjtemény megteremtője. Az ő idejében Babilonban a *ló* még ismeretlen. Nemsokkal utóbb azonban babiloni források már emlegetik a

lovat a *keleti hegyvidék számara* név alatt. A tell-el-amarnai és boghazköi leletek óta nagyjából ismerjük a *hetita* népet és birodalmát, amely a Kr. e. huszadik évszázadtól a tizenharmadikig élte virágkorát. A központja ennek a hetita birodalomnak Kisázsiaiban volt a Halys vidékén, de uralma időnként messze kiterjedt Szíria és a Termékeny Félhold felé. Tudjuk, hogy a huszadik évszázad utolsó negyedében a hetita fegyverek Babilont eljutottak. A ló náluk is a helyváltoztatásnak és harcnak egyik fontos tényezője. Másfél évszázaddal később északkelet felől, a Zagros hegy vidékéről egy új nép, amelynek hovatartozandósága még nincsen tisztázva, a *kassiták*, rohanják meg Babilont és a régi uralkodók legyőzése után ott több évszázadra terjedő dinasztiát alapítanak. Ugyanebben az időtájban megkezdődik Palesztina felől a szemiták lassú beszivárgása Egyiptomba, amit száz esztendő múlva követ a *hiksosok* hódító megjelenése. 1450. körül valószínűleg idegen bevándorlók elpusztítják a knossosi királyi palotát és megdöntik a krétai birodalmat. A tizenkettedik századra esik a hetita birodalom bukása, a trójai háború, a filiszteusok megletelepedése Kánaánban és az a többszörösen megismétlődő sajátságos, háborús népmozgalm, melyet az egyiptomi adatok alapján a *tengeri népek vándorlása* néven ismerünk.

Ha ezeket az eseményeket, melyeket a keleti népek történetével foglalkozó kézikönyvek többé-kevésbé elszigetelten, országok és népek szerint külön-külön tárgyalnak, így egymás mellé állítjuk, önkéntelenül is adódni kell annak a feltevésnek, hogy valami közös mozgató rugónak kell működni mögöttük. Mindezeket a jelenségeket valószínűleg egy közös, nagy nevezőre, az *északiak megjelenésére* kell visszavezetnünk.

Akár a kassitákról, akár pedig a hetitákról azt állítani, hogy árják lettek volna, nem lehet. Főleg a hetitákról, részint saját emlékeiken, részint pedig egyiptomi ábrázolásokban nagyon sok képünk is maradt fenn, amelyek egyáltalában nem a mostani európaiakhoz hasonlatosaknak tűntetik fel őket. De hogy árja elemekkel találkozunk náluk, az kétségtelen. A kassita királyok nevei között is vannak határozottan árja jellegűek. A boghazkői könyvtár leleteiből megállapítható, hogy a hetita birodalomban többféle nyelvet beszéltek. Ezek között van egy, a *nasili*, amelyben kétségtelen indogermán elemek fordulnak elő. Még meglepőbb adatokat tartalmaznak az 1887-ben felfedezett tell-el-amarnai levelek, melyek IV. Amenophis fáraónak a babiloni, hetita és mitanni udvarokkal folytatott diplomáciai jegyzékváltásait tartalmazzák. A felső Enfrátes mentén uralkodó mitanni királyok teljesen árja nevek: Sutarna, Dusratta, Artatama s a szerződésüket védő istenek — Indra, Varuna, Mitra, — az indiai árják isteneivel látszanak azonosoknak. A tengeri népekről szintén meglehetősen pontos egyiptomi ábrázolások maradtak fenn. E népeknek, melyeket az egyiptomiak »északiak a tenger minden vidékeiről és országaiból« gyűjtőforgalomban egyesítettek, a neveik meglepők: *luku*, *akaiwas*, *turs*, *saklus*, *sardan*, *pulsat* és *danán*. Ezekben a nevekben nem nehéz a likiaiak, achivok, tirsenek, sikulok, sardanák, filiszteusok és danaok, vagy görögök nevét felismernünk.

Ezzel eljutottunk ahhoz a ponthoz, melyre nagyon nyomatékosan akarunk rámutatni. Ha azok a népek, melyek a második évezred elejétől kezdve északról tolulnak a Termékeny Félhold felé, még nem teljesen árják is, mozgalmukat a római limes ellen mozgó kelta-germán áradat analógiájával lehet megmagyarázni. Mindenesetre árják voltak közöttük és

részben árják voltak ennek a vándorlásnak a vezetői. Pontosan ennek az árja-vándorlásnak az irányait és időpontjait természetesen meghatározni nem lehet. Minden valószínűség mellett szól azonban, hogy egy keleti ág a Kr. e. harmadik évezredben az Ural és a Kaspi tó közötti mélyedésen át eljutott az Oxus és Jaxartes vidékére és ott kettéoszolva, keleti irányban Pandzsábnak, délnyugat felé pedig Iránnak vette az útját. A babiloni őstörténelem kutatói fontos tényként mutatnak rá arra a körülményre, hogy a *jadeit* behozatala Közép-Ázsiából Babilonba Kr. e. 2000 körül egyszerre megszakad. Nagyon is kézenfekvő az a feltevés, hogy a dél felé mozgó árják voltak azok, akik a babiloni kereskedők által ismert ősi turkesztáni utat elzárták.

Az Oxus felől beköltöző északiak közül a keleti ágból lettek az árja-indiaiak, a nyugatiból pedig a médek, perzsák és örmények ősei. A kisázsiai árja elemeknél minden valószínűség szerint más lehetett a vándorlás iránya. Ezeknél azt kell feltételeznünk, hogy vagy a Kaukázuson, vagy pedig a mai Besszarábián, Trácián és a Boszporuson keresztül jutottak a Taurus és Antitaurus vidékére. Az összes Ázsiába elkerült északiaknak azonban át kellett haladniuk a dél-orsz. pusztaságokon, ahonnét magukkal hozták a ló és szekér használatát. A ló, mint harci állat és a hadi szekér, amely mai ismereteink szerint a hetitáknál tűnik fel először, olyan fölényt biztosított nekik a civilizáció tekintetében náluk sokkal előrehaladottabb keletiek felett, hogy annak ezek nem tudtak ellentánni.

Ugyanakkor azonban, mikor az északi füves rónaságokról megindult az árják vonulása a Termékeny Félhold felé, az árják többi ágai, a hellének, latinok, kelták és utóljára a germánok elárasztják Európát is, egészen az Atlanti

óceánig. Az európai ágak közül először a hellének lépnek a történelmi világosság körébe. Őseik először lassan szivárognak be a Balkán félsziget déli részébe, az Égei tenger szigeteire és Kisázsia partjaira, ahol a krétai műveltség kisugárzásában Mykene, Tyrins és Trója civilizációja felépült. Hogy a beköltözés, hódítás, együttélés és összeolvadás egyes fázisai miként játszódtak le, nem tudjuk. Azt sem tudjuk megállapítani, hogy a különböző elnevezések, pelasz, achiv, danao, eol, dór, stb., az egyes néphullámok milyen egymásra következésének felelnek meg. Egy bizonyos, a görög hősmondákban, melyeket még a mi diákkorunk idején is nagyon szívesen utaltak jobb magyarázat hiányában a hitregék világába és amelyeket mesterkélten nap-mitológiával akartak megfejtetni, sokkal több a valószerű elem, mint még néhány évtizede általában feltételezték. A krétai labirintus és a trójai háború nem mesék többé, hanem történelmi valóságok, melyeknek még hozzávetőleges időpontját is meg tudjuk állapítani. Az elsőnek elpusztítása a tizenötödik század közepére, az utóbbinak időpontja pedig a tizenkettedik század elejére esik. Ez a két dátum az északi bevándorlók felülkerekedésének legfontosabb időjelzője.

Bizonyos azonban az is, hogy ezek az északi barbárok a civilizációban és kultúrában nagyon tehetséges tanítványoknak bizonyultak. A pusztítás mellett tanultak is. A minosi és mykenei civilizáció emlékei, melyeket Homeros leírásaiban megörökített, nem vesztek el nyomtalanul, ellenkezőleg a barbárság átmeneti időszaka után páratlan virágzásnak indultak s amit a hellén nép művészetben és tudományban produkált, az ókornak máig is legbecsesebb ajándéka. A tényezők között, melyek modern civilizációnk alkotó elemeit szolgáltatják, a hellén nép öröksége mind-

máig a legelőkelőbb helyet foglalja el. A hellének már nem staféta-futók a világosság fáklyájának hordozói sorában: ők már a teljes világosságot hozzák magukkal. Ők zárják be a civilizáció úttörőinek sorát.

Az amerikai ember rejtélye. A tudomány mai állása szerint az ember Amerikában csak nagyon későn jelent meg. Mindazok a szenzációs híradások, melyek a patagoniai és kaliforniai ősemberről világgá röppentek, sőt amelyek még az emberiség őshazáját is Amerikába akarták áthelyezni, a tudományos kritika megvilágításában nem állottak meg a helyüket. Az ember megjelenése Amerikában vagy valamelyik késői interglaciális periódusra, vagy az északi nagy jégtakaró elvonulása utáni időre esik, mikor a Bering szoros szabaddá vált és Ázsia felől az ember beszüremkedése és az amerikai kontinens területére megkezdődhetett. Eleinte az előnyomulás nagyon nehezen történhetett, de mikor az első bevándorlók utódai átlépték a Yukon vidékének és a Sziklás hegységnek gátjait, terjeszkedésüknek a Mississippi medencéje és Közép-Amerika felé számottevő akadály nem állott útjában. Ma a tudomány előtt Amerika őslakosságának mongol rokonsága, vagy egy premongol típustól való leszármazása, megállapított tény. Az amerikai archeológusok nagy része a mi időszámításunk előtt hét-tízezer évre teszi a nyugati kontinens benépesedését.

Mikor a spanyolok 1517-ben Yukatan partjaira léptek és további utjókban fokozatosan megismerkedtek az amerikai kontinens többi részeivel is, meglepetve állottak meg a hatalmas, piramisszerű építmények előtt, melyeknek romjai sok tekintetben még ma is talányt jelentenek az őstörténetem kutatói számára. Az ismeretek akkori állása mellett más magyarázatát, nem tudták adni ezeknek az épít-

menyeknek, minthogy alkotóikat a föníciaiakban és karthagoiakban keresték. Különböző regényes magyarázatokban azóta sem volt hiány és négy évszázadon keresztül laikusok és tudósok a legkülönbözőbb módokon igyekeztek az amerikai civilizáció rejtélyét megoldani.

Kolumbus kora előtt Amerikában a kontinens derekán lakó népek jutottak el a civilizáció állapotáig. Ennek a civilizációnak három nép volt a birtokában, a mája Yukatanban, a nahua és főleg ennek azték törzse Mexikóban és az inka Peruban. A felfedezés idejében ez a három nép már a megszervezett társadalmi és állami életnek magaslatára emelkedett. A vadászattal, halászattal és a természet által nyújtott gyümölcsök esetleges gyűjtögetésével szemben ismerték a rendszeres földművelés nyújtotta előnyöket. Termesztették a tengerit, burgonyát, dohányt, gyapotot és a földművelés eredményességének biztosítására, akárcsak az ókor keleti népei, csatornákat és öntöző műveket létesítettek. Az iparban ismerték a fazekasságot, fonást és szövést, a fémek közül használták az aranyat, ezüstöt és rezet és részben a bronzot is. Az írás a maják és aztékok körében a hieroglifák stádiumából a fonetikus jelek felé volt átfejlődőben. Mindhárom népnek a vallása is túlemelkedett már az egyszerű természeti vallások állapotán; voltak képzeteik a mindenségről, volt rítusuk és dogmájuk. Ismerték a matematika alapelemeit, tudtak naptárakat szerkeszteni és különösen a maják időszámítását megközelítő pontossággal vissza lehet vezetni körülbelül Krisztus idejéig. A láma kivételével egyik népnek sem voltak azonban tejelő és igavonásra használt háziállatai; nem ismerték a kereket és az ekét. Földművelésük körében csak a kapát használták. Nagy általánosságban körülbelül olyan kulturnívón állottak Ameriká-

nak többi, kőkorszakot élő vadász és halász népei fölött, mint állottak Egyiptom és Mezopotámia az óvilág többi népeivel szemben a mi időszámításunk előtt három-négyezer esztendővel. Kultúrájuk Amerika felfedezésének az idején kezdett terjedni északi és déli irányban a kőkorszaki vadászok vidékeire. Ha a spanyol hódítás össze nem dönti az aztékok és inkák birodalmát, bizonyára hatalmi és kulturális centrummá fejlődnek egész Amerika, vagy legalább is a kontinens jelentős részei számára.

A bölcsőt, ahonnet ez a civilizáció kiindult, valószínűleg a maják körében kell keresni. Ők voltak az úttörők, de bizonyos vonatkozásokban az aztékok és inkák túlszárnyalták őket. Általában az elért kulturfok tekintetében a három nép között nagy eltérések mutatkoztak és a kétségtelen kölcsönhatások mellett az elért eredményeknek egy színvonalra hozatala még nem történt meg. A maják például nagyszabású építményeik emelésénél, melyeket ma őserdők bozótja borít, csak kőeszközöket használtak s a réz és bronz alkalmazásában elmaradtak az inkák és aztékok mögött. Viszont írásjeleiknek ismerete csak északi irányban, Mexikó felé hódított teret és egyáltalában nem hatolt be Dél-Amerikába. Peruban az írást növényi rostokból készült színes fonalak csomózásával pótolták. Amennyire a fennmaradt emlékek alapján meg lehet ítélni, közvetlenül a spanyol hódítás előtti időkben hosszú küzdelem folyt az aztékok és maják között, amely nagyrészen az utóbbiak országának elpusztításával végződött. Így az európaiak megjelenése alkalmával a mája civilizáció, amely valaha vezetett Amerika földjén, már hanyatlóban volt.

Önálló volt-e a középamerikai civilizáció? Mikor a tudomány elkezdett foglalkozni a középamerikai civilizáció

problémájával, természetszerűleg felmerült ugyanaz a kérdés, amely már az egyiptomi és szumir civilizáció kezdetének vizsgálatánál is foglalkoztatta a kutatókat: mi volt az, ami a lökést megadta, hogy éppen ezek a népek emelkedjenek a barbárság állapotából a szervezett társadalmi élet és kultúra színvonalára? Az óvilág civilizációjának eredeténél aránylag egyszerű volt a válaszadás, mert a részletkérdésekben lehetett ugyan eltérés, de afelől nem lehetett kétség, hogy maga a civilizáció a Földközi tenger délkeleti sarkánál .almviális folyóvölgyeiben keletkezett. Az amerikai őskultúrát illetőleg azonban két tudományos hipotézis került szembe egymással; az egyik az amerikai kultúrának autochton voltát vitatja, míg a másik tagadja a külön kulturfejlődés lehetőségét és az amerikai kultúrát is az óvilágéval azonos ősi forrásból akarja leszármaztatni.

Az *első hipotézis* szerint az emberi szellem alapjában véve egységes és ha a körülmények egyébként kedvezőek, kultúrában és civilizációban szükségképen azonos eredményeket termel ki magából. Ezen iskola képviselői szerint az evolúcióban működő erő az, amely azonos- körülmények között azonos eredményeket hoz létre. Ezen elmélet szerint lehetnek elszigetelt és egymástól függetlenül fejlődött civilizációk. Ilyen elsősorban az amerikai. A másik az úgynevezett *diffúziós elmélet*: melynek főképvisezői Elliot Smith és iskolája. Ezek szerint az a felfogás, hogy a civilizáció keletkezése különböző helyeken megismétlődhetik, csak az evolúciós tan helytelen magyarázatából eredhet. Az evolúció nem azonos fejlődés és nem ugyanannak a fejlődésnek megismétlődése, hanem ugyanazon törzsnek a szétágazása és ebben a keretben folyton tökéletesebb formáknak kitermelése.

Idestova már csaknem száz esztendeje, hogy Humboldt

a kultúrának nem különböző helyeken való keletkezését, hanem szétterjedését hangoztatta és rámutatott az ázsiai és amerikai kultúra számos hasonlatosságára. A diffúziós elmélet hívei igyekeztek ezt a megállapítást törvényszerűvé tenni és minél több bizonyítékkal alátámasztani. Nem minden jogosultság nélkül hivatkoznak a jávai, sziámi és kambodzsai építészetnek a közép amerikai építményekkel való feltűnő stílusbeli hasonlatosságára. Utalnak arra, hogy egyes ülő helyzetben levő istenalakok feltűnően hasonlítanak a hátsó-indiai Buddha szobrokhoz. Egyes archeológusok a mája építmények díszítő motívumai között az elefántot vélték felfedezni. Elliot Smith egész sor olyan kulturális tényezőt sorol fel, melyeket véleménye szerint kétszer nem lehetett feltalálni. Ezek között vannak például a körülmetélés, a nap és kigyó együttes használata uralkodói jelvények gyanánt, a megalitikus építmények és a szvasztika. Szerinte mindezek egy ősi, úgynevezett *heliolitikus kultúrának* az elemei, amely nagyjából az északi szélesség 20 és 45 foka közötti övön terjedt a Földközi tenger délkeleti szögletéből nyugati irányban az Atlanti óceánig, kelet felé pedig egész Déli-Ázsián és a Csendes óceán szigetvilágán keresztül az amerikai partokig. A Csendes óceán vizsivatagában, 2000 km.-re Pitcarin szigettől és 7000 km.-re a délamerikai partoktól, magányosan emelkedik ki a *Húsvét sziget*, amely óriási méretű kőszobraitól világhírré emelkedett. A diffúziós elmélet hívei ezt a magányos szigetet a legfőbb bizonyítéknak tekintik a maguk igazsága mellett: pillére volt annak kulturhidnak, amely Ázsiát a polinéziai szigetvilágon keresztül Amerikával összekapcsolta. Elliot Smith még térképen is megrajzolta az emberi civilizáció szétterjedésének képletét. Szerinte a Krisztus előtti negyedik évezredben

egyiptomi kolonizátorok vitték szét a civilizáció csiráit Szumérba, Elámba, Krétába, Szíriába és másfelé. A Kr. e. harmadik és második évezredben az újabb centrumok a kultúra módosult és változott típusait terjesztették szét Európában, Afrikában és Ázsiában, egészen Szibériáig és Kínáig. A következő évezred egy további szétterjedés tanuja a maláj szigetvilágra és Melanéziára, míg az utolsó hullám a Csendes óceánon keresztül Peruig, Közép-Amerikáig és Mexikóig jutott el.

Akármilyen tetszetős is a civilizáció egységének ez a tantétele, teljes merevségében aligha fedi a valóságot. A tétel épen olyan túlzásnak tetszik, mint azoknak az okoskodása, akik abból a körülményből, hogy az amerikai civilizáció, ugyanúgy, mint az egyiptomi, két földrész összekötő pontján keletkezett, törvényszerűséget akartak levezetni és felállították a civilizációk keletkezési helyéül szolgáló *transzkontinentális hidak* elméletét. Önmagában sem az önálló amerikai civilizációnak az elmélete, sem pedig a diffúziós elmélet nem elégséges a problémák egész sorának megoldására. Az amerikai civilizációnak mindenesetre vannak úgy ősi, mint idegen földrészekről később beszármazott elemei. Ha ugyanis a civilizációt Amerika népei kívülről kapták volna a Kr. e. első évezredben, akaratlanul fel kell merülni a kérdésnek, hogy mi volt akkor Amerikában azelőtt? Vajjon el lehet-e képzelni, hogy a Bering szoroson át bevándorolt mongolok vagy premongolok utódai változatlanul megmaradtak hét-tízezer év előtti állapotukban? Vajjon nem lehet-e elképzelni az emberiségnek erről az ágáról, hogy a többiektől való elszigetelődése után, alkalmazkodva a viszonyokhoz, megismerve és felhasználva a rendelkezésére álló természeti erőket és kincseket, magától is eljutott a civilizációnak, szervezett gazdasági és társadalmi életnek bizonyos fokára?

Olyan nagyon bizonyos-e, hogy ugyanazt a dolgot kétszer, vagy két helyütt felfedezni nem lehet? Nem mutat-e a találmányok története nagyon sok példát, hogy mikor a szükség parancsolta, egymástól függetlenül többen is rájöttek ugyanannak a problémának a megoldására?

Ezek figyelembevételével mellett az amerikai civilizáció fejlődését körülbelül következőleg lehet megmagyarázni. A kőkorszakbeli vadászok utódai évszázadok, vagy talán évezredek leforgása alatt szétterjedtek az egész kontinensen. Alaszkától a földrész déli csúcsáig klímájánál és természeti viszonyainál fogva Közép-Amerika rejtette magában leginkább azokat az elemeket, melyek az embert a megtelepedésre és rendszeres gazdasági munkára rávezethették. Guatemalában, ahonnan a mája civilizáció kiindult, vad növény formájában ma is tenyészik a *tengeri* őse. Mint a vad gabona Elő-Ázsiában, itt valószínűleg a tengeri megismerése vitte rá az embert a földművelésre és megtelepedésre. Amerikában is a földművelésre való áttérés volt a település, állandó lakás és társadalmi élet kezdete. Hogy az így kezdődött civilizáció az idők folyamán kapott idegen eredetű elemeket, az ismét valószínű. Azt ugyanis, hogy Amerika és a földkerekség többi része között mindaddig semminemű összeköttetés nem lett volna, míg a mi történelmi könyveink számára hivatalosan fel nem fedezték, feltételezni nem lehet. Azt természetesen, hogy a csiszolt kőkorszak, vagy bronzkorszak parthajózásra alkalmas hajózási eszközeivel bárki is rendes oceánjárásra vállalkozott volna, senkisémmé állíthatja. Ezzel szemben, ha nem is bizonyítható, nincsen kizárva, sőt valószínű, hogy évszázadok folyamán innét is, onnét is, ismétellen vetődtek hajótörtek az amerikai partokra. A polinéziai szigetvilág bennszülötteinél oldal-egyensúlyozóval ellátott

csónakjai gyakran meglepően nagy utakat tesznek meg. Még a múlt századból is van tudomásunk róla, hogy egy vihar által elsodort japán dzsunka Amerika partjain szenvedett hajótörést. Ahogy Új-Zéland, vagy a Húsvét sziget a kőkorszakban be tudott népesülni, ugyanúgy juthattak el hajótörések szerencsétlenjei, vagy egyszerű kalandorok Amerikába. Nagy szerepük lehetett ebben a tengeráramlásoknak is. A déli csendes óceáni áramlás, mely a polinéziai szigetvilágból indul ki, Peru partjain törik meg. A Kuro-sivo áramlás Japántól Észak-Amerika pártjához vezet. Az Atlanti óceán északi részén a szigetek láncolata, melyet a történelmi időkben a normannok nagyon jól ismertek, valósággal hidpilléretet szolgáltatott Európából Amerikába.

Az Amerikában évezredek előtt kifejlődött autochton civilizáció ezen a réven gazdagodott a történelemig homályban levő századok során idegen elemekkel. Ezért lehet igazuk azoknak az amerikai archeológusoknak, akik egyik oldalon rokonságot állapítanak meg a labradori és nyugat-európai csiszolt kőeszközök között, másik oldalon pedig rámutatnak arra, hogy a polinéziai eredetű burgonya is csak az ember közvetítésével kerülhetett Dél-Amerikába. Így lehet megmagyarázni a közép-amerikai kultúráknak más kultúrákkal való rokon vonásait is. Mai értelemben vett kolonizálásról a Kolumbus kora előtti Amerikában beszélni nem lehet, de igenis fel lehet tételezni azt, hogy a mongol eredetű amerikai faj az évezredek során tarkázódott idegen elemekkel, az amerikai civilizáció pedig esetről-esetre kapott kívülről megtermékenyítő lökéseket. Ezért kell feltételeznünk azt is, hogy sem az elszigetelt civilizáció elmélete, sem pedig a diffúziós elmélet önmagában nem állhat meg, hanem természetesen kiegészíti egymást.

A föld és faj szerepe a civilizáció történetében. A fentiekben áttekintve az emberi civilizáció keletkezésének és kifejlődésének nehéz és fáradságos évezredein, akaratlanul is fel kell merülni a kérdésnek, hogy miért kellett a civilizációnak ott megszületni, ahol éppen megszületett és milyen okok idézték elő már a hajdankorban az egyes népek és országok civilizációjának elvándorlását, vagy hanyatlását.

Kétségtelen, hogy a civilizáció kifejlődésében igen fontos, majdnem döntő jelentőségű szerepük volt a földrajzi, éghajlati és egyéb fizikai tényezőknek, mint arra Egyiptomnál és Mezopotámiánál rámutattunk. A jégkorszak Európájának nedvesen hideg klímája és siváran fagyos tája, ahol az embernek minden erejét meg kellett feszíteni, hogy létének legnélkülözhetetlenebb szükségleteit megszerezze, nem volt alkalmas arra, hogy földéről a civilizáció kisarjadjon. Erre az alluviális folyóvölgyek voltak a legalkalmasabbak, hol könnyebbek voltak az élet előfeltételei, de egyben olyanok voltak a körülmények, hogy szinte megtelepedésre és közös erőfelfejtés révén még nagyobb eredmények elérésére sarkalták az embereket. Voltak, akik éppen azért az egyiptomi, mezopotámiai és részben kínai példákból levont tapasztalatokat abban a nagyon egyszerű, de egyúttal nagyon merev tételben sűrítették össze, hogy *öntözés nélkül nincs civilizáció*. Ennek a tételnek az a legfőbb hibája, hogy az okot felcseréli az okozattal. Nem az öntözésből lett a civilizáció, hanem az öntözés már a földet művelő, a természet erőit hatalmába állító, civilizálódó ember munkája.

Mindenesetre a tételből annyi igaz, hogy megfelelő természeti előfeltételek nélkül civilizáció nem keletkezhetik. Magának a civilizációnak hordozója azonban az ember, közelebről a *faj*, az emberiségnek egy bizonyos, nagyjából

közös testi és lelki tulajdonságokkal felruházott csoportja. A durva kőkorszak cro-magnoni embere olyan művészi tehetséget árul el, hogy színvonala hosszú évezredekken át megközelíthetetlen marad a többi emberiség számára. Az egyiptomi és szumir civilizáció többé-kevésbé azonos előfeltételek között fejlődött és vonásaiban mégis erősen elüt egymástól. Kréta elsőnek viszi be az egyéni, individuális vonást az emberi civilizációba. Az elvont természettudományos és metafizikai gondolkodás első elemeivel nem az egyiptomiak és babiloniak, hanem az árja görögök és hinduk ajándékozták meg az emberiséget. Költészetük a szemitáknak is volt; az egész epikus költészetnek a babiloni *Gilgames-eposz* a legrégebb emléke s a lírának csodálatosan szép megnyilatkozásait őrizte meg az *Énekek éneke*. A szemita költészet azonban a gondolatok dinamikáján nyugszik, nem ismeri a metrikus szerkezetet és a rimek ölelkezését; ez az árja lélek szülötte és az árja nyelvek sajátossága.

Faj és nyelv nem fedik egymást és tiszta fajokat már a legrégebb korokban sem tudunk kimutatni. Bizonyos azonban, hogy a nyelvek keletkezése és felépítésük logikája mögött külön lelki individualitások megnyilatkozását kell keresnünk. Az emberi társadalomban így felépült nyelvek a gondolatok hordozói és a civilizáció munkájának eszközei. A fejlődés későbbi fokán azonban a nyelv több egyszerű eszköznél; determinációja az egyes emberi csoportokhoz való tartozandóságukat. A biológiai és antropológiai *faj* mellett létrejön az etnikai és történelmi *nép* s az érzésbeli és erkölcsi *nemzet*. Nincs túlzás benne, hogy aki angolul tanult meg beszélni, másként tanult meg gondolkodni is, mint akinek magyar, vagy japán az anyanyelve. Modern gazdasági életből vett hasonlaltal élve, a nyelv, akár az

iparnak egyes ágai, visszahat arra, aki él vele és módosítja lelki berendezését. Német vagy francia faj például nincs; a német és francia nép egymásra rakodott és egymással összekeveredett fajok konglomerátuma, de mégis lehet német és francia jellemről és tulajdonságokról beszélni. Ezek a problémák azok, melyeket oly sokszor és oly szívesen szoktak összekeverni egymással.

A régebbi tudomány túlságosan nagy súlyt helyezett a *miliő elméletére*. Még ma is emlékszem iskolai könyveim magyarázataira, hogy a derűs ég, a kéklő tenger, a lágy formák, az enyhe levegő volt a szülőanyja a görög költészetnek és művészetnek. Da vajjon ez a költészet és művészet lehetett volna-e azzá, aminek ismerjük — görögök nélkül? A görög génusz volt az, amely ezeket a szépségeket felismerte, amelyek őt örök alkotásokra ihlették. Olyan eset ez, amely számtalanszor ismétlődik a civilis záció történetében. De a görög példa mutatja azt is, hogy ha elhal a faj génusza, vagy nevezzük bármiként azt a folyamatot, amely a faj, a nép vitalitásának elhalását hozza magával, hiába van az ég, a tenger, a forma, a levegő, ugyanazokat az értékeket magából kitermelni képtelen.

Ma kétségtelenül a fehér fajhoz tartozó népek, szorosabban az indoeurópaiak, vagy árják vezetnek az emberiségben. Pedig időben az egyiptomiak, szumirok, szemiták és a mediterrán fajhoz tartozó különböző népek legalább három évezreddel megelőzték őket. Egyiptomban már állottak a piramisok, Babilonban a tudósok matematikai alapon számították ki a csillagok járását, Krétában virágoztak a művészetek legkülönbözőbb ágai, mikor az indoeurópaiak ősei a konyhahulladék-halmok fölött állati piszokban éltek, vagy pásztorkodva vándoroltak a Balti és Fekete tenger

közötti füves rónaságokon. Mégis ezek az északról jött barbárok az őket terhelő időbeli különbözetet nagyon gyorsan kiegyenlítették. Elsajátították és teljes új irányokban fejlesztették tovább a kultúrának a náluk régebbi fajoktól átvett kincseit, de egyúttal felvették azokkal a harcot a világ uralmáért is.

Az amerikai Breasted nem ok nélkül mutat rá, hogy az indoeurópaiak megjelenését Babilontól a Herkules oszlopaiig egy óriási összeütközés követi. A két végső pont közötti egész vonalon másfél évezreden keresztül folyik a harc az áriják és szemiták között a Földközi tenger és távolabbi vonatkozásban az akkor ismert világ uralmáért. Ennek a harcnak egyes fázisai a kassiták uralomra jutása Mezopotámiában, a médek háborúja Asszíria ellen és Ninive eleste, a perzsák világbirodalmának megalakulása Babilon és az elő-ázsiai szemita államalakulások romjain, a görögök küzdelme a föníciaiakkal a tenger hegemoniájáért s a római-pun háborúk életre-halálra Szicíliában, Afrikában, Hispániában és Itáliában. Mindezek az események azonban már az ókor politikai történetének körébe tartoznak.

Ismerve az előzményeket, túlzás és nevetséges hiúság nyilatkozik meg az úgynevezett árja fajelmélet hirdetőinek abban a kérdésében, hogy minden, ami szép, nagy és dicső a világon, a magas, szőke és világosbőrű északiak alkotása. Az ilyen meséknek nincs helyük a tudományban, de nincs is rájuk szükség. Ha az egyiptomiak, szumirok és földközi tengeriek évezredekkel előbb indultak meg a civilizáció és emberi haladás nagy országútján, azért az utánuk jötteknek, akik utolérték őket és maguk részéről új kincsekkel gyarapították az emberiség szellemi vagyont, nincs mit szégyenkezniök. Legfeljebb a vezető helyzet fokozatos fele-

lősséget ró a latin—germán kultúrkör népeire, amelyek ma az emberiség élén állanak.

*

Az olvasót, aki végigfutott ezen a kis tanulmányon, arra kérem, hogy azt alcímeivel egyetemben *vázlatnak* tekintse. Elképzelése annak, hogy milyen szempontok szerint és milyen beosztásban kellene megírni a civilizáció keletkezésének történetét, addig az időpontig, mikor az ember a történeti idők világoosságába lép. Megírásának egyetlen oka és mentsége lehet: az összefüggések keresése, melyek az emberiség őstörténetével és a legrégebb civilizációkkal foglalkozó munkákban hiányzanak. Épen az utolsó évtizedekben az őstörténelmi kutatás igen nagy eredményeket produkált, de ezeknek összefoglalása még hiányzik. Ennek az összefoglalásának a vázlatát próbáltam nyújtani.

A rengeteg és nagyon sokfelé szétágazó irodalomból, amely az általam vázolt problémákkal foglalkozik, egy-két utalással egyetemben csak azokat idézem az alábbiakban, amelyek vagy összefoglaló jellegűek, vagy egészen új kutatások eredményeit zárják le. Magyar nyelven a Természet-tudományi Társulat kiadásában még 1881-ben jelent meg *Topinard* nagybecsű *Anthropológiája*, amely azonban már sok tekintetben elavult. E tudományág mai eredményeit foglalja össze a *Schwalbe-Fischer* féle »*Anthropologie*«, amely 1923-ban jelent meg a »*Kultur der Gegenwart*« című Teubner-féle gyűjteményes vállalatban. Ebbe a tárgykörbe vág *Pittard* munkája is: »*Les Races et l'Histoire*«, 1924. Az ősemberre vonatkozó kiváló munkák: *Boule*: »*Les Hommes Fossiles*«, 1921—23; *British Museum*: »*Guide to Fossil Man*«, 1922; *Burkitt*: »*Prehistory*«, 1921; *Keith*: »*The Antiquity of*

Man«, 1915; *Obermaier*: »Der Mensch der Vorzeit«, 1912. Rövid, de igen jó összefoglalások a Göschen-gyűjteményben *Hoernes* munkái és *Vulliamy*: »Our Prehistoric Fore-runners«, 1925.

A földközi tengeri civilizáció keletkezésének még mindig alapvető munkája, *Mosso*: »Le origini délia civiltà mediterranean melynek utolsó kiadása a szerző halála után 1922-ben jelent meg. Francia nyelven 1926-ban jelent meg *Fougères* és több professzor tollából: »Les premières civilisations«, amely a kőkorszakból már kiemelkedett közel keleti civilizációk történetét tárgyalja Egyiptomtól a perzsa birodalom megalapításáig. Általános tájékozódásra ez a munka talán a legvilágosabb és legalkalmasabb. *Stein* könyve: »Die Anfänge der menschlichen Kultur«, 1906., a kultúra keletkezésével nem történelmi, hanem elméleti alapon foglalkozik. Rövid, de jó összefoglalás, *Myres*: »The Dawn of History«, 1924.

Az egyes részletkérdésekre vonatkoznak: *Delaporte*: »Mesopotamia«, 1925; *Childe*: »The Dawn of European civilisation«, 1925; *Childe*: »The Aryans«, 1926; *Kassinna*: »Die Indogermanen«, 1921; *Say ce*: »The Races of the Old Testament«, 1925; *Sayce*: »The Hittites«, 1925. Egyiptomot illetőleg *Maspero* és *Flinders-Petrie*, Krétát illetőleg pedig *Evans* munkáira utalok. A krétai művészetet igen szépen mutatja be *Bossert*: »Alt Kreta«, 1921. Teljesen művészeti tárgyú *Curtius*: »Die antike Kunst«, 1923. Magyar nyelven Egyiptomról és Mezopotámiáról *Mahler*nek jelent meg két könyve az Akadémia kiadásában; ezek azonban nem a civilizáció eredetét, hanem a már kész civilizációt ismertetik.

Mindezek mellett megemlítem a *Hartmann* féle »Weltgeschichte« 1925-ben megjelent első kötetét és a »Cambridge

Ancient History« vonatkozó köteteit. Röviden, de igazán általános emberi szempontból tárgyalja a civilizáció keletkezését *Wells* könyve is: »A világtörténet alapvonalai.« Általánosságban az őskor történetéről a legjobb áttekintést az angolok nyújtják. A németek túlságosan a részletekben merülnek el és nálunk az összefüggések legkevésbé bomorodnak ki.

Az amerikai ember problémájára vonatkoznak: *Wissler*: »The American Indian«, 1917; *Brown*: »The Riddle of the Pacific«, 1924; *Babcock*: »Legendary Islands of the Atlantic«, 1922; *Spence*: »The Origins of American Man«, Quarterly Review, 1925.

Még három rövid tanulmányra kívánok ehelyütt utalni. Kettő az *Encyclopaedia Britannica*: »These Eventful Years« című gyűjteményes kötetében jelent meg; *Breasted*: »Man's Early History« és *Sauille*: »The Antiquity of Man in Middle America.« Ezek az ókori kelet és Amerika archeológiájának mai állásáról számolnak be. *Smith* a diffúziós elméletre vonatkozó érveit, melyekre több helyütt utaltam, az »Evolution in the Light, of Modern Knowledge« című, 1925-ben megjelent kötetben tette legutóbb közzé. Egyébként az összes kérdéseknek megközelítőleg teljes bibliográfiája található az Enc. Brit. »Anthropology«, »Archeology« és »Races of Man« címszavai és a tanulmányban érintett egyes országok címszavai alatt.

FORRADALOM ÉS ELLENFORRADALOM.

A forradalom a társadalmi és állami létnek egyik jelensége. Eredetét, lefolyását illetőleg nagyon különböző lehet. Mikor a szociológia a forradalmat teszi vizsgálódásának tárgyává, közös nevezőre igyekszik visszavinni azokat a különböző forrásokból fakadó, különböző helyeken lejátszódó, rohanó lefolyású mozgalmakat, melyek nem észrevétlen és lassú átalakulás, hanem rombolás és pusztulás közepette változtatják meg egy-egy társadalom struktúrájának képét.

A tudomány megállapításában a forradalom a gyors megdoit, de az új meg nem jött létre. Az az idő, amikor a régi nézetek, meggyőződések, hitek, törvények már összeomlottak, de az újak még nem kristályosodtak ki. Átmenet a zűrzavaron keresztül egy viszonylagos társadalmi stabilitás állapotából egy másik viszonylagos stabilitásnak az állapotába.

Lefolyásában minden forradalom nagyon sok közös vonást mutat. Első periódusában megbomlanak a fegyelmű erők és a szociális szervezet fokozatosan a teljes anarchiában vesz el. Miután az anarchia elérte tetőpontját,

egy újabb rend kezd kialakulni, amely a forradalom előtti-nél sokkal keményebb, despotikus eszközökkel igyekszik önmagát biztosítani. Ezt követi egy nagyon hosszú periódus, a visszatérés a megzavart egyensúlyi helyzetbe, illetőleg az új társadalmi stabilitásnak az állapotába.

A forradalom második, despotikus időszaka szükség-szerű következése az elsőnek. A szociológia szempontjából közömbös, hogy mi ennek a második periódusnak az elnevezése, diktatura-e vagy ellenforradalom. A fenti meghatározás keretében az ellenforradalom sem egyéb, mint a forradalom második időszaka s az ellenforradalom függvény gyanánt tartozik hozzá a forradalomhoz. Eszközeiben és jelenségeiben nem, csak irányában tér el tőle. Az ellenforradalom forradalmi módszerekkel igyekszik visszacsinálni azt, amit az első létrehozott. Együtt a két forradalmi periódusnak rövid ideje alatt robbanásszerűleg törnek fel azok az erők, melyek nyugodt időkben észrevétlenül működnek. Hősiesség és bestialitás, magasztos szenvedély és aljas indulat elválaszthatatlanul olvadnak össze egymással. A forradalmi idők lázálmaít követő sűrű napokban ezért nem értik meg maguk a benne részesek, hogy miként lehettek olyan hősök, olyan reménykedők, olyan kételynélküliek, olyan gyávák, olyan ingatagok, kegyetlenek és aljasok.

A forradalomnak mindig előfeltétele, hogy nagyon sok elégedetlenség halmozódjék fel széles néprétegek lelkében. Szükséges, hogy kiéleződjenek az ellentétek, melyek a társadalmi osztályokat egymástól, vagy esetleg az uralkodó nemzetet a leigázott tömegektől elválasztják. Forradalmi tényező főleg, ha nincs meg bizonyos primer ösztönök kielégítésének a lehetősége. Forradalmi tényező az éhség, a nyomor, a nincsetlenség. Forradalmi tényező a vagyoni viszonyokban

mutatkozó kirívó aránytalanság, a hivalkodó gazdagság mellett a senyedő pauperizmus. Forradalmi tényező, ha egy hajdani hivatását elvesztett társadalmi osztály privilégiumokkal bástyázza körül magát és nincs meg a társadalmi kapillaritás lehetősége.

Ezek azok a tényezők, melyek minden forradalomban egyaránt működnek. Minden forradalomnak, legyen az akár szociális, akár vallási, akár politikai színezetű, célja túlnyomóan a jogok kiterjesztése és nagyobb tömegek részvételése az élet különböző javaiban. Jellemző tünete minden forradalomnak, hogy nem ismeri a határozott célkitűzést és nem ismer megállást. Kormányozható forradalmak nincsenek és minden forradalom a gátakat elsöpörve rohan tul a megvalósíthatónak határán. Végeredményben minden forradalom olyan társadalmi, vallási és politikai intézményeket akar megteremteni, amelyeknek befogadására az adott viszonyok nem mindig és nem teljesen alkalmasak. A forradalmak rendszerint az adott viszonyok között a lehetetlent akarják megvalósítani és a lehetetlen megvalósítására irányuló eszközeikben nem válogatnak. Forradalom után a régi állapotok teljes egészükben sohasem állanak helyre: valami eredményük mindig marad, még ha az úgynevezett ellenforradalom teljesen megsemmisítette is a forradalom külsőségeit és elsöpörte a forradalom embereit. Mindenesetre minden forradalom után irtózatos, gyakran az elért eredményt messze meghaladó árat kell fizetni az eredményért. A forradalom természetszerű túlzásai szülik szükségképpen a reakciót: ezekből él és ezekből táplálkozik az ellenforradalom. A forradalmi és ellenforradalmi periódusok átmenetileg mindig csökkentik a szabadságjogok régebbi mennyiségét.

A szociológia óvatos skatulyázói a forradalmak külön-

böző fajait szokták megkülönböztetni. Szerintük van uralgó elleni forradalom, van alkotmány megváltoztatására irányuló forradalom, van nemzeti, gazdasági, vallási forradalom, sőt van még katonai és palotaforradalom is. Ez a gondos osztályozás tulajdonképpen nem más, mint elsikkasztása a lényegnek. Alapjában véve minden forradalom közös: kirobbanása az elégedetlenségnek és törekvés a fennálló rend gyors megváltoztatására. Az osztályozás csak arra való, hogy hátsó gondolatok szolgálatában különbséget lehessen tenni jó és rossz forradalmak között, amint annak a rendszernek az érdeke kívánja, amely az osztályozónak agyát és tollát kibérelte magának.

A fogalmak lisztázása szempontjából egyet mindenesetre le kell szögeznünk. Noha közkeletűen ezeket is forradalmaknak szokták nevezni, lényegesen másként kell elbírálni leigázott nemzeteknek felszabadulásra, illetőleg elszakadásra irányuló törekvéseit. A forradalmi elem ezekben a mozgalmakban csupán a fennálló rend megbontására irányuló törekvés; egyéb közösségük azonban a társadalmi jellegű forradalmakkal, ahol osztályok állanak egymással szemben, nincs. Adódhatnak azonban elő olyan esetek, hogy egy hatalmon levő nemzet a leigázottat társadalmilag is helota-sorsba szorítja és a mozgalomban kétféle tényező találkozik egymással. A török uralom idején például a macedón forradalmi mozgalmak egyik rugója az volt, hogy a felnevelődött intelligenciának egyáltalán nem volt meg az elhelyezkedési lehetősége. A macedón bandavezérek java-része tulajdonképpen az intelligencia képviselőiből került ki.

Ha a forradalomnak előfeltétele az általános elégedetlenség és bizonyos ősi ösztönök ki nem elégíthetősége, kitörését csak az teszi lehetővé, hogy a hatalom nem rendelkezik

megfőkezésére elegendő tekintéllyel és erővel. A forradalmakat mindig egy bomlási processzusnak kell megelőzni.

Minden állami és társadalmi rendnek a tekintély, a *presztízs* az alapja. Minden forradalom szükségképen a régi tekintélyek lejáratásával és általában tekintély rombolással jár. Nem a külsőségek teszik igazán a forradalmat, hanem az, hogy a tömegek megszűnnek hinni a régi tekintélyekben. Beszéd, újság, röpirat, aláaknázó propaganda előre jelzik a vihar közeledtét. Az első fal ledöntése már csak jel arra, hogy a volt hívők dühvel törjék össze a presztízsuiket vesztett régi istenek szobrait. Háború utáni idők ezért különösen kedvező talaj a forradalom számára. A háború ezer meg ezer embert ragad ki békés polgári foglalkozásának köréből. A katonai mesterség, különösen kezdetlegesebb intelligencia mellett, bizonyos kicsinylést ébreszt a fegyver viselőjében a polgári foglalkozások iránt, a fegyver felébreszti hatalmának tudatát, normális életének megszakítása pedig az erőszakos megoldás iránti hajlamosságot, A vesztett háború lerontja a katonai tekintélyeket is, melyeknek csak a siker az igazi alapjuk. A hazaözönlő tömegekben, amelyek nem tudnak elhelyezkedni, felgyülemlik és kirobban az elégedetlenség. Ezt a veszedelmet már a római császárok is nagyon jól ismerték és ezért igyekeztek háborúik után a veteránokat földosztással lekenyerezni. Ezért fejezte be manapság is nagyon sok állam háborúit földreformmal, amely lekötötte, de egyúttal szét is oszlatta a veszedelmessé válható tömegeket. Ezt cselekedte Anglia a bur háború és Oroszország az orosz-japán háború után. A földreform nem egyéb, mint a háború után veszedelmessé válható szociális elégedetlenségnek a régi vagyonos osztályok terhére való levezetése.

Minden forradalomhoz, hogy forradalommá lehessen, *tömegek* kellene. A tömeg azonban, mely a forradalmat csinálja, nem térbeli, hanem időbeli fogalom. A tömeget nem egyedeinek száma, nem azok műveltségi foka, politikai érettsége, vagy éretlensége, hanem a lelkiállapotnak bizonyos diszpozíciója teszi. A forradalmi idők legjellemzőbb sajátossága, hogy egyszerre, szinte máról holnapra százak és ezrek felfogása, meggyőződése és az egész világról alkotott képzete megváltozik. Normális időkben a vélemények megváltozása egyéni, forradalmi időkben tömegjelenség. Normális időkben az ilyen változás rendszerint egy hosszabb processzus, belső átalakulás eredménye, forradalmi időkben hirtelen, külső behatások alatt történik. Az emberek tömessen vesztik el régi megállapodottságukat, anélkül, hogy ugyanakkor megtalálnák új énjuket. Ez a forradalmi emberek ki nem egyensúlyozottságának legfőbb magyarázata.

Le Bon és mások kutatásai óta altatás volna feltételezni, hogy nevelés, társadalmi állás, műveltség és egyéb jellemképző erők óvszerűl szolgálhatnak az ilyen tömeghatások ellen. Tömeggé válhatik a tábornok, a közigazgatási tisztviselő, a képviselő és az egyetemi tanár, ha a pillanat hatása, vagy a viszonyok kényszere alatt feltűzi a forradalmak kokárda-jelvényét. A tömeg a lelki infekció egyik jelensége, mellyel szemben nagyon ritka az immunitás. Ezért nem lehet utólag csodálkozni, ha a forradalomban a volt tábornok mindenkinél nagyobb vörös gombbal szaladgál, ha a későbbi püspök a kommunizmust a legideálisabb életformának hirdeti és ha a magasállású bíró végletekig való kitartást prédikál az új rend mellett. Ezek azok a cselekvések, melyekre rövid néhány esztendő multával elkövetők nem szívesen szoktak visszaemlékezni. Pedig nem is ők vál-

toztak meg, csak a hangulat, melynek hatása alatt állottak. A tömeg egyedei ugyanis mindig azonosak, csak a lelki-állapotuk más és más. Fanatizmus, lelkesedés, elkeseredés, gyűlölködés és gyávaság, vagy egyszerű alkalmazkodási törekvés hatása alatt elvesztik régi individualitásukat és részesei lesznek a tömegléleknek, amely megnyilvánulásai-ban eltér az egyének lelkétől. Ugyanazok, akik tegnap a társadalom oszlopai voltak, holnap a képrombolók élére rohannak. De amilyen gyorsasággal ez a változás történik, ha a forradalmi pszichózis elvesztette erejét, épen olyan gyorsan tűnik el a forradalmi *citoyen* és lesz belőle békés *bourgeois*.

A tömeg alapjában véve mindig helyért érez, de logikátlanul cselekszik. Megérzi a társadalmi és állami rend igazságtalanságait, de nem ismeri azok orvosszereit és nem tudja megszüntetésük módjait. Minthogy társadalmi állás, elhelyezkedés, műveltség, vérmérséklet szerint nagyon különböző egyénekből tevődött össze, ahhoz, hogy cselekedjék, nagyon általános, tetszetős, de tartalmilag bizonytalan *jelszavakra* van szüksége. Isten országa, haladás, egyenlőség, szabadság, testvériség, szocializmus, kommunizmus és társaik. A jelszó általános tünete minden forradalomnak. De kellene a jelszavak másért is. A primitív emberi igazságérzet megköveteli, hogy az ember önmaga előtt igazolja cselekedeteit. Ezért kell olyan tételeket felállítani, hogy a tulajdon lopás és hogy a tulajdon elkobzása nem egyéb a kisajátítók kisa-játításánál.

A másik jellegzetes vonása minden tömegnek, de különösen a tömeg forradalmi lelkiállapotának, a kritika nélküli *hiszékenység*. A tömeg elfogadja a jelszavakat és melléjük maga csinálja az ábrándképeket és hazugságokat, melyeket

teljes egészükben valónak fogad el. Elhiszi, hogy a Bastille lerombolásával új korszak virrad rá, elhiszi, hogy Napóleon császársága tulajdonképpen betetőzése a forradalmi ideáloknak. Ugyanaz a tömeg tapsol Robespierrenek, éljenzi Napóleont és virágokkal halmozza el Sándor cárt, mikor a szövetségeseik hadseregei élén bevonul Parisba.

A forradalom lélektanához tartozik a gyakorlati Ítéző-képesség teljes hiánya, akár a célok elérhetősége, akár a szállongó híresztelések tekintetében. Forradalmi időkben nem okoz nehézséget annak elhívése, hogy meg lehet valósítani e földön Isten országát, hogy a társadalom minden többség és hatóság nélkül, tisztán az emberek testvéri együttérzése alapján boldogulhat, vagy hogy meg lehet teremteni az állandó és tökéletes egyenlőséget. De éppen úgy elhiszi a tömeg, hogy csak egyesek, vagy egyes osztályok gonoszsága és rosszakarata állja útját, hogy megvalósítsa ezeket a nagyszerű célokat. A forradalmi tömeg elhiszi, hogy aki jó kabátot visel, feltétlenül arisztokrata és eo ipso ellensége a forradalomnak. Elhiszi, hogy csak a zsidók csinálták a forradalmat és hogy minden zsidó kommunista. Ezért közös minden forradalomban a kollektív felelősségrevonás jelensége és ezért szed minden forradalom túszokat azoknak köréből, akiket eszméi ellenségének tart. Az ilyen hiszékenységre alapított vádak a különböző forradalmakban még tartalmilag is ismétlődnek, csak a nevek változnak. Dantont bukásában azzal vádolták, hogy Pittel cimborált a forradalom ellen; Miklós cárról azt híresztelték, hogy országát eladta a németeknek. A szexuális érzés lévén az emberi életnek egyik legerősebb mozgatója, majd minden forradalomban felbukkannak a szexuális természetű vádak is, melyeknek tárgya rendszerint a felsőbb osztályok tagjainak az alsóbb

osztályok szép és erkölcsös nőivel szemben elkövetett erőszakossága. Mióta a monda egy ilyen eseménnyel hozta kapcsolatba az utolsó római király bukását, ezek a vádak és híresztelések kiszínezett és túlzott formában állandóan ismétlődnek. Ezek a szexuális elemek feltalálhatók a francia forradalomban, orosz bolsevizmusban és napjaink többi forradalmi mozgalmaiban egyaránt.

A tömeg hiszékeny és hinni akar. Ezért van a nagy forradalmi jelszavaknak mindig ígéretszerű jellegük és ezért van minden forradalmi tanban bizonyos megváltásszerű vonás. Közösek ebben a legkülönbözőbb eredetű forradalmi mozgalmak, kereszténység, középkori parasztlázadás, ujra-keresztelők, francia forradalom, szocializmus és kommunizmus egyaránt. *Kropotkin*, a forradalmak szakértője, mindenkor vallásos lelkesedést lát a tömegekben. *Wells* szerint nem a tétel lényeges a szocializmusban, hanem az az ismeretlen új világ, melynek bekövetkezését ígéri. Hogy mi legyen a tartalma ennek az új világnak, melynek Ígérete kétségtelenül ott lebeg minden forradalom felett, lehet nagyon különböző, de ígérete és hite nélkül nincs forradalom. Míg azonban a vallások földöntúli boldogságot ígérnek, a forradalmak földi megváltás képeit csillogtatják meg a tömeg előtt. Az elsők a terminusa az örökkévalóság, az utóbbiak azonban emberileg belátható időn belül kell bekövetkezni. De mert nem következheük be, ezért követi az állami és társadalmi jellegű forradalmakat a tisztán vallási jellegű mozgalmaknál gyorsabban a kiábrándulás.

Olyan forradalom, amely valóra tudta volna váltani ígéreteit, még nem volt és nem is lesz. A forradalom lehet tisztító vihar, hozhat haladást magával, de mint adós, nagyon gyenge Ígéreteinek valóraváltásában. Nagyon gyakran még

a haladás is egészen más irányban jelentkezik, mint előre kitervezte. Ma még nem érkezett el az ideje, hogy végleges Ítéletet mondjunk az orosz forradalomról. Kétségtelen azonban, hogy a dogmatikus marxizmus és kommunizmus volt a zászlajára írva. Már ma is lehet látni, hogy ezzel szemben legfőbb eredménye a feudalizmus megdöntése, a nagybirtok feldarabolása és egy konzervatív irányú paraszt-demokráciának a megteremtése.

Minden forradalomnak halála a *kiábrándulás*. Ez a kiábrándulás nem jelent szükségképen elfordulást a forradalmi jelszavaktól. A jelszavak élnek, de kivesz belőlük a lendület és erő. A forradalom eljut a kifáradás állapotába. Ez a forradalom második periódusának kezdete, mikor vagy a régi rend szervezkedik erőszakos restaurációra, vagy egy új rend emelkedik ki magából a forradalomból. A második periódusnak e két látszólag nagyon eltérő fajában nagyon sok a közös vonás. A normális idők tekintély-tiszteletétől eltérőleg ilyenkor a félelem a hatalom gyakorlásának legfőbb biztositéka és az általános kifáradás a megváltozott helyzet legfőbb jellemvonása. Az új irányzat konzervatív és reakciós. Még ha a forradalom vívmányainak megőrzése címén történik is az új szervezkedés, lényegében ez akkor sem egyéb a forradalom halálánál. Ilyenkor hiszi a tömeg, hogy Octavianus megmenti a köztársaságot és Napoleon a szabadságot. Az orosz forradalom második periódusában a vezetők még a régi jelszavakat hangoztatják, mikor a parasztok tulajdonjogának elismerése, az egyéni gazdasági tevékenység helyreállítása és az új gazdasági politika tulajdonképpen a dekomunizáció kezdetét jelenti. Ez az a második periódus, mikor a régi rend emberei kezdenek felbukkanni és egy új állapotban történik az összeolvadás. A forradalom kiélte magát,

megelégszik a formákkal, a lényeg kicsúszik alóla. Amint azonban a forradalom nem azért sikerült, mert egy pár vezető a forradalmat akarta, vagy elhatározta, megdönlése sohasem néhány ellenforradalmár munkája. Az ellenforradalmak csak akkor sikerülhetnek, ha megváltozik és reakcióssá válik a tömeg gondolkodása. Soha a konzervatív ösztönök oly erősen nem élnek a tömegekben, mint lezajlott forradalmak után.

Lezajlott forradalmak után, mikor az egyesek megint higgadt fővel gondolkodnak, csodálkozással szokták megállapítani, hogy a forradalom — vagy ellenforradalom, — egyáltalán sikerülhetett. A történelmi kézikönyvek, de főleg az utólagos bölcsesség jegyében írott tanulmányok csakúgy hemzsegnék az olyan megállapításoktól, hogy a forradalmat csak törpe minoritás csinálta és kellő pillanatban, kellő határozottsággal el lehetett volna fojtani. *Ha* a Bastille őrsége ellenáll, *ha* a svájci testőrök még egy óra hosszat kitartanak, *ha* a Tabor-hidon idejében lövetnek, *ha* a versaillesiek megfontolatlanul ki nem ürítik a párisi erődöket, *ha* a cár környezete el nem bátortalanodik és *ha* van egy maroknyi elszánt csapat akár az őszirózsás forradalom, akár a kommün kitérésének éjszakáján, bizonyára nincsen forradalom. De a forradalomban és ellenforradalomban látszólag azért változik meg az események logikája, hogy a későbbi kritikusok a döntő pillanatokban sehose legyenek, vagy ha jelen vannak, bölcsen meglapuljanak. Minden forradalom története ezt bizonyítja és mi, akik szintén átéltünk már egy-némely forradalmi időket, megdöbbenő hasonlatosságokat állapíthatunk meg a *régebbi* forradalmak jelenségeivel.

Az események menete pontosan ugyanaz: fokozatos bomlás, mely az anarchiáig vezet. Egyéni akciók és huligániz-

mus az egész vonalon. Lent megrendül a tulajdon intézményének tisztelete, fent a tulajdon megvédésének ösztöne. A tekintélyt képviselő hatóságok felülről lefelé mind bizonytalanok és ingadozók. Minthacsak törvényszerűség volna cselekedeteikben, a legrosszabb félúton állnak meg, akár erőszakra, akár engedményekre határozzák el magukat. Erőszakjuk csak felingerel, mert hiányzik belőle a következetesség és erő, engedményeik ki nem elégítenek, mert nem nyújtanak eleget és mindig elkésettek. Közös e tekintetben a francia Lajos sorsa az orosz Miklóséval. Ahogy a francia forradalomban egymást követték mérsékelt király pártiak, az alkotmány reformátorai, a girondiak, a jakobinusok és ezeket a pure et simple terror emberei, úgy következtek Oroszország forradalmi periódusában egymásra Witte, Stolypin, Lwow herceg, Miljukov, Kerenszki, Trotszkij és Lenin. Némi kis történelmi fantáziával még azt is meg lehetne állapítani, hogy az egyes vezéralakok közül, melyik kinek felel meg. De a hasonlóságok még tovább is mennek. A jóindulatú, de tehetetlen uralkodó, aki múlt rendszerek bűneinek az áldozata. Az idegen asszony, aki ellen pontosul a tömegek gyűlölete. Az udvari botrány, amely a legszigorúbb titoktartás mellett is kipattan és konkrét formát ad az általánosságban elhangzott vádaknak. Franciaországban a nyaklánc botránya, Oroszországban Rasputin. Az emigráció, a restaurációs kísérletek, fehér ellenforradalom Vendeében és Dél-Oroszországban, kísérletek az elfogott uralkodó család megszőktetésére és mindezek után a tragédia. Még a forradalom megítélésében nincs különbség. A polgári Európa ma körülbelül ugyanolyan szemekkel nézi Oroszországot, mint ahogy százharminc és egynehány esztendővel ezelőtt nagyapáink nézték a forradalmi Franciaországot. Bor-

zadtak tőle és bizonyára úgy vélték, hogy az emberiség sorsa felett örökös felsőbb hatalom igazságos rendelkezése volt, mikor a királygyilkos forradalmi vezéreket elérte a végzetük. Egész Európa megkönnyebbülten lélezett fel, mikor a francia forradalom véget ért, olyannyira, hogy még annak a reakciónak a nyomását sem érezte egyideig, amelyet egy újabb negyedszázadnak kellett megdönteni. A forradalom és szereplői az elitélő verdikt súlya alá kerültek. Csak évtizedek múltával, amint az összes szereplők eltűnöztek az élők sorából, kezdtek az emberek új értékeléseket felállítani. Taine szerint akkor kezdődött meg a nagy forradalom gloriifikálása Franciaországban, mikor összes szereplői eltűntek az élők sorából. A szereplők meghaltak, de feléledtek a halott presztízsek, mert a szükséges távlatba kerültek.

Egy régebbi tanulmányomban megírtam az 1849. évi eszéki árulás történetét. Eszék várának majdnem hatezer ember volt a helyőrsége 63 ágyúval, mikor a Batthyány Kázmér gróf kormánybiztos a várba egy zászlóalj frissen toborzott, rosszul felszerelt honvéddel bevonult és a helyőrséget felszólította, hogy esküdjék fel a magyar alkotmányra. Három császári tábornok, egész rakás törzstiszt volt a várban, akik a parancsnokságuk alatt álló fegyveres erővel a maroknyi honvédsapatot összeroppantathattak volna. De nem ez történt. Teljesítették a »borzalmas« parancsot. Egymásnak ellenben zárt ajtók mögött reverzálást állítottak ki, hogy amit cselekedtek, a legfőbb hadúr iránti esküjüket nem érinti. Ugyanez az eset a mi forradalmainkban is megismétlődött. A véletlennek ez a sokszoros megismétlődése nem véletlen, hanem azonos lelki dispozióknak ismétlődése.

A tömeg lévén a forradalmak fizikai előfeltétele, a forra-

dalmak kiinduló pontja mindig az olyan hely, ahol az emberek sokasága él együtt, tehát a város. Vannak ugyan parasztforradalmak is, de ezek csak akkor jöhetnek létre, ha valamely külső körülmény mesterségesen összetömöriti a föld népét egy helyen. A német parasztforradalomnak és a Dózsa-féle lázadásnak ilyen esemény a bevezetője. Önmagában a kis, szétszórt falvak lakossága nem forradalmi elem. A forradalmak doktrinerjei szeretnek ugyan a parasztra, mint a forradalmi törekvések rezervoárjára hivatkozni, de hivatkozásuk merőben hamis. A paraszti pszichét nagyon nehéz néhány sorban összetömöritve jellemezni. De talán megfelel a valóságnak, ha azt állapítjuk meg, hogy mélységes közönyösség és helyzeti konzervativizmus, ősi anarchikus ösztönökkel találkoznak benne. Ennek a megállapításnak lát-szólagos ellentmondásait talán kiegyenlíti az, hogy elsősorban csak önmagát látja és mindenekfelett *földet akar*. Ha a forradalom ehhez hozzásegíti, szívesen fogadja, de ezen a ponton meg is áll. Ezt mutatja a francia forradalom és az orosz bolsevizmus egyaránt. Az orosz paraszt élteti a bolsevizmust, amely földhöz segíti, de megbuktatja a kommunizmust, amely köztulajdonba akarja venni a földeket.

Ha ezek után a forradalmak kitörését a bennük részesek szempontjából tesszük vizsgálódásunk tárgyává, akkor úgy tűnik fel, mintha a forradalmak kitörése mindig kicsiségeken múlték. Mikor az egyes ember áll szemben a hatalommal, cselekedeteinél mindig mérlegeli, hogy mi lesz a következésük, hogy nem sujt-e le reá valamiért a büntetés keze. Mikor az egyes tömeggé válik és mint tömeg lesz szemtanuja egy olyan jelenségnek, amely erőszakosan zavarja meg a régi rend állapotát, anélkül, hogy nyomon követné a megtorlás, feltámad benne a büntethetlenség érzése. Ez min-

den forradalomnak a lényege. Ez a jelenség lehet a labdaházi eskü, egy beszéd elmondása, egy vers vagy program kinyomatása, Latour halála, vagy az első munkás- és katonatanács megalakítása. Ennek a büntetnetlenségnek az érzése szabadítja fel az anarchikus ösztönöket, melyek önmagukat élesztve, vakmerőségükben megnövekedve, eljutnak a királyok lefejezéséig és cárok legyilkolásáig. Hiába szólal meg egyesekben ilyenkor az ész vagy lelkiismeret szava, hiába akarják a tömegnek megmagyarázni, hogy egyesek nem felelhetnek az egész rendszer bűneiért. Érzésben a tömegnek van igaza, amely tudja, hogy a rendszerek személyekhez kapcsolódnak és a rendszerek látható fejeinek elpusztításával, még ha azok történetesen bábok is, lehet legbiztosabban megakadályozni valamely rendnek eredeti formában való restaurálását. Ez a megfélemlítés politikája, melyet egyformán gyakorol forradalom és ellenforradalom.

A kezdő fázison túl ugyanis minden forradalomnak, forradalomból kiemelkedő új rendnek és ellenforradalomnak legfőbb kísérő jelensége az előbbi állapot visszatérésétől való félelem. A forradalmak ügynökei ezért szimatolnak állandóan ellenforradalmárokat, a szent szövetség, restaurációk és fehér terror kopói pedig forradalmárokat. Az eszközök, melyekkel állandósítani akarják magukat, hajszálig azonosak, csak a szín változik. Mióta 1793 márciusában Gorzas és Fiévé nyomdáját összerombolták, a nyomdagépek összetörése és a sajtó elnyomása a fennálló rend megoltalmazása címen, benne van akár a vörös, akár pedig a fehér terroristák műsorában. Egyformán internálják és állítják rögtönítélő bíróság elé a másik felekezethez tartozókat és egyformán nézik el a *forradalmi lelkesedésből* vagy *hazafias felbuzdulásból* elkövetett deliktumokat, még ha azok a tulajdon

elleni kirándulással állottak is kapcsolatban. A forradalmak, mikor az első lelkesedés lángjai, melyek egyformán tüzvörösre festik mindenkinek arcát, lelohadtak, mesterséges módon igyekeznek az embereket a forradalmi hitvallás hűségére kényszeríteni. *Igazoltatnak*. Az igazoltatás alapján a párisi szekciók polgárjegyeket, a moszkvai munkás- és katonatanácsok pedig szakszervezeti igazolványokat állítanak ki. Aki ilyent felmutatni nem tud, politikai jogait nem gyakorolhatja és nem kap — kenyérutalványt. De igazoltat az ellenforradalom is s az igazoltatás az ő kezében is a terror egyik eszköze. Ez az eljárás a forradalmak naivitásának egyik jelensége, amely nem akarja meglátni, hogy forradalmi időkben formális hitvallások kikényszerítése merőben hiábavaló, mert ilyenkor a tömegelektan törvényei döntenek.

De viszont a tömegelektan törvényeinek fel nem ismerése és más oldalról a tömegelektan törvényeinek érvényesülése szüli a forradalmi idők többi naivitásait is. Minden forradalmi időszak hemzseg ugyanis a naiv momentumoktól. Ilyen momentum például a külsőségek fontosságának túlbecsülése. A forradalom új divattal, frigiai sapkával, vagy nyakig gombolt blúzzal akarja kifejezésre juttatni az idők változását. Az ellenforradalom jelvényeket parancsol mindenkinek gomblyukába és burjánozva termeli a társadalmi rendet megmentő egyesületeket és titkos alakulásokat. A forradalom a demokráciát a tegezéssel és a megszólításokkal is érzékeltetni akarja. Aki tiltakozik a tegezés, a *citoyen* és *tovaris*, polgártárs vagy elvtárs megszólítás ellen, szükségképpen ellenforradalmár. Az ellenforradalom megszünteti ezeket a külsőségeket, de saját címeivel árasztja el az egész társadalmat. A külsőségekre való törekvés és a forradalom

lényegének kötött, mindenki által megkapható formában való kifejezése szüli a forradalmi dalokat, a carmagnolet, ca irat, marseillaisét, munkásindulót, melyek gyakran egyedüli emlékei maradnak a forradalomnak a jövő nemzedék számára.

Ilyen jelensége minden forradalomnak és ellenforradalomnak a tömérdek *eskü* is, amely az állandóság biztosítására irányuló törekvésből folyik. Minden forradalom részeinek jelentékeny hányadánál tulajdonképpen esküszegés, megszegése egy régebbi fogadalomnak. Az új emberek, noha így az eskü gyakorlati értéktelenségét legjobban magukon van alkalmuk tapasztalni, mégis esküt követelnek azoktól, akik valamilyen minőségben az új rendszer szolgálatába állottak. Ezen nem változtat az a körülmény, hogy az új emberek esetleg másfajta, talán véleményük szerint jobb és nagyobb kötelező erővel bíró esküt követelnek. Soha többet és többféle címen nem esküsznek, mint forradalmi és ellenforradalmi időkben. Talleyrandról maradt fenn a mondás, hogy mikor Napoleon bukása után felesküdt a Bourbonoknak, bizalmaskodva súgta XVIII. Lajos fülébe: »Sire, a tizenharmadik.« Ezek az eskük, ha az állandóság egyéb előfeltételei hiányoznak, semmiféle állami vagy társadalmi rendet az összeomlás ellen meg nem védelmeznek. Joggal mondhatta Kropotkin, hogy a barrikádokon született királyság a legkevésbé tartós az összes államformák között.

Egyéb külsőségek mellett minden forradalom sajátosságaihoz hozzátartozik még a nagy *beszédáradat*. A beszéd állítólag a meggyőzésnek és hivek szerzésének egyik eszköze. Forradalmi és ellenforradalmi időkben azonban a közkeletű értelemben vett meggyőzésnek vajmi kevés tere nyílik, mert ilyenkor minden beszéd a felszínen levő közkeletű frázisok ismétlésére, legfeljebb azoknak állandóan túlzóbb formában

való feltalálására szorítkozik. Ugyanilyen természetűek a forradalmak újságai, röpiratai és plakátjai is. Forradalmi időszakok elején egymásután alakulnak a körök, klubok, tanácsok és más hasonló szervezetek, melyeknek egyedüli rendeltetésük az, hogy tagjaik a beszéd iránti szükségérzetüket ki tudják elégíteni. De más jelentőségük is van a forradalmi beszédeknek. Ilyen periódusokban — beleértve a periódusokba az ellenforradalmak idejét is, — nem az egyéni érték, munkára való képesség és munkakészség lévén az előrehaladás alapja, a beszéd nyújtja a legkiválóbb alkalmat a többiek, a nértelen szürkeségek közül való kiemelkedésre. Ezért nem lehet csodálkozni az olyan jelenségeken, hogy a francia forradalom idején Parisban egyetlen év alatt ötszáz jakobinus klub alakult és e kluboknak csaknem mindegyike napról napra ülésezett. A beszédáradat azonban nem tart örökké; el kell lanyhulnia és ellanyhulása mindig jelzője egyúttal a forradalmi szellem megcsappanásának is.

Mindezek után még marad egy nagyon fontos, talán a legfontosabb tisztázandó kérdés: mi az egyes emberek, főleg az úgynevezett *vezetők szerepe* a forradalomban. A történelem ugyanis emberek cselekedeteinek sorozata s az események, még a történelmi materializmus híveinek előadásában is, mindig emberekhez kapcsolódnak. A forradalmakat és ellenforradalmakat is mindig emberek »csinálják«, de természetesen a tömegérzésekben részes, pillanatnyi benyomások alatt álló, cselekvésükben számtalan különböző rugó állal mozgatott emberek, nem pedig a középiskolák receptje, vagy pedig politikai pártállások szerint kiszínezett angyalok, vagy ördögök. A szerepük sem az, mintha száz százalékban tőlük függenének az események, hanem az, hogy a tömegnek primitív érzésében a jelszavak mellé nevek is kellenek,

melyekben mintegy materializálja az elvont fogalmakat. De kellene a nevek arra is, hogy később esetleg mindenre bűnbakul szolgáljanak.

Nincs forradalom, melynek *kimagasló nevei ne volnának*. Ezek a kimagasló nevek természetesen nem jelentenek egyszersmind mindig kimagasló erkölcsi értékeket is. Sohasem a tépelődő és nagy felelősségérzet súlya alatt görnyedő filozófusok közül, hanem valamely tetszetős gondolat fanatikusaiból, a könnyű elhatározások és impulzív cselekvések embereiből kerülnek ki a forradalmi és ellenforradalmi vezérek. Gyakran ugyanazok szerepelnek a forradalomban és ellenforradalomban egyaránt. Az ilyenek bizonyára a pillanat hevének hatása alatt hisznek legtöbbször bebizonyíthatatlan és a logikával ellentétes állításaikban és mindenestre nyílegyenesnek látják pályafutásuk sajátos görbéit. Amint a forradalom egyoldalú és hamis nézőszögből látja a világot, a forradalmi vezetők előtt is mindig csak egy idea lebeg. Ők a *lectores unius libri*. Legyen a nevük Cromwell, Robespierre vagy Lenin, mindig ők a legtűrelmetlenebb dogmatikusok, akik elfelejtik azt, hogy az emberiség körében a szervezési lehetőségek korlátozottak. Saját tanaik szerint akarják átszervezni a forradalom hatalmával az egész világot. Ahol akadályokra bukkannak, erőszakot akarnak alkalmazni. A parlament és szólásszabadság követelése után természetesnek tartják az elnyomást. Ha azelőtt jogokat, sztrájkszabadságot követeltek a munkásság számára, véresen torolják meg a sztrájkot a kommunizált üzemekben. Aki tiltakozott az önkény ellen, képes kímélet nélkül halomra lövetni, vízbe fullasztatni azokat, akik az új önkénynek nem akarják feltétlenül alávetni magukat. Ha az egyik azt hirdeti, hogy a tudomány szabadsága burzsuj előítélet

és mindent csak a marxizmus és kommunizmus szellemében szabad tanítani, a másik megnyirbálja a költőket és csak azt a tudományt engedélyezi, amely saját világrendjének szolgálatába szegődik.

A forradalmi vezetőket rendszerint egy váratlan jellegű esemény lendíti előre. Gyakran maguk sem tudják, hogyan kerülnek a többiek élére. De mikor legfelül vannak, nem ok nélkül kezdik tapasztalni, hogy akik előttük voltak a hatalom birtokában, azok sem intézték az övéknél több bölcseséggel az ügyeket. *Parva sapientia regitur mundus*. Ilyenkor kevés tapasztalattal, de annál több energiával igyekeznek állandósítani — magukat. Ez szokott forradalmi vezéreknek, különösen akik az első, még nem állapotodott periódusban merültek fel, a legkritikábban sikerülni. Az ő presztízszük időleges. Az igazi presztízshez távlat kell, ami náluk, akik az ingatag tömegeből emelkedtek fel s akiket sokan kicsinyeknek ismertek, hiányzik. Ezért falják fel a forradalmak rendszerint saját vezéreiket s ezért kivételesek azok, akik a forradalmat maguk alá gyűrve, a saját személyükben tudnak több-kevesebb állandósággal új rendet teremteni. A Talleyrandok, akik minden változással megalkusznak, nem mérvadók, ők egyáltalán nem forradalmi egyéniségek. Hideg, számító üzletemberek, akiknek az események konjunktúrárt jelentenek, melyben a szükséghez képest lehet hossza vagy besszre játszani. Az igazi forradalmi egyéniségek a véletlen és saját túlfűtött szenvedélyük, a forradalmi idők kihasználói eszköz és egyéniségük mértéke szerint érvényesülnek. Ehhez ez egyéni mértékhez természetesen az erkölcsnek nagyon kevés köze van. A nagyon eszesek konventbiztosok a forradalom idejében és rendőrfőnökök a császárság alatt; az apró szemetkéek egyik nap a forradalom tüzénél sütögetik

burgonyájukat és másnap mohón faldossák az új rend koncait. Saját alibijüket mindig mások besározásával igyekeznek bizonyítani. Az ő idejük alapján véve az ellenforradalom — egy bizonyos pontig, addig, amíg az általános lehiggadás a megérdemelt feledés fátyolát nem borítja rájuk. Ebben van ugyanis a nagy különbség a forradalom és ellenforradalom között. Az elsőben erősebbek a romboló szenvedélyek, az utóbbiban előtérbe nyomulnak az elhelyezkedési momentumok. De az ellenforradalmi üzletek sem tarthatnak örökké. Véget érnek, akárcsak a forradalom. A forradalom tragédiája után meg kell szünni a komédiának is, melyet az ellenforradalom második garnitúrája képvisel.

Kétségtelen, hogy az ellenforradalomnak ezek az akarókai és stréberei túlnyomó részben az úgynevezett középosztályból kerülnek ki, amely — ezt nyíltan meg kell mondani, — társadalmi adottságánál fogva mindig a legingategabb módon viselkedik a forradalmak és ellenforradalmak idején. Az arisztokrácia és plutokrácia — e kifejezések alatt nem valamely születés szerinti kasztot, vagy határozott körvonalú csoportot, hanem mindazokat értve, akik valamely formában a régi rend uralkodó rétegéhez tartoznak,—mindig tudja, hogy mit akar. A rabszolga —e kifejezés alatt ismét az elnyomottak széles táborát értve, — szintén tudja, hogy mit akar. Szándékaival és céljával csak a középosztály nincs tisztában. Ezért ingadozik viharszerűen ideoda, amint a körülmények és véletlenek mozgatják.

A légkör és a társadalom viharai egyaránt tömérdek szemetet kavarnak fel. A forradalmak eredményeit éppen ezért nem lehet megítélni, amíg a szemét kavargó. Csak ha a vihar teljesen elült, lehet megállapítani, hogy mekkora volt a levegő tisztulása és mekkora a rombolás. Fizikai

hasonlattel élve, a forradalmak nem inga-, hanem hullámmozgást végeznek és nincs forradalom, mely kiindulási pontjához térne vissza. Jöhetnek restaurációk, de a világot régi mivoltában helyreállítani nem lehet.

Goethe szerint minden történelmi korszaknak két ábrázata van. Az egyiket a kortársak látják: ez meglehetősen silány, meglehetősen nevetséges, vagy meglehetősen szomorú. A másik nagy, hatalmas és komoly: ez az örökkévalóság felé tekint ...

MŰVÉSZET ÉS KÖZGAZDASÁG.

A szép, a művészet és a művészetekkel való foglalkozás az életnek nagy enyhítő körülménye. Játék, amely szórakoztat és szükséglet, amely kielégítést követel. Az őseMBER, mikor szerszámát faragja és edényét készíti, nemcsak a gyakorlati használhatóságra törekszik, hanem tetszetős és a szemnek kellemes formát igyekszik adni neki. Csillogó tárgyakkal, ékszerekkel cicomázza magát, testét rajzokkal, színes ábrákkal tetoválja. Barlangjait állatképekkel díszíti, a rénszarvas agancsát megfaragja, gyermekének embert ábrázoló bábut éget agyagból. Tapasztalja és látja, hogy amint egyesek kiválnak a futásban, csapdák állításában, a vad elejtésében, vagy az ellenséges törzsekkel való küzdelemben, úgy mások nagy ügyességet mutatnak a használati tárgyak készítésében, fűrásban, faragásban és festésben. A társadalmi munkamegosztás első foka gyanánt a mesterember, utána a művész kiválik a többiek közül.

Kezdetben bizonyára se a mesterség, se a művészet nem volt külön élethivatás. Hogy a mesterségnek és művészetnek önálló hivatás gyanánt való kifejlődése mikor és milyen körülmények között történt, nem tudjuk, mert az ismert

első civilizált alakulások, — Egyiptom, Babilon és Kréta, — már kész társadalmi szervezetet és magas fejlettségi fokot mutatnak. Ezeknek a társadalmaknak reánk maradt emlékei már teljesen specializálódott mesterségekre és tudatos, teljes virágzásban levő művészetekre mutatnak. Az ő idejüktől kezdve már lehet valóságos művészettörténetről beszélni.

A művészettörténetnek anyagát főleg a reánk maradt emlékek szolgáltatják. Belőlük ismerjük meg valamely korszak művészetének irányát, stílusát, fejlettségi fokát és belőlük ítéljük meg az alkotó művészeket. De kizárólagosan rájuk a művészettörténetet alapítani nem lehet. Az emlékek önmagukért beszélnek ugyan, de önmagukat nem magyarázzák. Nem nyújtanak felvilágosítást létrejövetelük körülményeire vonatkozólag. Amint a történelem eseményeit, úgy a művészettörténet jelenségeit, alkotásait is csak ok és okozati megvilágításban, összefüggéseikkel kapcsolatban lehet igazán megérteni.

A történelem felfogásának módjai nagyon különböznek. A krónikás mélyebb szempontok kutatása nélkül, egyszerű kronologikus rendben sorolja fel az eseményeket. A régi történetíró emberi cselekedeteket lát az eseményekben és emberekhez kapcsolja históriáját. A történelmi materializmus a gazdasági okokat keresi és a gazdasági viszonyok megváltozásában látja azokat a rugókat, melyek az emberek cselekedeteiben visszatükröződnek és a történelmi fejlődést új meg új irányokba lendítik. A spiritualisták szerint az emberiség története tulajdonképpen az eszmék és gondolatok története.

Mindegyik felfogásnak igazsága van valamennyire. Az egymásután nélkül lehetetlen volna a múlt jelenségeit meg-

rögzíteni. Emberek, egyéniségek nélkül se események, se alkotások nincsenek. Tisztán a történelmi materializmussal lehetetlen volna egy Rafael vagy Michelangelo művészetének létrejöttét megmagyarázni. Akár a Gilgames-eposzról, akár Pallas Athene szobráról, akár Velence köveiből eszmék és gondolatok sugároznak felénk. De ha a merev materializmus felmondja is a szolgálatot ott, ahol emberi cselekedetekről és emberi alkotásokról van szó, bizonyára minden korszak művészetének vannak társadalmi és gazdasági előfeltételei. Mások egy nomád társadalomnak és mások a városi civilizációnak a művészeti igényei, másként dolgozik a művész, ha rabszolga és ha szabad gazdasági alany, másként hat vissza a művészetre a feudalizmus és a kapitalizmus gazdasági rendje. A művészetnek és közgazdaságnak gyakoriak és sokszorosak az érintkezési pontjai és a gazdasági viszonyok minduntalan visszahatnak a művészetekre.

Lehet, hogy Dante akkor is nagy költő lett volna, ha nem a tizenharmadik századbeli Firenzében születik, de más társadalmi viszonyok között aligha írta volna meg a *Divina Commediát*. Lehet, hogy Rafael akkor is nagy művész lett volna, ha nem él egy mecénás pápa udvarában, de nem valószínű, hogy ez esetben szépségükben elragadó madonnákat hagyott volna ránk. Beethovenből és Wagnerből valószínűleg más viszonyok között is kitört volna a zenei tehetség, de alkalmasint más lett volna a muzsikájuk. Mindenesetre több a valószínűség ezekben a feltevésekben, mint abban, hogy XIV. Lajosból lett volna a történelem egyik legtöbbet emlegetett alakja, ha véletlenül nem születik XIII. Lajos fiának. A bizonyosság erejével lehet azonban megállapítani, hogy a művészi alkotások létrejöttük gazdasági körülményeit is visszatükröztetik. A gazdasági körülmények rész-

leges okok, de a művészeti alkotások nem kizárólagos okozatok;. A művészet és közgazdaság összefüggésének kimutatása a tudomány határkérdései közé tartozik. A határkérdések a legérdekesebbek, de rendszerint azokat hanyagolják el legjobban.

Ha a képzeletünkben vándorútra indulunk és magunk elé idézzük Egyiptom piramisait, a granadai Alcazart, a moszkvai Kremlt, vagy a bécsi Szent István templomnak csipkés tornyát, akaratlanul is felmerül az a kérdés, hogy miért nem építenek ma ilyeneket? Viszont ha képzeletben végigfutunk a saját korunk tipikus építményei előtt és látjuk az Eiffel-tornyot, az amerikai felhőkarcolókat, a Duna két partját egy ívben összekötő Erzsébet-hidat, vagy a monumentális lipcsei pályaudvart, felmerül a másik kérdés, hogy miért építenek ma ilyeneket? A kérdés illetően felvetésének a célja nem művészi értékelés, hanem egyszerűen a különbözőségnek a megállapítása. Az építmények ugyanis a legszembetűnőbb alkotások, amelyeknek példájával legkönnyebben lehet a felvetett tételt megvilágítani.

Napjainkban is tömérdek kísérlet történik az elmúlt idők építészeti stílusainak felelevenítésére, látjuk, hogy nagyon tehetséges építészek terveznek gótikát, barokkot, reneszánszot, hoznak létre igen szép alkotásokat, mégis amit így alkotnak, a legjobb esetben igen szép és hatásos utánzása egy régebbi eredetinek, amely a maga idejében szerves része volt a kor életének, kultúrájának és civilizációjának.

Ha költőileg akarunk megfelelni arra a kérdésre, hogy az építőművészetben miért nem sikerül az elmúlt korok igazi életrekelése, azt felelhetjük, hogy más a mi életünk ritmusa, más a mi logikánk, más alkotó szemmel látjuk a

világot. Ha ellenben prózai magyarázatot keresünk, — itt van az összefüggés a művészet és közgazdaság között, — azt kell mondanunk, hogy a gazdasági okok változtak meg s ezekből kifolyólag, vagy ezekkel egyidejűleg korunk demokratikusabb, kapitalisztikusabb és mechanikusabb jellegű lett. Ez a változás tükröződik vissza a felhozott épületek példájában. Ennek a változásnak kellett bekövetkezni, mert más lett a művészetben a munkaadó, más lett a művész és ehhez képest nagy eltolódás történt a művészi alkotások előállításának módjában.

A munkaadó, vagy munkáltató közgazdasági nyelven szólva, az az egyén, aki, vagy az egyéneknek az a csoportja, amely a művészt megfizeti. Fizetés alatt ma rendszerint azt a pénzbeli ellenszolgáltatást értjük, melyet a munkás vagy munkavállaló kap valamely munka elvégzéséért. Ilyen értelemben a fizetés fogalma nagyon modern. A bérmunkás az ókorban és középkorban ritka kivétel volt s a régi idők nagy alkotó művészei nem voltak a mai értelemben megfizetve. A piramisokat nem részvénytársaságok építették és nem felügyelő bizottságok ellenőrizték a megszavazott összegek felhasználásának a módját. Nem is valami közhatóság, államépítészeti hivatal végeztette a munkát, hozzá nem értő képviselők beavatkozása mellett és három esztendő multával nem a pénzügyminisztérium számkukacai hiányolták meg, ha a mérnökök szokás szerint túllépték a költségvetési előirányzat kereteit. A fáraó emberei természetben hajtották be a tartományok és hűbéres országok adóját s a serejgestől összetereelt rabszolgák, jobbágyok egyetlen fizetése az élelem volt. Ilyen munkások jók voltak nagy kötömegek hurcolására, de nem lehetett velük cizellált finomságú munkákat végeztetni. A finomságot az építetők a tömegek hatásával

és a monumentalitással pótolták. Így születtek meg a tiszta geometriai formákon alapuló piramisok, a szfinkszek és Memnon-szobrok, szociális és gazdasági okok következtében.

A Rafaelek, Michelangelok, Bramanték, Goethék és Schillerek alkotásai sem úgy jöttek létre, mint a mi időnk építészeti, képzőművészeti vagy irodalmi alkotásai. A művésznél nem *rendeltek* meg valamely munkát a mai értelemben és az író nem keresett kiadót a munkája számára. Az egész középkorban, melyet a lelkek felszabadulása szempontjából a francia forradalom fejezett be, az egyház, a pápák, királyok, főnemesek és valamilyen szempontból fejedelmi sorban levő egyének voltak a nagy építetők és a művészetek istápolói. Kivétel csak ott volt e szabály alól, ahol az erőre, hatalomra és gazdagságra szert tett városi polgárság kollektív módon hozott létre egyes nagy alkotásokat. Ezekben az időkben az a valami, amit ma művészetnek nevezünk, nemcsak szórakozás volt, hanem belső szükséglet és hozzátartozott a hatalomnak az üzemviteléhez.

Le Bon nagyon helyesen állapította meg, hogy minden hatalomnak a presztízsz az alapja s valamely hatalom addig áll szilárdan, míg félelem, tisztelet és a megdönthetetlenségnek a tudata övezi körűit. A presztízsznek ebből a szükséges-ségéből lehet levezetni a különböző uralkodói építkezéseket.

A régi királyi hatalomhoz hozzátartozott a külső pompa s ezzel a pompával voltak kénytelenek körülvenni magukat mindazok, akik a nagy tömegek közül kiemelkedtek. A primitív időkben egyedül ezeknél volt meg a lehetősége, másrészt náluk állt fenn a kényszere annak, hogy hatalmuk külső megnyilvánulása gyanánt láttassák azt a fényt és pompát, mely a tömegek elkápráztatásához szükséges. Lényegében az afrikai fejedelmek kagyló-nyakláncra, az indián

törzsfőnökök tolldíszje és a középkori fejedelmek építkezése ugyanazt a célt szolgálja: vakítják a szemet és a hatalom elismerésének érzését keltik fel az alattuk állókban. Ezt szolgálják a címek is. Mikor az asszír nagykirály a nyugati tenger meghódítójának, Babilon királya pedig Marduk kegyelméből a négy világtáj urának nevezi magát, ugyanazt cselekszi, mint középkori és újkori kollégái, akik Isten kegyelméből uralkodnak és más címeket sorakoztatnak nevük után. Nebukadnezár az általa épített paloták tégláiba égette bele dicsőséges nevét, ma az épületek előcsarnokába illesztik bele a márványtáblát.

A régi uralkodók építkezése alapján véve nem egyéb, mint a szemek számára csinált politika. Megváltozott formában ez még ma is megvan, de nagyon megcsökkent a jelentősége. Ma az elkápráztatás sokkalta inkább a nyomtatott betűn és a sajtón keresztül történik. A sajtóiroda és cenzúra az a pápaszem, amely úgy láttatja a dolgokat, mint az a hatalom birtokosainak kellemes. Baj csak olyankor van, ha az emberek ezt a pápaszemet nem engedik az orrukra tenni.

Ilyen szempontból nézve a dolgokat, kétségtelen, hogy a régi értelemben vett királyi mesterségnek a lehetőségei az utolsó száz esztendő folyamán erősen korlátozódtak. Nem is beszélve a meglehetősen nagyszámú foglalkozás nélküli uralkodókról, azoknál, akik még trónon ülnek, a gazdasági előfeltételek nagyon erősen megváltoztak. Megszűnt az a boldog idő, mikor az államkassza és magánkassza rendszeresen összeolvadtak. Ma az ilyesmi legfeljebb csak *tévedésből* fordulhat elő. A királyoknak van magánvagyonuk és civillistájuk, eg3'éb határidőre és határidő nélkül választott államfőknek több kevesebb fizetésük, amely a közönséges halandók vagyonához és jövedelméhez hasonló módon alá van vetve

a drágaság törvényeinek. Lehet, hogy vagyunk ős jövedelmük több, mint a közönséges halandók nagy többségéé, űe semmiesetre sem korlátlan, mint volt régente. Ugyanígy van a főpapoknál, főuraknál és a modern kapitalizmusból kiemelkedett új milliomosoknál. A monumentális építkezések és — mint arra rá kell mutatni, — a művészetek irányításának a lehetősége ilyen szociális és gazdasági okok következtében lassan-lassan kicsúszott a kezükből.

Tömérdék építkezés van ma is, — *a ma* alatt természetesen a jelenkor, nem pedig a háború óta eltelt néhány esztendő értendő, mikor a különböző sikertelen kislakás-építési akciókban merült ki az építkezési tevékenység, — épülnek nagy középületek, szállodák, szanatóriumok, pálya-udvarok, hidak, gyárak, de mindezeknek építésére a kapitalisztikus szellem és a részvénytársasági forma nybmja rá a bélyegét. Nem tréfa, ha azt mondjuk, hogy lényegileg a részvénytársasági forma érvényesül ma még a középületek, sőt a templomok építésénél is. A megrendelő, aki az építkezést végrehajtatja, ugyanis nem egy király és nem egy pápa, aki a Szent Péter templomát emelteti, hanem rendesen valamely kollegiális testület, minisztérium, városi tanács, végrehajtó bizottság, amely épen úgy jár el, mint valamely részvénytársaság igazgatósága.

A lényege ennek a kollegiális építkezésnek az, hogy mindenki, akinek része van az ügyben, jogot formál magának, akár ért hozzá, akár nem, hogy beleszóljon a tervek elkészítésébe és keresztülvitelébe. Vidéki városok kupak-tanácsai tisztán építészeti és művészeti szempontokat bírál-
nak felül. Egymás között alkudoznak, itt is, ott is lecsípnek a költségekből, módosításokat követelnek a terveken és a tervező kénytelen velük megalkudni. Épen ezért manapság

majdnem minden nagyobb építkezés kompromisszum eredménye, aminek romboló hatását nem szükséges bővebben fejtegetni. Különösen akkor történik ez így, ha az állam az építtető és az építész munkájára ránehezednek a közigazgatási bejárások, képviselői kijárással egybekötve.

A közmondást, hogy akinek az Isten hivatalt ad, annak eszt is ad hozzá, mindenesetre némi tartózkodással lehet csak elfogadni. Egyet azonban a régi királyok javára, akik építtettek és a művészeteket istápolták, feltétlenül el lehet könyvelni: másként dolgoztak és más volt a viszonyuk a művészethez, mint a mostani megrendelőké. Szükségük volt a fényre és pompára és kerestek embereket, akik számukra annak látható jeleit meg tudják teremteni. A művész-szel szemben egyszerű volt a helyzetük. Építs! írj! Mindennel ellátlak. Te az én emberem leszel. A művész dolgozott, alkotott és nem volt kitéve a piac küzdelmeinek. Idő, pénz nem játszott szerepet. így keletkezett egy specifikusan udvari művészet, melynek voltak ugyan nagyon szép alkotásai, de túlnyomó részben megállapodott sablonok között mozgott és a művészi forradalmak vihara a leg-ritkább esetekben zúgott ki belőle.

Ez az udvari művészet az abszolút királyi hatalom teljes kifejlődésével emelkedett a tetőpontjára. Örök és halhatatlan példája mindenkor Versailles marad. Versailles volt az elérhetetlen ideál, melyre feltekintettek a többi európai uralkodók, XIV. Lajos kortársaitól kezdve, egészen elkésett névrokonáig, a bajor II. Lajosig, aki Linderhofban, Neuschwansteinben és Herrenchiemseeben akarta szeszélyesen bizar álmait építészeti és iparművészeti alkotásokba önteni. Így szórták tele két századnak uralkodói csaknem egész Európát városi palotákkal, kastélyokkal, nyaralók-

kai és a rezidenciáknak legkülönbözőbb típusaival, melyeket az építészeti stílusoknak esetleg eltérő volta mellett is az okok közösségénél fogva ugyanaz a légkör övez körül. Aki ötöt-hatot látott e rezidenciák közül, az látta jóformán valamennyit. Így jöttek létre az udvari színházak, muzeumok, melyeken ugyanaz a hideg méltóság ömlik végig. Talán Ferenc József volt ezeknek az udvari építkezéseknek az utolsó nagy képviselője és a bécsi Burgnak az új szárnya, melynek kiegészítő másik szárnya sohasem fog kiépülni, egy letűnt gazdasági és művészeti korszaknak a mi korunkba belefelejtkezett utolsó emléke.

Kétségtelen, hogyha csak az anyagi eszközöket vennénk figyelembe, azok a nagy részvénytársaságoknak, sőt egyes magánosoknak, például az amerikai multimilliomosoknak is a rendelkezésükre állanának. A részvénytársaságokat azonban építkezéseiknél túlnyomó részben gyakorlati szempontok vezetik, költségvetéssel dolgoznak és határidőre kívánják a *szállítást*. Az uralkodókban, akiknek kizárólag a reprezentálás volt az élethivatásuk és pompázó dolgoknak a létrehozatalára törekedtek, a dolog természetéből kifolyólag több művészi érzéknek és hozzáértésnek kellett kifejlődni, mint az olyan amerikai milliárdosban, akinek életét legnagyobb részben a dollárok utáni hajsza tölti ki. A Rockefellerek, Carnegiek és Morganok is építenek polgári mérték szerint szinte fel nem értékelhető összegekbe kerülő palotákat és villákat, de főszempontjuk a *komfort* és egyiküknek sem jutna eszébe, hogy II. Lajoshoz hasonlóan wagneri motívumokat építsen kőbe, vagy mesterséges cseppkőbarlangot és bazilikastilusu tróntermet építtessen a kastélyába.

Van a régi uralkodók és a modern kapitalizmus multi-

milliomosai által istápolott művészetek között még egy különbség, melyet legtalálébban *helyzeti* eltérésnek lehetne nevezni. Uralkodó a monarchikus államokban csak egy van, akinek személye, mióta az abszolút királyi hatalom egymásután letörte a vele rivalizáló feudális nagyurakat, szinte elérhetetlen magasságban áll a többiek fölött. Franciaországban a XVI. század elejétől kezdve a királyi udvar az elismert központ nemcsak politikailag, hanem az diktálja az ízlést, divatot és művészeti irányokat is. Annyira abszolút az udvarnak ez a helyzete, hogy minden uralkodó nevéhez és minden rezsim változáshoz egy új művészi irány fűződik, amelyhez az egész arisztokrácia alkalmazkodik. Ilyen hatást ma a művészetekre semmiféle műpártoló milliomos sem tud gyakorolni, mert hiányzik nála a régi trónokat körülvevő presztízs és mert sokan vannak hozzá hasonló helyzetben, akik nemcsak az üzletben, hanem a műpártolás terén is konkurrensei. Ez is egyik oka a régi idők egységes stíljeivel szemben annak az atomizálódásnak, mely a művészetek terén ma tapasztalható.

A másik ok az, hogy ezekkel a kapitalisztikus megrendelőkkel, vagy vevőkkel szemben a mévűsz nem jobbágy és nem alkalmazott, hanem szabad politikai és gazdasági alany, aki ugyanúgy viszi vásárra a terveit és termékeit, mint a mezőgazda, iparos és kereskedő. Az élet gondjai jobban nehezedenek rá, mint udvari ellátásban *élő* elődeire. Egy gazda helyett számtalan vásárló igényeihez, ízléséhez és ízléstelenségéhez kell alkalmazkodnia, de ezzel szemben szabadabb és tetszése szerint állhat új művészi irányoknak és törekvéseknek a szolgálatába.

Ha kizárólagos jelentőséget nem tulajdonítunk is ezeknek az okoknak, bizonyára hozzájárulnak ahhoz, hogy

korunk művészetének az individualizálódás és atomizálódás a jellemző vonása. Tükörképe ennek akármelyik jobb módú polgári lakás, melyben lehetnek értékes szőnyegek, bútorok, képek, szobrok és iparművészeti alkotások, de hiányzik belőle rendszerint az egység és harmónia.

Ellene vehetné valaki ezeknek a fejtegetéseknek, hogy az antik világban és a középkorban is nem kizárólag pápák, császárok, királyok és valamilyen módon fejedelmi sorban levő emberek építtettek. Igaz. Görögországnak leg-szebb művészi emlékei az athéni demokrácia virágzásának az idejéből valók s a kölni dóm, rheimsi katedrális, vagy brüsszeli városháza se királyoknak köszönik az alapításukat. Gazdasági szempontból ezek a városi építkezések egészen új fejezetet jelentenek a művészetek történetében. A naturálgazdaságon alapuló feudális társadalmi rendben egy új osztály keletkezett, a városi polgárság, amely az ipar és kereskedelem révén vagyona és gazdagságra tett szert. Ez az új társadalmi réteg szintén az építkezésekben akarta kifejezésre juttatni növekvő súlyát, és jelentőségét. A mód azonban, ahogy építményei és más művészi alkotásai létrejöttek, nagyon eltér akár az udvari, akár a mai kapitalizált művészetnek a körülményeitől. A középkori városi gótika számtalan csodás emléke között alig van egy-kettő, melynél tudnók a tervező művésznak a nevét. Nem egy ember volt az építőtőjük és nem egy ember építette őket. Épültek évszázadokon át a város egész polgárságának áldozatkészségéből és építették őket a kőműves céhek, melyekben összeolvadt az építetők személye az alkotókéval és a mesteremberé a művész-szel. Egész generációk beleélték magukat egy-egy ilyen műbe; ha az apa elhalt, munkáját folytatja a fia, ugyanabban a szellemben, ugyanazokkal a társadalmi és gazdasági előfelté-

telekkel. Ez vitt bele egységei a munkájukba, sőt ez magyarázza meg a rokon vonásokat, melyek hosszú évszázadokon át a legkülönbözőbb országok városi építészeti emlékei között a látszólagos eltérések mellett is fennállanak. Szűk városokban, aránylag kis alapon emelt, magasba törő építmények, melyeknél a többi képzőművészeti alkotások, a szobrászat és festészet szerves módon olvadnak bele az architektúrába.

A céheknek kézműves jellegű iparúzését legalább akkora különbség választja el a mai kapitalisztikus iparúzéstól, mint a feudális világ királyait és hercegeit a kapitalizmus nagy képviselőitől. A hagyományokból táplálkozó céhszerű világfelfogással szemben feltétlenül van egy külön kapitalista lélek. Az egyiknek rendi a felfogása, a másiké individuális. Az egyiknek ideálja a tisztos polgári élet, mint az apáké is volt, a másiké a vagyonnak öncél gyanánt, korlátok nélkül való felhalmozása. A különbség a kettő között nem feltétlenül időrendi, a Mediciek, Loredanok és Fuggerek a céhek korában is kapitalisták, viszont a kapitalizmus mai korában is van céhszerű gondolkodás. A döntő azonban a felfogás túlsúlya. Minthogy pedig ma feltétlenül a kapitalisztikus gondolkodás van túlsúlyban, a céhszerűség az alkotások mikéntjében sem érvényesülhet.

Olyan megállapítás ez, amely ismét azt mutatja, hogy miért nem lehet elmúlt, régi korokat új életre kelteni. A céhek'életrekeltésére a törekvés ma is megvan; az emberek, akik nem a lényegyet látják, azt hiszik, hogy üres formák segítségével a gazdasági viszonyokat is meg lehet változtatni. Az ipartörvény novellája látszólag visszafejlődés a céhek felé. A mai szervezetekből azonban, bástyázzák bár őket körül a régi céheknek összes külsőségeivel, mégsem lesz céh, mert hiányzik belőlük a hagyomány, mely a régi

céhekben élt. Csak az apáról fiúra átöröklődő céhszerű hagyományok mellett fejlődhettek ki a művészetekkel határos mesterségekben olyan iskolák, melyeknek pusztá említése, a művész neve nélkül is, elképzelteti velünk az illető művészeti iránynak a jellegzetes vonásait. Ha például hollandi iskoláról beszélünk, vagy azt mondjuk valamely képről, hogy a felnémet iskolából, a 15. század első feléről való, a meghatározás sokkal pontosabb és közelebbi, mintha egy ma élő festőnek vagy szobrásznak a nevét említtük, hazájával kapcsolatban.

Nyomról-nyomra nagyon érdekesen lehet kimutatni, hogy a kapitalizmus kifejlődése milyen hatást gyakorolt a művészetekre. Az uralkodók által teremtettt, vagy pártolt művészet a feudális gazdasági és társadalmi rendből fakadt és ennek a bélyegét viseli magán. A középkori városi céhek művészete szintén nem egyéb, mint a kor gazdasági rendjének tükörképe. Az emberek teljesen saját osztályuknak iskolájában élnek és az isteni rendből fakadónak tekintik saját sorsukat, ők maguk alapján véve igénytelenül élnek, szűk kis lakásokban laknak és anyagi erejüket arra használják, hogy Isten dicsőségére építsenek hatalmas, minden egyebet felülmúló székesegyházakat, vagy a polgárok összeségének erejét, hatalmát szimbolizáló csipkés bástyákat, tornyokat és városházakat.

Ebben a kapitalizmus kifejlődése idéz elő mélyreható változásokat. A kapitalizmus eredetét illetőleg nem egyezők a vélemények, de az eredet kérdésének a vizsgálata nem is ide tartozik. A lényeges az, hogy a 14. és 15. századtól kezdve mind nagyobb számmal akadtak kereskedők és iparosok, akik keresztültörték a céhszerűség korlátait, felülemelkedtek polgártársaik gazdasági atlagán, mai kifejezés-

sel élve mesteremberekből vállalkozókká lettek. Esetleg formailag benne voltak ugyan a céhekben, de eltávolodtak azoknak gazdasági és erkölcsi felfogásától. Gemiai vállalkozók már a keresztes háborúk idejében flottákat szereltek fel, maonákat, vagy részvénytársaságokat alapítottak a hadjáratok üzleti kihasználására. A velenceiek kereskedelmi szerződéseket kötöttek a hitetlenekkel. Firenzei bankárok pénzügyieteket bonyolítottak le egész Európával. A flandriai posztósok kézierővel űzött nagyipart teremtettek. A Fuggerek idegen országok bányáit bérelték és mindennemű vállalatokat finanszíroztak. Igazán nagy vagyonok halmozódtak fel egyeseknek, még pedig olyanoknak a kezében, akiknek semmi közük sem volt a feudális társadalmi rendhez és távol állottak annak gondolkozásától.

Ezeknek a nagy polgári vagyonoknak a keletkezése helyenkint különböző időpontokra esik, de nyomában mindenütt észlelni lehet az igények rohamos emelkedését s az igények emelkedésén túl egy addig ismeretlen profán művészetnek a kifejlődését. A Szent Márk templom 'és a dozsepalota körül ekkor emelkednek a gazdag patríciusok magánpalotái, Nürnbergben és a német kereskedő városokban ekkor váltják fel a favázás és szalmával fedett magánházakat a német reneszánsz stíljében épült emeletes paloták, Amsterdamban az indiai üzleteken meggazdagodott tozsérek ekkor teremtik meg azt a városi és a városok körül azt a kertkultúrát, amely csakhamar fölébe emelkedik a feudális urak naturálgazdaságon alapuló életmódjának. Ezek a gazdag kapitalisták művészi dolgokkal igyekeznek körülvenni magukat, palotáikat értékes bútorokkal, szőnyegekkel, idegen országok kincseivel és olyan művészek alkotásaival rendezik be, akik már nem állanak egy ember zsoldjában, hanem

rendelőket keresnek, vagy kész műveiket bocsájtják áruba. A művész, mint önálló gazdasági alany tulajdonképpen ekkor jelenik meg a társadalomban.

Ugyanílyen természetű összefüggéseket lehet a legújabb időkben nemcsak a művészeket, hanem az anyagokat illetően is kimutatni. Egészén a 19. század derekáig az építkezéseknek úgyszólván kizárólagos anyagai voltak a fa, téglá és a kövek különböző fajtái. A technika nagy haladásával párhuzamosan az építkezéseknél egyre nagyobb mértékben foglalt helyet a vas és acél. Az anyag természetének ez a megváltozása egészen új problémák elé állította a tervező építőművészeket. A vas térfoglalásának első idejéből való gyakorlatilag célszerű, de dísztelen konstrukciók nem voltak alkalmasak művészi igények kielégítésére. A vasváznak a régi anyagokkal való kombinálása gyakran erőszakot követett el az anyagszerűség törvényein és nyugtalanítólag hatott a nézőre. Sokak előtt bizonyára emlékezetes még az a harc, melyet az 1889. évi párisi világkiállítás előtt a francia művészek színe-java az Eiffel-torony megépítése ellen folytatott. A művészet nevében tiltakoztak a művészetek városát »elcsúfító« és szükségtelen vastorony építése ellen. Ma már a vasnak megvan a saját művészeti technikája és felesleges például idézni olyan »vashidakat, melyeknek kecses ívelése, karcsú formája a gyakorlati szempont mellett a művészi igényeknek is teljesen megfelel.

Az Eiffel-toronytól eltérően Amerikában a szükség vezett a rengetegül magas, tíz, húsz és még több emeletes, acélvázás felhőkarcolóknak az építésére. Az üzleti életnek a nagyvárosok cityjében való tömörülése a telekáraknak hihetetlen emelkedését idézte elő és a vállalatokat arra kényszerítette, hogy üzleti palotáikat minél magasabbra

emeljék. A régi épületektől eltérőleg ezeknél a felhőkarcolóknál a súlyt az acélváz viseli; a falak az épületnek tulajdonképpen nem szerves részei, hanem csak arra valók, hogy a szobákban levőket az időjárás ellen megvédelmezzék. Kezdetben ezek a felhőkarcolók dísztelenek és szürkék voltak, ma már az építetők és építők egyformán artisztikus hatásokra is törekszenek. A régi Newyork *kifehéredőben* van, a téglá és vasbeton mellett mind gyakrabban jelenik meg a márvány s a felhőkarcolóknak a kiképzése nem nélkülözi a tömegek hatásosságát és a formák szépségét. Staten Island felől nézve Newyork felhőkarcolóinak sora, a *sky-line*, akár nappal, akár pedig tiszta téli estén, mikor hidegen szikrázó lámpák milliói rajzolnak magasba szökő kontúrokat a sötét égre, nemcsak imponáló képet mutat, hanem a régiek előtt teljesen ismeretlen, új művészi élmények közé is tartozik.

Az építészetnek azonban nemcsak az anyagaiban történt változás, hanem az előállításnak és kidolgozásnak módja is megváltozott. A kapitalisztikus tömegtermelés behatolt az építészetibe is. Nem is kell azokról a londoni uccasorokról beszélni, amelyeket véges-végig egy vállalkozó épít fel egyetlen terv alapján, úgy hogy a házakat csak a számok különböztetik meg egymástól. Nagyban és gyárilag történik azonban ma már az építkezéseknél használt anyagok legalább kilenctized részének az előállítása. A középkori mesterember maga készítette, faragta, csiszolta az alkatrészeket, a mai tervező és építető gyárakban rendeli meg, amire szüksége van. A gyár, hogy termelését olcsóbbá tegye, egységes típusok előállítására és bevezetésére törekszik. Végeredményben a tervező is ezekhez kénytelen alkalmazkodni és akár akarja, akár nem, anyagi okokból el kell fogadnia

a kapitalisztikus termelési mód által reáidiktált anyagokat, formákat és méreteket.

Az asszociációk révén még tovább is lehetne folytatni ezeket a fejtegetéseket és kissé bizarr módon a színekben keresni a művészet és közgazdaság összefüggéseit. Zichy Mihálynak van egy vázlatja »Une fantaisie sur la boite des couleurs«. Az egyes festékekből alakok emelkednek ki, mindegyik a saját jellemző színének megfelelően. A király aranyos, a magas egyházi méltóság bíborszínű, a tudós szürke, a hajadon fehér, a hóhér vörös. Vajjon a véletlennek kell-e tulajdonítani bizonyos színeknek bizonyos kultúrákkal és gazdaság-társadalmi rendekkel való szoros kapcsolatát? Romantikusok, mint Novalis, megéreztek, hogy a katolikus kereszténység színe a kék, mert közelebb áll a sejtéshez, mint a tudáshoz és borítja a végtelen boltozatot, ahova a hívőknek vágyai és imái szállanak. A hagyományos keresztény művészet Máriát kék színben szereti ábrázolni és a háttér is rendszerint kék. A modern művészet szakított ugyan ezzel a hagyománnyal, de ez a művészet már csak témájában keresztény, felfogását, tartalmát illetőleg azonban mesá-sze áll a középkor hívő kereszténységétől. A magát Isten kegyelméből származtató királyság az aranynak barbár pompájával övezi körül magát, az agrárfeudalizmus zöld, az iparból élő kapitalizmus szürke, de alóla, mint a kohóból kicsapódó láng, feltör a munkás-szocializmus vöröse. A színek így szimbolizálják a társadalmi és gazdasági rendnek különböző rétegeit.

Eddigi példáinkat túlnyomólag az építészetből vettük, mert az építészeti példák a legkönnyebben használhatók felvett tételünknek az igazolására. A tételt azonban általánosítani is lehet és alkalmazni lehet a művészetnek vala-

mennyi ágára. A zenére azt szokták mondani, hogy a hangok architektúrája. Vajjon az okozat gyanánt felfogott zenében meg lehet-e találni a közgazdasági tényezőket ok gyanánt? Nagyon kis vizsgálódás megmutathatja, hogy igen.

A múlt századok kamarazenéje nem esetleges valami, hanem a társadalmi és gazdasági viszonyok következtése. Kevés számú, kiválasztott műértő közönség, kis szalonok, melyeket néhány hangszernek lágy hangja is betölt, ezeknek tipikus zenéje a kamarazene. A 18. század zeneszerzői kis udvari színházak számára írták cizelláltan finom operáikat. A mai milliós nagyvárosokat, az ezrek számára épült hangversenytermeket, a rengeteg ember befogadására berendezett színházakat a modern közgazdasági élet és technika hozta létre. Vele együtt az élet demokratizálódott és a nagy tömegek is behatoltak a művészetbe. A közúti közlekedés eszközeinek tökéletesedése megteremtette a lehetőséget nagy tömegeknek a szórakozásban való tömörítése számára. Ez a nagy zenekarnak, a nagy operának és a nagy hangversenytermek zenéjének a gazdasági alapja. Vagy nem lehet-e épen nálunk az összefüggést a művészet és közgazdaság között felfedezni, ahol duhaj cigánymuzsika mellett egész nemzedékek verték él az apait, anyait, hogy most az utódok fizetésemelésekben és drágasági pótlékokban keressék a megélhetés biztosítását?

Miként a zene technikájánál, úgy a színpadnál is ki lehet mutatni a demokratizálódás és a közgazdasági viszonyok átalakulása révén előidézett változásokat. Képes irodalomtörténetekből nagyon jól tudjuk, hogy a görög-római színház, vagy Shakespeare színpada mennyire más volt, mint a miénk. A modern, technikailag viszonylagosan tökéletes színpad csak a 19. század második felének az ered-

ménye. Shakespeare idejében nem voltak paloták, lovagtermek, erdők a színpadon, hanem a kikiáltó jelezte, hogy mit kell *odaképzelm*. Kis vándor-szintársulatok, csekély anyagi erővel, sem díszletekről, sem jelmezekről nem tudtak gondoskodni. Aránylag kis lélekszámú városok csak kevés számú látogatót biztosíthattak, csak kis színházakat építhettek és nem engedhették meg egy-egy darab előadásánál nagy összegek befektetését. Még az uralkodók is korlátozva voltak színpadi igényeik kielégítésében. Nem követhették az örült II. Lajos példáját, aki külön színelőadásokat rendeztetett korhű jelmezekkel és díszletekkel, kizárólag a saját gyönyörűségére. Igaz, hogy az ő esetében is a többi napokon a publikum beléptidijai biztosították a színház fenntartását.

Ugyanaz a koncentrálódási processzus, a nagyszámú látogatót biztosító nagyvárosok rohamos képződése, amely a zenénél érvényesítette a hatását, jelentkezett a színpadnál is. Az igényeknek széles rétegekre való kiterjedése, a közönség *tömege*, megváltoztatta a színpadot, a színpad technikáját, a színdarabok tárgyát és szellemét is. Technikai lehetetlenségek alig vannak s a színműíró tárgyainak megválasztásánál sokkalta szabadabban dolgozhatnak, mint néhány évszázad, sőt évtized előtt élt elődje. Hogy minden tekintetben kívánatos és üdvös volt-e a változás, mely sok vonatkozásban az igazi irodalom és színház közötti kapcsolat meglazulásában jelentkezik, az más kérdés. A tény ellenben az, hogy a változás megvan s a változás okai nagyrészt gazdasági természetűek.

És az irodalom? A mechanizálódás, demokratizálódás és kapitalizálódás jelenségei ott is kétségbevonhatóan módon mutatkoznak, sőt talán épen az irodalomban lehet a

legtanulságosabban megállapítani a művészet és közgazdaság közötti sokszoros összefüggéseket.

A mai forradalmas időkben nem árt leszögezni, hogy az emberiség történetében a mechanikai eszközök idézték elő mindenkor a legnagyobb változásokat. Az állati sorból emberré levésnek a tűz és a kezelhető szerszám volt a két leghatalmasabb tényezője. A lőpor nagyobb változást idézett elő a gyilkolás mesterségében, mint összevéve valamennyi nagy hadvezérnek a tudománya. A gőzgép forradalma volt akkora, mint amilyen nagynak a francia forradalmat közönségesen tekinteni szokták.

Az irodalmi forradalomnak a könyvnyomtatás felfedezése volt az előfeltétele. A könyvnyomtatástól kezdve az íróművésznak a szerepe rohamosan megváltozott, egészen másoknak irt, mint a leláncolt kodexes fejedelmi könyvtárak korában. A könyvnyomtatás gyermekkorának első nyomdászai bizonyára nem voltak a m« értelemben vett kapitalista vállalkozók. Soknak közülök volt egy kis nyomdája, amellyel vándorolt városról-városra. Sokan maguk irták, szedték, nyomtatták és árusították könyveiket. Nem megrendelők, hanem a piac számára dolgoztak és alkalmazkodniuk kellett a vevőközönség, a piac igényeihez és kívánalmaihoz. A nyomtatott betű mechanikája és az olvasóközönség demokratizálódása így hatott vissza a könyvek tartalmára is.

A vándor könyvnyomtató műhelyek és kis kézi sajtók ideje után a kapitalizmus is rávetette magát a nyomdai parra és kiadói tevékenységre. Feltétlenül bizonyos, hogy a nagy részvénytársasági nyomda- és kiadóvállalatnak az igazgatója másként ítéli meg a neki felajánlott kéziratokat, mint valamelyik irodalmi vagy tudományos társulat főtít-

kára, aki csak a tisztán kulturális szempontokat tartja szem előtt. Az osztlékra törekvő részvénytársaságnál az irodalom nem öncél, hanem csak eszköz más célok elérésére. Ezért van az, hogy gyakran értékes dolgok a kapitalizált könyvkiadás idejében esztendőkön át nem találnak kiadót, fémjelzett íróknak pedig kevésbé sikerült munkái is hamar piacra kerülnek az anyagi sikert reményében. A tiszta irodalom kevés kiválasztottak gyönyörűsége, a kiadói sikernek ellenben a nagy vásárló tömeg az előfeltétele. Nick Cartert bizonyára nagyon eltérő módon ítélik meg a kiadók, az irodalmi társaságok és az olvasók.

Az utolsó évtizedek folyamán, a nyomtatás technikájának, a kapitalizmusnak, a közlekedési eszközök és posta tökéletesedésének, a szinte korlátlan példányszámokat előállító rotációs gépnek egyesített terméke a modern újságkultúra, amely legteljesebb kivirágzását eddigelé Amerikában érte el. A modern emberek nagy részénél valósággal minden az újságokon keresztül történik és az újság nyújt nekik mindent, napi politikát, közgazdaságot, tudományt, irodalmat és művészetet egyaránt. A civilizációnak és kultúrájának mindezek a megnyilvánulásai az újságokban napi érdekességre redukálva jelentkeznek. Ami nem üti meg ennek az érdekességnek a zsinórmértékét és formailag nem illeszthető bele a laphasábok keretébe, a sajtókultúra számára tökéletesen elvész és elvész mindazok számára is, akik a sajtóból merítik összes lelki táplálékukat. Pedig ma ezek vannak a nagy többségben, mert a gazdasági élet lüktető tempója és a rendelkezésre álló huszonnégy órának erős igénybevétele mellett sokkal többen olvasnak napilapot, mint hosszabb lélekzetű könyveket.

Gyulai Pál és kritikus társai a Budapesti Szemlében

évtizedeken keresztül keseregtek, hogy a napisajtó tönkreteszi az igazi szépirodalmat és teljesen megöli a szórakoztató prózának egyik legszebb műfaját, a hosszabb lélekzetű novellát. Pedig ennek aritmetikai pontossággal kellett így történni. A sokasodó napilapoknak a vonal alatt úgynevezett tárcára volt szükségük s az írók alkalmazkodtak az igényeikhez. Anyagilag sokkal jobban jártak, ha tíz tárcát írtak tíz forintjával, mintha egy hosszú regényért, amely esetleg hónapokat vett igénybe, kapták a kiadótól ugyanazt az összeget. A nyolcvanas és kilencvenes éveknek így lett a tárca a műfaja, mely a legtöbb esetben nem volt egyéb, mint egynegy ötletnek kis mese keretében való kiszélesítése. Nyomot ezeknek az évtizedeknek a tárcatömege az olvasók lelkében nem hagyott, de arra jó volt, hogy a vonaton ülve kitöltsön egy negyedórát, vagy este az ágyban szellemi megerőltetés nélkül lehessen olvasni.

Sajátságos módon ma a tárca-túltengésnek az ellenkező végleténél tartunk, épen olyan gazdasági okok következtében. A háború utáni nyomorúság meghozta a papírdrágaságot, a lapok terjedelmének megszorítását és a napi szépirodalom elsovadását. A tárca aranykora lejárt. A könyvkiadás viszonyai nehezebbek, mint az elmúlt esztendőkből, a regénytermelés mégis inkább emelkedést mutat, mint csökkenést, mert az írók kiszorultak a lapok hasábjairól.

Egy másik érdekes megfigyelés, amelyet napjaink irodalmánál tenni lehet, a témák és feldolgozásuk módjának a megváltozása. Az irodalomnak vannak örökön élő és folyton visszatérő témái, az elveszett és újra megtalált herceg, a trónját elhagyó és remeteéletet élő király, az ismeretlenül visszatérő és kilétét felfedő vándor. A régi idők meséiben az erdő, amely ott kezdődött a város falai, vagy a lovagvár

bástyái alatt, elég sűrű és elég mély volt ahhoz, hogy elrejtse az elrejtőzni akarót. Mikor az erdőket kiirtották, legalább is Indiából vagy Texasból kellett visszatérni a mesebeli hercegnek; ma az író fantáziája akárkit kényelmesen elrejthet a nagyvárosok ház- és emberrengetegében. A technika és gazdasági élet számtalan új témával is ajándékozta meg az irodalmat. Először Verne ragadta meg a technika lehetőségeire épített meséivel a fiatalság fogékony fantáziáját, utána ugyanezek a problémák, az Európát Amerikával összekötő alaguttól az idegen világokkal való összeköttetésig, bevonultak a felnőttek irodalmába is. Az utolsó évek irodalmában voltak tömegsikerért megért regények, melyekben a régi szépirodalomnak majdnem kizárólagos témája, a szerelem, a teljesen alárendelt motívumok sorába süllyedt.

Mindezekben azonban az irodalomnak sem termelési, sem témaválasztási problémái nincsenek befejezve. Még nem érkeztünk el a kapitalizmus korának teljes kifejlődéséhez, de máris mindenfelé a szocializálódásnak a jelei mutatkoznak. Hogy milyen lesz az új társadalmi rend a gyakorlatban, természetesen előre nem tudhatjuk. A régi rend képviselői nagyon is taktikai jellegű követelményeket állítanak fel, mikor azoktól, akik a mostani társadalmi és gazdasági rendben nem a tökéletességnek a csimborasszóját, hanem csak a fejlődésnek egy átmeneti fokozatát látják, azt kívánják, hogy a legapróbb részletekig, hiba nélkül rajzolják meg előre, hogy a jövőnek társadalmi rendje miként fog funkcionálni. E kérdés kiegészítésében egyik kedvenc ellenvetésük, hogy a szociális társadalmi rend képtelenség, mert nem tudja elhelyezni az írókat és művészt és nem tud gondoskodni megfelelő módon ezek eltartásáról.

E kérdések megvitatása bizonyára nem lehet a jelen kis

elmefuttatásnak a feladata és épen azért elégségesnek látszik annak leszögezése, hogy amint eddig minden társadalmi és gazdasági rend tudott formákat találni művészi szükségleteinek kielégítésére és az alkotó művészek egy vagy más formában való honorálására, úgy bizonyára ennek a jövőben sem lehet akadálya. Az új társadalmi rend nem egy csapásra, nem egy parlamenti többségi határozat alapján márról-holnapra fog bekövetkezni, hanem szintén fejlődésnek lesz az eredménye s ez a fejlődés a szükségletek felmerüléséhez képest, automatikusan meg fogja találni azok kielégítésének módozatait. Egy bizonyos, attól az aggodalomtól, hogy egy bekövetkezendő szociális társadalomban egy lesz a munkaadó, a megrendelő, maga a közület, állam — vagy nevezzük bármi néven, — s ennek nem lesznek művészi igényei, vagy zsarnoki cenzúrát fog gyakorolni az alkotó művészek fölött, igazi művészeteknek tartani nem kell, Ilyen viszonyok között is aligha lesz nehezebb dolga az Írónak, vagy más alkotóművésznek, mint ma, mikor a kapitalisztikus koncentráció következtében a könyvek, folyóiratok kiadása mindinkább egy-két tőkeerős kézben összpontosul és egyéb művészetekben is a megrendelők száma nagyon megcsappanóban van.

Az evolúciós szocializmus már régóta nem tagadja a magántulajdon elvét, csak a termelő eszközök köztulajdonba vételét kívánja és a kizsákmányolás lehetőségét akarja megszüntetni. Ennek az evolúciós szocializmusnak egyik leghigadtabb képviselője, Ramsay Macdonald volt angol miniszterelnök, aki különböző tanulmányaiban igen finoman boncolja az újjászervezendő társadalomnak a kulturális élet különböző jelenségeihez való viszonyát, az írók illetőleg azt fejtegeti, hogy amennyiben az összes nyomdák és kiadó-

vállalatok állami tulajdonba mennének is át, a független kiadásnak még mindig meglesz a lehetősége, szabad irodalmi társaságok révén, amelyek gondoskodni fognak a költségek előteremtéséről és a könyvek forgalomba hozataláról. Skótorszáiban a 18. században voltak ilyen irodalmi körök, tudományos és irodalmi társaságok ma is foglalkoznak könyvek kiadásával; nehéz elképzelni, hogy miért ne történhetnék ez így a jövőben is. Hogy így lesz-e ez a valóságban, azt természetesen csak a jövő fogja megmutatni.

. . . Sokak előtt kétséges lehet, hogy jogosult-e a mozinak a művészetekkel kapcsolatban való felemlítése. Elvégre a mozi, akkor is, mikor regényt, vagy drámát nyújt, csak technikai közvetítője annak, amit a filmíró, vagy az, aki másnak munkáját a filmre átteszi, a nézővel felérzékeltetni akar. A mozinak a lényege, — nem számítva az ismeretterjesztő, földrajzi, vagy természettudományi jellegű filmet, — az akció, amely többé-kevésbé tökéletesen, a legtöbb esetben felírások segítségével, önmagát magyarázza. Igazi lelki finomságokat, analíziseket a mozi nyújtani nem tud. Épen ez a körülmény okozta azonban, hogy a mai mozi számára egy egészen különleges irodalomnak kellett kifejlődni, amely nagyjából a középső helyen áll a romantikus korszak gazdag meseszövése és a detektívregények háttorzongató irodalma között.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a *mai* mozi számára jött létre ez az irodalom. A mozi fejlődése ugyanis egészen más lehetőségeket is takar. A mozit illetőleg az egyéni emlékezéseim a kilencvenes évek végéig mennek vissza, mikor Pekár Gyula »Spanyolország« című darabjában láttam betét formájában az első mozit, mely a sevillai bikaviadalt ábrázolta. A kép piszkosan szürke volt, erősen vibrált, akadozott, úgy

hogy minden pillanatban azt lehetett hinni, hogy négy lábával a levegőben megáll a bika. Tíz esztendővel később New-yorkban éltem át a mozi-láznak első nagy hullámát, mikor a vad nyugat aranyásói és a prerik vágató lovasai bevonultak a nagyváros kellős közepébe. Azóta a mozi-láz átterjedt az egész világra, a felvételek és filmek technikája egyre tökéletesbedett és az említett kereteken belül irodalmi igényeket vindikált magának. Ezen a ponton azonban a mozi fejlődése látszólag megállt.

De a fejlődés távolról sincsen még befejezve. A színes fotográfia után következni kell a színes és plasztikus mozinak, hanggal kombinálva. Ez a mozi teljesen pótolni fogja a színházat, sőt még tökéletesebb lesz a mai színháznál, mert a nagy tökével dolgozó mozivállalatoknak módjukban lesz, hogy a legjobb színészeket szerződtessék és a helyszínen eszközöltessék a felvételeket, míg a mostani színpadokon a közönség, a jó színésszel együtt a ripacsot is kénytelen elfogadni és kezdetleges kulisszák rontják az illúzióját. Igaz viszont, hogy itt egy nehézség merül fel. A mai kizárólagos kép-mozi internacionális, míg a beszélő mozinak a területe egy-egy nemzetnek a körére lesz szorítva. Kissé kombinálva a további fejlődési lehetőségeket, össze lehet kapcsolni ezt a plasztikus és beszélő mozit a képtávíróval és telefontal, amely nagy távolságokon is ugyanúgy vetíti az eleven mozi képeit, sőt közvetlenül valamely előadónak mozgását és beszédét, mintha élő ember állana előttünk. Ennek a mozinak természetesen ismét egészen új irodalomra lesz szüksége. A technika változása ismét vissza fog hatni a művészetre.

Mindezek természetesen *lehetőségek* és a lehetőségek nem tartoznak szorosan vett fejtegetéseink körébe. Van azonban a művészetnek egy olyan ága, melyet teljesen a modern

kapitalisztikus kornak a közgazdasága hozott létre és amely-lyel lépten-nyomon találkozunk, a reklám művészete. Nem mintha a régi idők nem ismerték volna a reklámnak bizonyos kezdetleges fajtáját. Pompéjii üzletek bejárója fölé ki volt faragva, vagy festve, hogy az üzlet tulajdonosa mit készít, vagy árusít s a középkorról maradt reánk örökség formájában a megkülönböztető jellegű cégér és cégtábla. A kapitalisztikus kornak a reklámja azonban egészen más. A régi iparos túlnyomóan rendelésre dolgozott s reklám szempontjából elég volt annak jelzése, hogy a rendelni szándékozó tudja, hogy hova és kihez forduljon. A mai tömegtermelésnél a vállalkozó keresi fel, ha képletesen is, a vevőt, fel akarja kelteni benne a vásárlás szükségességét, meg akarja győzni, hogy az ő áruja a legjobb s ennek eszközéül használja fel a reklámot. Hogy ez a reklám nem minden esetben művészi, sőt nagyon sokszor egyenesen művészetellenes, az kétségtelen. A vasút mentén a természeti szépségeket elcsúfító reklámförlirásoknak bizonyára nem sok közük van a művészethez és az se művészet, ha Amerikában egész sziklákat lefaragnak, hogy odapingálják valami orvosi csodaszernek a hirdetését. Viszont kétségtelen az is, hogy a reklámnak nagy részénél megnyilatkozik már a művészi hatásokra való törekvés s az utolsó évtizedek folyamán kifejlődött a művészetnek egy egészen specifikus ága, amely kizárólag gazdasági célok szolgálatában áll. Jellegzetes tulajdonsága ennek a reklám-művészetnek, hogy lehetőleg kevés, de markáns vonással, élénk színekkel dolgozik és felhasználja mindazt, ami a figyelem fölkeltésére alkalmas. Alig hiszem, hogy manapság volna egy ember is, akinek emlékezésében ne élne egy-két olyan reklámnak a képe, amely amellet, hogy gazdaságilag impresszionálta, művészi hatást

is váltott ki belőle. A különböző reklám-művészeti kiállítások pedig gazdag változatosságban, igen tanulságos példáját nyújtják, hogy a gazdasági élet miként állítja a művészetet céljainak szolgálatába.

Négy esztendeje, az angol derby alkalmával egy repülőgép jelent meg a százezernyi nézőnek a feje fölött és furcsa vargabetűket rajzolt a levegőben. A gépből sűrű füst gomolygott, amely nem oszlott szét rögtön, hanem a kék ég alatt imbolyogva, betűknek a formáit mutatta. Az egymás után sorakozó betűk egy milliós példányszámban megjelenő angol tömeglapnak a címét adták. Éjjel a repülő a reklámnak ugyanezt a fajtáját világító betűkkel is megismételte. Valósággal az égboltozat lett a mező, melyre az emberi kéz a tollnak használt repülőgép segítségével betűit fölrajzolta. Amerikában reflektorokkal éjjel felhőkre vetítettek reklámképeket. Legsajátosabb üzleti céljainak elérésében a modern gazdasági élet így használja fel a tudományt, technikát, művészetet, sőt elemeket egyaránt.

VILÁGFELFOGÁSUNK VÁLSÁGA.

Az anyagi haladás százada. A tizenkilencedik század az emberiség nagy anyagi haladásának az időszaka. Az előző évszázad második felében kezdődött nagy ipari forradalom megváltoztatta először a gazdasági termelésnek a képét, azután a társadalmi életnek minden jelenségét. Gazdaságiakban többet változott a világ száz esztendő alatt, mint a római birodalom bukásától a szövőszék és gőzgép feltalálásáig. Új és addig nem ismert technikai eszközök birtokában a fehér emberiség rohamlépésekben indult meg a földkerekség meghódítására.

Az aggodalmak, melyek kezdetben a megindult gazdasági haladáshoz fűződtek, nem igazolódtak. A gép és a mechanikai hajtóerő nem tette feleslegessé a munkást. Akik Hargreaves szövőszékét 1767-ben összetörték, csalatkoztak. Egyrészt a gép hódító elterjedését nem tudták megakadályozni, másrészt a gép egyre fokozódó mértékben megszámlálhatatlan százazreknek adott kenyeret, először a textiliparban, utána az összes többi iparágakban. A vasút nem tette feleslegessé a fuvarost, ellenkezőleg a forgalomnak intenzívebbé tételével új meg új fuvarozási alkalmakat

teremtett. A gőzhajóval egyetemben redukálta a távolságokat és idegen földrészek összekapcsolásával csaknem egy gazdasági egységgé forrasztotta össze a világot. Az egész kontinenseket átszelő vasutak és egyes földrészeket menetrendszerű pontossággal összekapcsoló nagy hajóvonalak, kiegészítve a technikának más alkotásaival, mint a szuezi és Panama csatorna, az át nem hágható hegytömbök méhen áthatoló alagutak, a mérföldes hidak és az egész vonatokat szállító gőzkompok, valósággal összezsugorították a világot. A közlekedés terén is a haladás nagyobb 1800-tól máig, mint a rómaiak korától 1800-ig. A római császári posta elérhetetlenül fölötte állott a középkor és újkor első három százada közlekedésének. Nem telt bele huszonöt esztendő a gőzmozdony feltalálásától és a római impérium minden közlekedési csodája csjgavánszorgás lett a vasutak robogó lüktetése mellett.

A közlekedésnek, kereskedelemnek, iparnak és vele együtt a kultúrának hallatlanul nagyarányú centrumai támadtak a modern nagyvárosok ember-tömörüléseiben. A mull század elejének legnagyobb városai elmaradt kis fészkek voltak a milliós lélekszámot meghaladó mai nagyvárosokkal szemben, melyeknek némelyike pedig alig néhány évtizedes múltra tekinthet vissza. Ezeknek fejlődését a modern városi közlekedésnek két eszköze, a közúti villamosvasút és az automobil tette lehetővé. A városi fejlődésnek határa ugyanis adva van abban az időben, mely alatt a lakók tömege lakásától a munka színhelyéig tetemesebb idővesztés és nagyobb anyagi áldozat nélkül eljuthat. Ezt a lehetőséget adták meg fokozódó mértékben az omnibusz, a közönséges villamos vasút, az emeletes városi vasutak, majd a földalatti nagyvasutak, végül pedig az automobil, amely

a társadalom jobbmódú rétegeire lehetővé teszi, hogy a nyüzsgő nagyvárosban való napi foglalkozás mellett kint a szabadban, egészséges környezetben töltsön szabad idejét. Vannak nagyvárosok, melyeknek körzete középpontjuktól számítva már harminc kilométerre kitágult. A lakosságnak fokozódó sűrűsödése Nyugat-Európában igazolni látszik azok jóslatát, akik azt mondták, hogy Európának ez a része egyetlen nagyvárossá fog összeolvadni, melynek centruma valahol a Rajna tájékán lesz, Paris lesz az előkelő Wesiendje, Berlin a keleti szegélye és Antwerpen az északi kikötője. Az automobil, amely két évtizeddel ezelőtt még ritkaságszámba ment és vagy a sportnak volt eszköze, vagy pedig a túlaradó gazdagságnak a jelzője, megszűnt a kiváltságos helyzetben levők privilégiuma lenni. Auto-omnibuszok formájában a tömegszállításnak az eszköze; a nyugati nagyvárosokban teljesen kiszorította a bérkocsit; Amerikában hovatovább olyan közlekedési eszközzé válik, hogy az fog a ritkaságok közé tartozni, akinek nincsen automobila. De az automobil, amely a vasútnál annyival kényelmesebb eszköze a közlekedésnek, hogy háztól-házig szállít, közvetve segített megoldani a repülés problémáját is. A pneumatik lehetővé tette az automobilt, az automobil-ipar fellendülése pedig megteremtette a kicsiny, de nagy erő kifejtésre képes motort, melyre a repülőgépeknek szüksége van. Alig tizenöt esztendővel a problémának a megoldása után, hogy egy a levegőnél nehezebb szerkezet bizonyos ideig a föld felszíne fölött tudja tartani magát, Blériot átrepült a csatornán, a háború előestéjén pedig már odáig jutottunk, hogy a repülőgép a technikai tapogatózások és a sport köréből a komoly közlekedési eszközök sorába emelkedett. Ma már menetrendszerűen közlekedő és csaknem teljes biztonságot nyújtó óriás repülő-

gépek segítenek a forgalmat lebonyolítani az egyes nagyvárosok között s a csatorna átrepülése történelmi emlék gyanánt marad el a paris-madagaszkári, london-ausztráliai út, az északi sark meghódítása, az óceánok átrepülése, vagy az egész föld körülrepülése mögött. Csak idő kérdése, hogy olyan repülő-társaságok alakuljanak, melyek a kontinensek közötti távolságokat órák időtartamára zsugorítják össze.

A villamos táviró, melynek első számbavehető eredményeit Morse érte el Washington és Baltimore között 1837-ben, a hírszolgálat gyors lebonyolítását tette lehetővé. 1866-ban fektették le az első tengeralatti kábelt s ma már nincs valamirevaló helye az egész földkerekségének, az Északi foktól Afrika déli végéig és a Gsendes-óceán szigetvilágától Ázsia szívéig, melyet kopogó kis gépek ne kapcsolnának össze az emberiség nagy kulturális középpontjaival. Talán még bámulatosabbak a drótnélküli táviratozásnak és telefonálásnak az eredményei, mely a hírek közlését *szinte* függetleníti a materiálisnak tekintett vezető közegtől. A tenger már nem víz-sivatag és az óceán közepén járó gőzös nincs elszakítva a világtól; utasa, mintha odahaza volna, úgy értesül a világ-eseményekről és a tőzsdei jegyzésekről. Ahol az állam nem monopolizálja a drótnélküli távirót, hanem szabadjára engedi a megtermékenyítő kísérleteket, már cserkészcsapatok drótnélküli táviró segítségével érintkeznek egymással.

A közlekedésnek és hírszolgálatnak ezek a mind tökéletesebb eszközei bámulatos fellendülést biztosítottak a kereskedelemnek is. Ahelyett, hogy beigazolódott volna a félelem, hogy a rohamosan fejlődő gyáripár nem lesz képes termékeit elhelyezni, új meg új piacok teremtődtek a tömegtermelés számára. Más oldalról a nemrégiben még csak regeszzerű elbeszélésekből ismert idegen országok nyereszterményei egyre

növekvő tömegekben kerülnek feldolgozás és közvetlen fogyasztás céljából a civilizált országok piacaira. A régi országutakon egy mázsa búza saját értékének megfelelő összegért mindössze száz kilométerre, a vasútnál 4500 kilométerre, a modern óceánjáró gőzösöknél pedig 25000 kilométerre növekedett. A föld összezsugorodásával együtt a gazdasági körzetek kitágultak. Megnövekedett az átlagos vagyonosság is. A nagyobb vevőerejű közönség fel tudta szivni úgy az iparnak, mint a rohamos gyorsasággal feltört új területek mezőgazdaságának termékeit. A tizenkilencedik század második felében nem a fokozatos elnyomorodás volt a munkásságnak az osztályrésze, hanem sorsa kétségtelenül jelentős javulást tüntet fel. Szellemi és anyagi színvonala egyaránt emelkedett és az összes kulturáriumokban egyre intenzívebbé váló szociális törvényhozási intézkedések gondoskodtak a védelméről. Még a magukat túlélő céh-hagyományok légkörében élő független kézművesipar, amely fölött már sokan megkondították a halálharangot, sem ment tönkre. A statisztika az egész század folyamán az önálló kézművesek számának növekedését bizonyítja. Sok tekintetben a kisiparnak át kellett ugyan alakulnia, de fennmaradása annál biztosabb alapokra helyeződött, mennél jobban tudott alkalmazkodni a megváltozott viszonyokhoz.

A természet korlátolt és állandó jellegű erőivel szemben az ember szellemi ereje szinte korlát nélkülinek bizonyult. A század elején Malthus sötét tanítása tartotta rémületben az emberiséget; a század vége felé ez a félelem teljesen eloszlott, vagy legalább is időtlen-időig kitolódott. A gőzeke, a mélyszántás, csatornázás, műtrágya hihetetlen mértékben fokozták a mezőgazdaság termelékenységét. A mezőgazdasági technika és kémia minden eszközének felhasználása mellett

ugyanaz a terület, amely őseredeti állapotában legfeljebb néhány kóborló nomád család táplálására elegendő, tízezernyi civilizált társadalmat tud eltartani. A sajtóból tkenöt-husz esztendő óta eltűntek azok a Kasszandra-hangu cikkek, melyeknek szerzői azon tépelődtek, hogy mi lesz, ha elfogy a szén? Egészen természetesnek vette mindenki, hogy addig új erőforrások állanak majd az ember rendelkezésére, a folyóvizek ereje, az apály és dagály, a levegőnek az elektromossága, vagy talán a napnak sugárzó energiája.

Az egész földkerekségen mindenfelé rengeteg, azelőtt soha nem ismert nagyságú vagyonok keletkeztek. A tőkekoncentráció, különösen a fehér emberiségnek legújabb hajtásában, Amerikában, olyan mammut-alakulásokat hozott létre, amelyek a termelésnek egy-egy ágában fokozatosan az egész világot behálózták. Ipar, kereskedelem, közlekedés, tőke egyetlen szervezetbe olvasztották a világnak közgazdasági életét, melynek érzékeny szálai idegek módjára közvetítették az egyes pontokon jelentkező rezzenéseket.

Párosulva a gazdasági életnek ezzel a nagy nekilendülésével, sőt a gazdasági értékesítésnek a lehetőségétől sarkalva, egymást érték a különböző találmányok. A fizikában vegytanban az új találmányok még újabbaknak lettek a szülőivé. Az optika fejlődése a legkisebb és legnagyobb dolgok világát nyitotta meg az emberek előtt. Az ultramikroszkop szinte a molekulákat és atomokat láttatja velünk. Sir William Ramsay mérőkészüléke oly érzékeny, hogy 0.000,000.003 grain súlyeltérésre is reagál. Ezen is tulmenőleg sikerült olyan alkohol- és hidrogén keverékpróbát meg-ejteni, amelynél 0,000.000,000.01 gramos súlyeltérést lehetett kimutatni. Az elektroszkop azonban még ennél tízszer

kisebb mennyiségű rádiumnak a jelenlétét is jelzi, ami egy milligramm milliárdrészének felel meg.

A mozgó kristályok és legalsóbbrendű lények megismerése elvezette a kutatást az élet szélső határáig. A fonográf megőrökíti az emberi hangot, a kinematográf a mozgást az utókor számára. Képeket tudunk már dróton, sőt drót nélkül távolba közvetíteni. Az elektromos hullámok természetének megismerése az elért eredmények után már az idegen világok gondolkodó lényeivel való összeköttetés lehetőségét vetíti előre. A gondolat egy cseppet sem képtelenebb, mint lett volna a római számára egy olyan készülék, amely egy perc alatt Rómából Hispániába röpi az imperátor parancsait. Egyáltalán nem túlzás, ha azt az állítást kockáztatjuk meg, hogy küszöbön áll a természetben lappangó olyan energiáknak a felhasználása, melyek minden eddiginél hasonlíthatatlanul nagyobb erőt adnak az emberek kezébe.

A háború előtt odáig jutottunk, hogy e jelenségek láttára az industrializálódott kapitalista társadalom számára már semmi sem látszott elérhetetlennek. Anyagiakban a fehér emberiség a haladásnak olyan fokára emelkedett, melyhez hasonlót az emberiség történetének egy korszaka sem tudott felmutatni. Mellette kiterjedésében és intenzitásában egyaránt eltörpült a *pax romana* lüktető élete és gazdagsága. Röviden, a háború előtt akkora volt a világnak anyagi jólléte, amekkorát a nagy kataklizmán átment mai emberiségnek egy tagja sem fog már megérni.

A nagy kataklizma. A múlt század három utolsó évtizede az állandó békének az időszaka. 1870-71. óta igazi nagyhatalmak nem viseltek háborút egymás ellen. Szüntelenül fegyverkeztek ugyan, a modern technikának és iparnak vív-

mányai nagyobb változásokat ígértek a hadviselésben, mint a taktikának és stratégiának maradi tudománya, a militarizmus kiadásai ránehezedtek ugyan az egyes államokra, de háborúra nem került a *dolog*. Az úgynevezett ellentéteknek egész sora állott ugyan fenn az imperiális politikát követő nagyhatalmak között, de ezek az ellentétek, mint az angol-orosz ellentét és az angol-francia feszültség, vagy elsimultak, vagy pedig, mint a hármas és kettős szövetség közötti ellentét, időszakos menydörgéseikkel, de zivatarra sohasem vezető villámlásaikkal megszokottá váltak. Ha voltak háborúk, messze a kolóniákban, vagy apró csetepaték a Balkánon és délamerikai bastard-országokban, azok az ügyek megszokott menetére befolyást nem gyakoroltak. Még a jelen század elején az orosz—japán háború is, melynek Mandzsúria sárgás porondja és a Japánt Kínától elválasztó tenger szolgált a szinteréül, valahogyan kívül esett az igazán felérzékkelhető realitásoknak a körén.

Minél erősebb volt a fegyverkezés, minél nagyobbra nőttek a hadseregek és hajóhadak s minél öldöklőbbekké váltak a harci eszközök szárazon és vízen, víz alatt és levegőben egyaránt, annál valószínűlenebbnek tűnt fel az a bizonyos sokszor megjósolt, de igazában sohasem hitt *nagy háború*. Úgy látszott, hogy az imperiális politika alapján véve nem egyéb, mint a gazdasági terjeszkedés elvének országokra és nemzetekre való alkalmazása. Már pedig a kapitalista vállalatok analógiája azt mutatta, hogy a verseny nem jelent szükségképen gazdasági háborút, sőt ellenkezőleg hullámai igen gyakran kartellek, trösztök, ringek és zöld internacionálék formájában, a nekik kiszolgáltatott fogyasztók rovására kötött megállapodásokban simulnak el. Az ellentétek nem akadályozták meg a nagyhatalmakat

abban, hogy időről-időre megállapodásokat ne kössenek tengerentúli országok kiaknázására, érdekszférákat ne létesítsenek, sőt meg ne egyezzenek gyengébb országok gyarmatainak esetleges felosztására.

Épenúgy, mint a nagyhatalmak folytonos súrlódásai, féliékenykedései, szövetekezései, át- meg átcsoportosulásai közben elpárologni látszott a háborúnak a lehetősége és veszedelme, ugyanúgy elfakult lassankint a Marx és társai által megjósolt és beigért *társadalmi forradalomnak* a réme is. Mikor a nyugati államok választójogukat mind szélesebb és szélesebb körökre terjesztették ki, a polgári társadalom rettegéssel nézte a szélső szocialisták bevonulását a parlamentekbe. A világ nem fordult fel. Ellenkezőleg, a parlamenti lárma sok esetben a szenvedélyek jó levezetőjének bizonyult. Először Franciaországban, azután másutt, szocialistákból is lettek miniszterek. Se jobban, se rosszabbul, se okosabban, se ostobább módon nem viselkedtek, mint az államok sorsának többi intézői. Még abban is hasonlatosak voltak polgári kollégáikhoz, hogy közülük is nagyon sokan hatalomra jutásuk után minden nagyobb megerőltetés nélkül megtagadták régi elveiket. Franciaországnak már a háború előtt volt szocialista hadügyminisztere, aki a *proletárok védelmének előkészítése* címén azt csinálta, amit elődei és utódai cselekedtek a nacionalizmus és reváns nevében. Németország szocialista munkássága épenúgy viselte az egyenruhát, mint a polgáriak és a szociáldemokra párthoz való tartozás nem zárta ki a *Krieger-*, vagy *Veteranen-Verein* tagságát. A szociálpolitikai intézmények sok szocialistában azt a meggyőződést érelték meg, hogy forradalom nélkül is lehet eredményeket elérni. Revideálni kezdték az ortodox marxizmus dogmáit és megszületett a revizionista,

vagy reform-szocializmus, amelynek elvei átmenetet alkotnak a haladó polgári pártok programjához.

Egy ideig a terrorisztikus eszközökkel, törrel, revolverrel és bombával dolgozó nihilisták és anarchisták keltettek rémületet. Időről-időre sikerült nekik egy koronás, vagy koronánélküli államfőnek, miniszternek, vagy más kiváló állású személyiségnek gyorsított eljárással a túlvilágra való expediálása s ilyenkor jeges borzongás futott végig a reggeli mellett njságját olvasó nyárspolgárnak a hátán. Néhány nap múlva azonban meggyőződött, hogy csak az uralkodó személyében állott be változás, vagy az elnök helyébe más elnököt választottak és különösen megnyugodott, mikor látta, hogy a tőzsdei jegyzések némi kilengés után ismét visszatértek eredeti nyugalmi helyzetükbe. Maguk az anarchisták pedig belátták, hogy a bomba korántsem oly biztos[^] mint hitték s csak minden tizedik lövés talál. Derengeni kezdett bennük az is, hogy nem elég egyes személyeket elpusztítani, ha az egész társadalmat akarják akár megdönteni, akár új alapokra fektetni. Az anarchizmustól való félelem így lassanként megszűnt. Az angol bíró gúnyos kicsi trylése, aki a nagyhangú anarchistái a királynő nevében hívta fel, hogy váltsa be fenyegetését, menjen és forgassa fel egész Angolországot, leghívebb kifejezője ennek a hangulat-változásnak.

A hosszú béke alatt, az anyagi fellendüléssel, a korlátokat nem ismerő lehetőségekkel, a külső és belső veszedelemtől való félelemnek az elmúlásával egyetemben soha nem ismert biztonság érzése áradt szét az egész világon. Szilárd törvények garantálták, erős intézmények védték az otthon és az egyén biztonságát. A jogrendnek az oltalmát érezte mindenki, nemcsak otthon, hanem idegen országokban is. Akárki a legcsekélyebb zaklatás nélkül körülutaz-

hatta az egész világot s az útlevelekre legfeljebb a személyazonosságnak igazolásánál volt szüksége, ha valahol pénzt akart felvenni. Természetesnek látszott, hogy a vonatok percnyi pontossággal futnak be az állomásokon, hogy a táviratilag feladott pénzküldemények pontosan megérkeznek, hogy a brazíliai bányavállalat hiány és késedelem nélkül javára írja az osztalékot angol vagy francia részvényesének és hogy a friss riviérai virág télen harminchat óra alatt megérkezik Bécsbe vagy Budapestre. Bizonyos mértékig az egész világ egy derűs, bizakodó hangulatú, közgazdaságilag színezett gondolkodásba idegeződött bele.

És mégis voltak ennek a derűs és bizakodó világnak árnyoldalai. A föld meghódítása, a természettudományok ugrásszerű fejlődése, a találmányok gyakorlati kihasználása, a természet erőinek technikai eszközökkel való fokozatos leigázása s az általános jóllétnek addig nem ismert arányokban való megnövekedése nem töltötte be a tizenkilencedik század egész történetét. A nemzeti eszme, amely a század közepe táján a lelkes fellángolásnak hőskölteménybe illő lobogásával söpörte el az abszolutizmus korának államrendszerét és a feudális idők politikai hagyományait, a század vége felé türelmetlen imperializmussá fajzott el. Ez az imperializmus a *nacionalizmus megalomániaja*. A kapitalizmus, melynek ereje szétörte a céhrendszer korlátait és a termelés fokozásának ismeretlen arányait honosította meg világszerte, az egész világot behálózó kartellekben, trösztökben és ringekben csúcsosodott ki. A liberalizmus elméletileg szabaddá tette az egyént, de nem adta meg neki a lehetőséget, hogy gyakorlatilag élhessen a szabadságával. Az iparban egy új hűbériség keletkezett, a formailag szabad, de valójában a gép mellé leláncolt jobbgáysággal.

Ennek az új hűbéri rendszernek a lovagjai pedig újfajta vértzetnek, tőzsdei papíroknak és árfolyamoknak a birtokában végezték a náluk kevésbé szerencsés helyzetben levő százezrek és milliók rendszeres megsarcolását. A munkás, aki zsebkést vásárolt, árában lefizette adóját az acéltröszt urainak, az orosz muzsik, aki a téli estén meggyújtotta sercegő petróleumlámpását, adót fizetett az amerikai olaj trösztnek, vagy a kaukázusi petróleumforrások részvényeseinek. Ha színházi díszelőadások felvonásközeiben kigyúltak a nézőtér ezernyi villanykörte s vakító fény töltötte be a kellemesen fűtött, kényelmes, nagy helyiségeket, a disz-nők pazar pompája mögött, akik valósággal kivirágzásai e korszak társadalmának, szinte felmerült a labradori szőrmevadász árnyéka, amint hómezőkön lábol az ezüst róka nyomában, a kínai kuli, aki a seiyemkölegek alatt görnyed a kantoni kikötőkben és az indiai fonodák páriamunkása, akinek minden vagyona egy ing és néhány marék rizs a napi tápláléka. Végeredményben mindez a pazar pompa az ő munkájuknak, a szénbányászok, vasmunkások és a közös sorsban testvéreik munkájának volt az eredménye s a pompához, a fényűzéshez és fölösleghez az igazságtalan gazdasági elosztásnak a mellékize tapadt.

Mikor a *régi rend* megdőlt, egy új jelszóhoz, a demokráciához tapadt a politikai és társadalmi megújulás hite. Ha a nagy tömegek bevonulnak az *alkotmány sáncai* közé, egészséges ösztönükkel bizonyára legjobban meg fogják érezni, hogy merre és kinél keressék sorsuknak helyes intézését. Az általános választójog, mint minden képzelhető bajoknak az orvosszere, diadalmas körútban járta be az egész világot. A *népakarati* megnyilvánulása gyanánt mindenütt a hivatásos politikusok lepték el a parlamenteket,

akiknek tevékenysége a látszólagosságokban, pártelőnyök kiaknázásában és jogi szörszálhasogatásokban merült ki, munkájuk pedig úgy viszonylott az igazi alkotó tevékenységhez, mint a szélkakas forgása a szélnek az eleven erejéhez. Ezek az új emberek tartalom dolgában egy cseppet se voltak különbek a régieknél, csak más volt a politikai és társadalmi beidegeződésük. Amit a régiek elértek a hatalom parancsszavával, ők elérték a tömeg tudatlanságának kihasználásával, hiúságának legyezgetésével és a választási eljárás meghamisításával. Az amerikaiak mondják, hogy az elnökválasztásoknál lejátszódó visszaélések úgy viszonylatiak a régi idők parlamenti választásainak visszaéléseihez, mint egy modern nagy gőzcséplőgép a cséplőhadaróhoz.

Ugyanez történt a közigazgatásban is. A régi közigazgatás *nobile officium*, a felvilágosodott abszolutizmus korában pedig bizonyos fokig művészet volt. A demokrácia fejlesztette ki belőle akaratan kívül a lélekölő bürokratizmust, amely nem alkot, nem termel és legfőbb célja az, hogy az állammal önmagát eltartassa. A demokratikus idők hivatalnoki lélektana, kicsinyes szempontjaival, irigy kedéseivel, fizetési osztályokba sorozott intelligenciájával, a legsivárabb valami, amit valaha egy politikai rendszer kitermelt magából.

Míndezeket a jelenségeket a nagy közönség túlnyomó része nem méltatta kellő figyelemre, vagy egyáltalán nem is vett róluk tudomást. Különösen pedig nem érezte meg, hogy a nagy anyagi előretörés mind erősebben szembeállítja az anyagot a szellemmel és a civilizációt a kultúrával. A nagy anyagi fellendülés és biztonság érzése mellett mintha háttérbe szorultak volna a lelki momentumok. Nem mintha nem lettek volna ennek a kornak gondolkodói, írói, költői és művészei. Voltak, sőt frankban, márkában, fontban

és dollárban jobban kerestek, mint elődeik. A római császároknak, a reneszánsz pápáinak és kalandor-fejedelmeinek kivételes példáit leszámítva, akik eltartották a szolgálatukban álló művész-mesterembereket, talán sohasem juthattak el írók, művészek és a társadalmi rangsorban el nem helyezkedett egyéb elemek olyan viszonylagos jólléthez, mint a tizenkilencedik század utolsó és a huszadik század első évtizedeiben. Soha azelőtt regényírók írói honoráriumokból yachtot nem vásárolhatlak zeneszerzők és festők alkotásaik jövedelméből villákat nem építhettek. És valahogy mégis a szemlélőnek, aki a csillogó felszín alatt a mélységbe tekintett, az az érzése támadhatott, hogy ez a társadalom nagyon is anyagi lett, elfordult az igazi irodalmi, művészi és erkölcsi széptől, leszokott a mély gondolatokról, az elmélkedésnek gyönyörűségeiről, melyek az életet igazán széppé és becsesté teszik. Kifelé élt a világ, nem befelé.

Ebbe a világba süvített bele 1914 augusztusának első napján a világháború harsonája. Sok százezren, akik elmentünk az orosz síkságok, a szerb hegyek, vagy a lankás flandriai halmok tájaira, azt reméltük, hogy idehaza leszünk, *mire u levelek lehullanak*, A százezrek közül, akik felvirágozott zászlók alatt a háborúba vonultak, csak kevesen olvasták Bloch orosz államtanácsosnak, a hágai békekonferenciák tulajdonképeni kezdeményezőjének a könyvét a nagyhatalmak közötti háborúnak valószínű következményeiről. Akik olvasták, bár a könyv a gazdasági összeomlást jósolta meg, azokat megnyugtathatta a jóslatnak az a része, hogy a modern háború legfeljebb hetekig tarthat, azután önmagát, teszi lehetetlenné. Mikor megszólalt a harsona, mikor fellobogtak a vészjósló tüzek Európa különböző pontjain, igazában nem tudtuk, mit jelent a háború. Leg-

kevésbé a katonák tudták, mert hiányzott a közgazdasági iskolázottságuk. Maga Ludendorff vallotta be, hogy a német nagyvezérkar foglalkozott a háborúnak katonai és pénzügyi előkészítésével, de a gazdasági szükségleteket elhanyagolta. Ugyanez történt a többi államokban is.

Mikor kitört a háború, az emberiség legnagyobb része azt hitte, hogy erős, de rövid ideig tartó megrázkódtatása lesz a megszokott életnek. Azután folytatjuk, ahol elhagytuk. Elünk, szeretünk, meghalunk. Az első ijedelem hamar megszűnt. A közgazdaság alkalmazkodott a háborús viszonyokhoz. *Business as usual*. A jótékony hölgyek új jogcímet találtak mások pénzének eladminisztrálására. Szadista hajlamú főrangú nők tetszelegtek a vörösskeresztes egyenruhában a vérző emberi húscsontok látásában. Még a mögöttes országrészek gazdasági tjsztjei és a magasabb parancsnokságok is, amelyek csak táviró és telefon útján értesültek az ágyuk dörgéséről, bőséges előlegeket vettek fel az *esetleges* hősi halál glóriájára.

Azután jött az igazi halál, szenvedés és pusztulás. Földbe ásott emberek milliói fegyverrel kezükben esztendőkön keresztül néztek farkasszemet egymással. Csekély katonai eredmények egyik és másik oldalról is százezrek életébe kerültek. Jött a nagy összeomlás, amely nemcsak a legyőzöttek országait csonkította meg és darabolta fel, hanem gazdaságilag magával rántotta a győzteseket is. Már a háború folyamán, innen is, túlról is, ismeretlen, földalatti erők mozdultak meg és csak a kitartás kérdése volt, hogy hol jutnak hamarabb kitörésre. Oroszország egy nagy társadalomnak teljes szétzúllását mutatja. Hogy hová fejlődik az orosz bolsevizmus, tudni nem lehet, de bizonyos, hogy a régi rend 1914. előtti formájában már soha többé

helyre nem áll. A régi uralkodó osztályok tönkrementek, gazdagságban és hatalomban egészen új rétegek foglalták el a helyüket. A háborúnak és a rövidlátó békéknek a következményei még nincsenek véglegesen elkönyvelve. Hiány van a legfontosabb iparcikkekben, az ipar pedig pang. A munkaadók nem tudják megfizetni a magas munkabéretet, a munkások ezrei pedig munka nélkül állanak. Munkanélküliség és dolgozni nem akarás karöltve járnak egymással. A hitel organizációnak csődje megmutatta, hogy egész gazdasági életünk tulajdonképpen a bizalomra van felépítve s ha ez elvész, megdől az egész fikció, melyet reá építettek. Lenin nem ok nélkül állapította meg, hogy a bankjegyeknek nagy tömegben való nyomása és a mindennek értékmérőjét alkotó pénznek az elértéktelenedése a legbiztosabb útja a társadalmi rend felbomlasztásának. A háborúnál is biztosabban bomlasztja meg a termelés rendjét, a közlekedés és közlekedés szervezetét, dönti meg a társadalmi egyensúlyt és viszi bele a forradalmi gyűlölködés szellemét a társadalom osztályaiba. Oroszországban megdőlt a régi rend, Németország kószolót kapott a spartakusok és kommunisták lázadásából, de a politikai és társadalmi földrengés még nem pihent meg. A legkomolyabb angol államférfiak az 1921 első felében lezajlott szénbányász-sztrájkot jelentőségében a világháború válságos időpontjai mellé állították. A latin-germán kulturkör társadalmainak bomlási jelenségei mellett Kína is egy ősrégi társadalom atomizálódásának képét mutatja. Az idő méhe mindenütt terhes. A francia forradalom kitörésétől számított negyedszázad múlva jutott Waterloonál nyugvópontra. Lehet, hogy mi is csak a dereka táján vagyunk a történelem háborgó periódusának, melynek kilengései még nagyon soká eltarthatnak.

Az általános biztonság érzése, melybe az emberiség 1914 előtt ringatta magát, hosszú időre megszűnt. A fájdalmak és megpróbáltatások nemzedéke lett az emberiség mai generációjából, melyre még fájdalmasabb, hogy nem tudja, hogy milyen lesz utódainak a sorsa, akik a sarkát tapossák. Mintha békés és meghitt tájakról valami kényszerítő erő jeges fergetegre, vagy számumtól szántott sivatagra fordította volna az emberiség tekintetét. Akárcsak Belzaszár lakomáján, a kárpiton tüzbetűkkel olyan kérdések jelentek meg, melyekről az anyagi fejlődés lázában élő emberiségnek legnagyobb része megfeledkezett. Vajjon a jövő minő feleletet fog adni ezekre a kérdésekre?

Világfelfogás és lelki elhelyezkedés. Az anyagi haladás és külső biztonságnak széles körökre kiterjedő érzése csak egyik jelensége volt a háború előtti időknek. A másik jelenség, amely közvetlenül az egyes emberre vonatkozik, az egyén lelki elhelyezkedésének bizonytalansága.

A mindenséghez viszonyítva kifejezhetetlenül rövid, de az úgynevezett világtörténelemhez viszonyítva nagyon hosszú múltra tekinthet vissza az ember ezen a földtekén. Első nyomai valószínűleg a pliooén végéig, vagy a pleistocén elejéig vihetők vissza. Hogy miként lett belőle gondolkodó lény, csak feltevésekkel tudjuk megmagyarázni. Mikor megtanult egyenesen járni, szemével szabadon tudott körültekinteni, érzékszervei között a szaglás és hallás helyett a látás került az első helyre. Az egyenes tartás az embernek nemcsak fizikai látókörét növelte meg, hanem szellemi horizontját is rendkívüli mértékben kitágította. Az egyenes tartás lehetővé tette az érzéki benyomások megszaporodását, a gyorsabb tájékozódást, a jelenségek biztos felismerését, a veszedelmek meglátását, a kombinatív tehetségek kifejlő-

dését. E funkciók belső átalakulásokat vontak maguk után, különösen az agyban, a gondolkodás székhelyében és központi szervében. Az egyenes tartás következtében az ember keze egyúttal felszabadult a szerszámok használata számára. Az emberből *szerszámkészítő állat* lett és a szerszámkészítés megsokszorozta karjának erejét és megnövelte teljesítő képességét. A szerszámokkal lett az ember ura a világnak. A szerszám és a technika pótolta érzékeinek tökéletlenségét, szervezetének fogyatékoságát és növelte meg felismeréseinek körét szinte a végtelenség határáig.

Az egyenes tartás következése volt az is, hogy a mell, amelyet nem nyomtak a többi belső szervek, a torokkal, gégével és hangszalagokkal együtt kifejlődhetett a beszéd szervévé. Így kezdődött az érintkezésben az artikulált hangok használata, amely az ismétlődés és bizonyos hangoknak egyes fogalmakra való alkalmazása révén beszéddé és énekké fejlődött. A beszéd megadta a nagy lökést a kulturális haladásnak. Az egyedek szellemi tartalma nemcsak átöröklés útján mehetett át az utódokra, hanem közlés által is mélyülhetett és terjedhetett. Beszéd nélkül nincs igazi gondolkodás. Az összefüggő, nyelvtanilag felépített beszéd volt az előfeltétele az összefüggő, rendszeres, jelenségeket és megismeréseket csoportosító, logikus és elvont gondolkodásnak, így fejlődhettek ki a társadalmi életnek egyre nagyobb megnyilvánulásai. A játékosztön lett a kiindulási pontja a művészetnek, az önfenntartás ösztöne a gazdasági tevékenységnek és a megismerés ösztöne a tudománynak.

Mindez természetesen hosszú, néha lassú, néha lökészerű fejlődésnek volt az eredménye. Bármennyire vissza tudunk tekinteni e fejlődésnek a során, attól az időponttól kezdve, mikor az ember kiemelkedett a többi állatok közül

és mikor az a funkció, amelyet közkeletűen léleknek nevezünk, elválasztotta, helyesebben mondva fölébe emelte őt állati rokonainak, öröknek kell tartanunk nála a törekvést, hogy élelének célját megtalálja és helyét a mindenség» ben megjelölje. Az ősember hallja a mennydörgést, látja a villám cikázását, tapasztalja a viharok, árvíznek, tűznek romboló erejét, érzi a nap melegének jótékony hatását és megismeri az ég sötét kárpitján ragyogó csillagoknak útmutató fényét. Primitív képzetében életet tulajdonít nekik s bennük látja azokat a hatalmakat, melyek sorsát irányítják. Igyekszik elképzelni azt a viszonyt, melyben mindezekhez az erőkhöz áll. Az erők nyomasztó hatalma és saját kicsinysége a félelem érzésével tölti el. Kiengesztelni igyekszik őket, ha érzi a haragjukat. Mikor megismeri a saját lelkét, valahogyan az a képzet ébred fel benne, hogy az elköltözötteknek a lelke tért meg ezekhez a személyi jellegűnek képzelt erőkhöz. Talán az elhunytak szelleme tér vissza kísérteties éjszakákon, zúgó viharban, vizek áradásában és mennydörgés zajában. Ezért kell őket kiengesztelni, ezért kell nekik ételt és italt adni utolsó utjokra. A halottak iránti félelemből így keletkezik a mitológiának és az áldozatnak legprimitívebb formája. Ezért igyekszik a primitív ember halottait illő formában eltemetni. A temetés szokása, melyet az egész állatvilágból csak az ember ismer, egyidős a vallásos kultusz kezdetével. Ma nem tudjuk még, hogy a sirkő, melyet megemlékezés gyanánt elhunyt hozzátartozóink hantja fölé emelünk, milyen ősi képzetnek az eredménye: a tiszteleti jelezte-e, vagy pedig azért görgetett az ősember követ a halottak fölé, hogy vissza ne térjenek és földi életét ne zavarják?

A tudományos felfogás szerint az ember életének kezdő

időpontja, mikor a petében az oxidálódás megkezdődik, végső időpontja pedig, mikor a testben az oxidálódás megszűnik. Ekkor megfelelő hőmérséklet és elegendő víztartalom mellett a sejtfalak a mikroorganizmusok számára hozzáférhetőkké válnak és bekövetkezik a feloszlás. Ezt mondja a tudomány, amely fizikai magyarázatot keres az élet és halál kérdésére. Mindezekkel a problémákkal azonban a bennünket megelőző generációk nem várhattak a világegyetem modern vizsgálatának és a kísérleti biológiának az idejéig. A halál utáni sötétségtől való félelem az embert magyarázatra, még pedig önmagát, megnyugtató magyarázatra kényszerítette. Ez a magyarázat pedig csakis a *természetfeletti lélek* lehetett, mely a lesttel együtt nem pusztul el a halál után. Nincs vallás, amely egy vagy más formában ezt ne tanítaná s ne a túlvilági élet ígértét használná fel a lelkek fegyelmezésére. Tényleg, nem kételkedhetünk benne, hogy a személyes halhatatlanságba vetett hit az emberiség történetének során bizalmat és vigaszt csöpögtetett az örök sötétségben való elmerüléstől retlegő sok millió meg millió embernek lelkébe. Egy másik öntudatos és végnélküli életnek a lehetősége, melynek a halál csak belépő kapuja, a földi gyötrelmekről való szabadulás, az örök boldogságban való egyesülés mindazokkal, akik kedvesek voltaké földi életben, az örök szépség, tisztaság és tökéletesség ábrándképe, olyan ígértnek a formájában jelentkeznek, melyeknek egyenesen kívánatosná kellene tenni a szabadulást a földi siralom völgyéből. A földöntúli jutalom ígértének és a kárhozattól való félelemnek tagadhatatlanul rendkívül nagy az erkölcsi és fegyelmező ereje. Mégis a tapasztalat azt mutatja, hogy nagyon kevésszámú kivételeket leszámítva, az emberek többsége retteg az ismeretlen kapuján való átlépéstől. A dolgok mélyén, túl a

megismerhetőség határain, ott lappang a nagy ismeretlentől való örök és leküzdhetetlen rettegés.

A történelem hajnalától kezdve mindenütt, minden nép-nél ki tudjuk mutatni az emberek törekvését létük titkának a megismerésére. Az örök kérdés ez: *Ember, honnan jössz és merre visz utad?* És nemcsak a vallásos gondolkodás érzi a szükségét, hogy erre a kérdésre megfeleljen, hanem még a tudományos felfogás is, amely szétszaggatja a 'múltból' öröklött képzeteknek a szövevényét, szükségét érzi, hogy egy új metafizikai jellegű képet alkosson a mindenségről és az emberről.

Milyen ez a metafizikai kép és miként jön létre? Az ember megfigyeli és a megfigyeléseken alapuló következtetései révén magyarázatát törekszik adni a világnak és önmagának. Ez a magyarázat világnézletté válik, ha az ember a tudatában kialakult képet valamely általános oknak az okozata gyanánt fogja fel, mely az egészet és részeit létrehozta. Mikor a görög gondolkodás rájött, hogy istenei nagyon is emberileg gondolkodó, érző és cselekvő lények, egy hatalmasabb erőt keresett, mely az isteneket is irányítja és rendet teremt a mindenségben. A sors, az elemek szeretete és gyűlölete, amelytől minden függ, első tapogatózó kísérletek egy tudományosan is elfogadható, de mindamellett metafizikai jellegű világfelfogásnak a megalkotására. Mikor a múlt század természetbúvárai és gondolkodói lerombolták, vagy azt hitték, hogy lerombolhatják mindazokat a vallási, politikai és társadalmi illúziókat, melyekben apáik éltek, kénytelenek voltak rájönni, hogy nagy értékek termelése mellett sokat fel is áldoztak, amire az embernek szüksége van. Nem elég csak ismerni a természet erőit; önmagukban azok vakok és süketek. Keresni kell azt a valamit, ami

mindenek mögött rejtőzik. Így ébred fel a modern emberben is a metafizikai gondolkodás szükségessége.

A kémia a változó világnak változatlan alkatrészeit keresi. A fizika a változó mozgásokat előidéző változatlan törvényeket igyekszik megállapítani. Megállapításaik azonban csak az ész számára megközelíthetők, a kedély nem tudja, befogadni őket. Önmagukban épen annyira elszigeteltek és épen annyira megmagyarázhatatlanok, mint a csoda, melynek nincs helye a természettudományosan képzett, józan ember gondolkodásában. Ha a fizikus azt mondja, hogy a feldobott kő visszaesik a földre, mert a gravitációs törvény szerint minden test a föld középpontja felé törekszik, ez önmagában véve igaz. De épenúgy mondhatjuk azt is, hogy a gravitációs törvény ilyen módon érvényesül, mert ez egy még általánosabb jellegű okból így következik.

A brahmanista bölcséletnek van egy mély értelmű allegóriája, hogy a világ egy tojásból keletkezett, melynek héját az ész törte fel. Mi a Kant-Laplace elmélet alapján állunk, hogy az őanyag a világűrnek valamely pontján megsűrűsödött és rotációs mozgásnak indult. Vannak, akik ezt az elméletet esetleg megtoldják Haeckel és Ostwald tanításával, hogy ennek az egész világegyetemet betöltő anyagnak, vagy energiának érzése és akarása is van. *Denkende Substanz-Energie*. Végső elemzésben azonban ők is csak a mitologikus tojást helyettesítik a tudományos őanyaggal és mindkét esetben fennmarad a kérdés, hogy honnan támadt az ész, amely feltörte a tojást és miből lett az erő, amely teremtette és mozgásba hozta az őanyagot? Akár azt mondjuk, hogy a világ teremtés, vagy pedig fejlődés eredménye, nem tudunk megfelelni a kérdésre, hogy *mi volt a teremtés, vagy a fejlődés kezdete előtt?* Így vagyunk az okok kere-

sésével az egész vonalon. Nincsen ok, amely után még egy *miért* ne merülhetne fel. Az okok kutatása alapján véve *régressas ad infinitum*. Pedig bizonyára van egy *prima causa*, amely mindenek mögött rejtőzik. Ezt keresi az ember állandóan, reménytelen reménykedéssel. Ennek szempontjából a Büchner *őserő-anyaga*, amelyből minden keletkezik és amelybe minden visszatér, alig különbözik valamiben a nirvánától. Haeckel és Ostwald monizmusa is közel jár a vallásos gondolat határához. Ha az idő alkalmas volna új vallások alapítására, tanításaikból az utódok bizonyára dogmát csinálnának. Azt tanítják, hogy tudat nélküli lélek van az atomokban s az energia az anyag lelke. Ez a rejtelmes, érző és akaró energia, melyet megmagyarázni nem lehet, teljesen metafizikai jellegű. Mikor a monizmus a metafizikát kikapcsolja, maga is új metafizikai rendszert állít fel. A monizmust hívői tudományosan támasztják alá, de maga a monizmus elmélete is a lét megmagyarázásának örök szükségességéből fakad.

Ennek a szükségességnek általánossága és folytonos visszatérése mutatja, hogy az emberi lélek tényleg nem tud nélkülözni bizonyos szintézist, bizonyos átfogó képzetet a mindenségroői, melyben magát el tudja helyezni. Ez a szintézis kölcsönzi neki azt a mértéket, melynek segítségével megállapítja önmagának embertársaihoz és a világ érzékelhető jelenségeihez és érzékfeletti megnyilatkozásaihoz való viszonyát. Ez adja meg a lelki egyensúlyát és távolabbi vonatkozásokban ez biztosítja a társadalom egyensúlyát is. Röviden ez az, amit *világfelfogásnak* nevezhetünk.

Önmagában az egyes, elszigetelt ember olyan világfelfogáshoz, amely kielégítően képes e feladatoknak megfelelni és a mindenségnek lépten-nyomon jelentkező kérdé-

seire a választ megadni, nem képes eljutni. Mindnyájunknak a mindenségről alkotott képzetében megszámlálhatatlan nemzedéknek a tapasztalata, elvont gondolkodása sűrűsödik össze. Bár nagyjából ismerjük a mai emberiségnek élén álló latin-germán kulturkör világnézetének a forrásait, képtelenek vagyunk pontosan kimutatni, hogy mennyi belőlük Hellász öröksége, vagy Rómának hagyománya, mit kapunk a sémi világtól, sőt távolabbi vonatkozásban Indiától, Egyiptomtól és a szumiroktól, akiknek teremtés-legendája és az embernek az özönviz által való büntetése a biblia utján hozzánk is átszármazott.

Egy bizonyos, hogy a világképzetek kialakulására mindenkor és mindennél nagyobb befolyást gyakorolt a *hit*. A mindenség képzete transcendentális dolgoknak egész sorozatával lévén összefüggésben, kérdéseire tisztán gyakorlati tények alapján megfelelni nem lehet. Minél messzebb megyünk vissza a múltban, annál kisebb az emberek előtt az olyan tények és jelenségek száma, melyeknek törvényszerűsége ismeretes. Akárcsak a gyermek, az emberiség is gyermekkorában csak elszigetelt jelenségeket lát, azok összefüggésének ismerete nélkül. Amit megmagyarázni nem tud, annak természetfeletti jelentőséget tulajdonít. Az ilyen jelenség a *csoda*. Ahol a tények megszűnnek, helyesebben, ahol a tényekre nincs kielégítő magyarázat, ahol csodák fordulnak elő, ott kezdődik a hitnek a hatalma.

Alapjában véve mi is a hit? Tudományos magyarázat nélküli elképzelése annak, hogy minden, ami körülöttünk és bennünk van, szükségszerűleg valamely rendszerbe tartozik; mindent bizonyos, az embernél nagyobb hatalmak irányítanak; mindennek, ami van, vagy ami történik, megvan a saját külön jelentősége, még ha tul is esik az emberi

megismerésnek határain. A hit biztonsági érzés a jelen, de különösen a titokzatos jövő számára; bizalom egy nagy természetfeletti lényben és megnyugvás egy öröktől és örökké levő hatalomnak a rendelkezésében. Aki hisz ebben a természetfeletti hatalomban, az igaz ember s a hit a megigazolásnak az előfeltétele. A legtöbb vallás ezt bizonyos misztikus lelki folyamattal hozza kapcsolatba. A görögöknél ezt szolgálhatták az eleusisi misztériumok. A keresztény vallások mind valamely eredendő bűnt tételeznek fel, melyből az ember a megváltás útján jut a megvilágosodásnak, üdvözülésnek és igazi hitnek az állapotába és a hívőknek a közösségébe.

Vizsgálva a civilizációknak és kultúráknak a lényegét, megállapíthatjuk, hogy az egyes kultúráknak az egységet nagy részben a megismerésen túl eső dolgokról alkotott képzeteknek a közössége s az ebből szükségképpen folyó erkölcsi világnézet adja meg. Ebből a szempontból a latin-germán kultúrkörnek a teljes egysége a reformáció és a számtalan háború ellenére is kétségtelen. Viszont a fehér fajok civilizációját egészen magukévá tették a japánok és más színes fajok is azon az utón vannak, hogy mihamarabb részesei legyenek a fehér ember civilizációjának, anélkül, hogy kultúrájának közösségébe belépnének és világfelfogását magukévá tennék.

Az emberiség szellemi története tulajdonképpen az egyes kultúrköröknek a története, melyekben megannyi különböző képzet élt az ember rendeltetéséről és a sorsát irányító földöntúli hatalmokról. Ahány nagy reformátora volt az emberiségnek, hívták légyen Mózesnek, Buddhának, Konfuciusnak, Sokratesnek, Jézus Krisztusnak, nem is említve a kisebbeket és pusztá kísérletezőket, mind érezték a belső szük-

ségét, hogy tanításaiknak nagy, általános, szintetikus, keretet adjanak. Tanításaikat igyekeztek annyira teljessé tenni, hogy a hívő bennük a létnek minden kérdésére megtalálja a feleletet. Elsősorban nem dogmákat, hanem világnézletet adtak a követőiknek. A világnézletet dogmává rendszerint az utódok formulázták.

A történelmi materializmus igen hasznos segítőeszköz lehet az emberiség életjelenségeinek a megértéséhez, de olyan általános értékű törvénynek, amely mindent megmagyaráz, nem tekinthető. Az emberiség nagy apostolainak tanítása, amely a nagy hódítók cselekedeteinél és alkotásainál erősebben él a következő századokban, nem az anyagból fakad és nem az anyag az, ami a kultúrát kultúrává teszi.

Bizonyos azonban, hogy ezek a szellemi szükségletek az egyes emberekben nem egyformán élnek és az egyes társadalmak körében nem mindig egyforma intenzitással jelentkeznek. Míg az egyik ember számára elengedhetetlen logikai és esztétikai vagy erkölcsi szükséglet, hogy harmonikus világnézlethez jusson el, a másik megelégszik nyers tényeknek egymás mellé sorakoztatásával és valamely csökevényes magyarázattal. Vannak tudósok, akik a saját külön területükön igen szép eredményeket tudnak felmutatni, de nem érzik a szükségét, hogy tudásukat az általánosságba bekapcsolják. Vannak periódusok is, melyekben a transzendentális szükségletek különböző erővel lépnek fel. Nagy anyagi haladások idején és nagy politikai válságok alkalmával háttérbe szorulnak a szellemi momentumok, meglazulnak a hitbeli, világnézleti és erkölcsi kapcsolatok. Ilyenkor szokott látszólagos nagy fellendülések után bekövetkezni egy-egy kultúrának lassú felbomlása, vagy rohamos összeomlása.

A modern világfelfogás problémája. Hogy áll a mi társadalmunk a világfelfogásnak a kérdésével? Kétségtelen, hogy világfelfogásunk a legsúlyosabb óráit éli. A latin-germán kulturkör él, de világfelfogása épen a társadalomnak legerősebb, haladni tudó és fejlődésképes osztályaiban erősen ingadozik. Ennek magyarázata kétféle lehet. Vagy a mai világfelfogás nem képes a modern embert kielégíteni, vagy amit fentebb érintettünk, az anyagi fellendülés lázában csakugyan elfordult a modern ember a szellemi problémáktól. Nincsenek többé transcendentáus szükségletei.

Az eredet kérdését e helyütt mellőzve, az uralkodó keresztény világfelfogás jellegzetességét a *dualisztikus* és *geocentrikus* elv adja meg. Szemben áll egymással a szellemi és anyagi világ, a halhatatlan lélek és mulandó test, amivel ugyan némi ellentétben van a testnek feltámadása. A világegyetemet az örökkévaló, mindenható és mindentudó Isten hozta létre, aki a teremtés koronájául a földre helyezte az embert, akit saját képére és hasonlatosságára teremtett. A teremtésnek legfontosabb alkotásai a föld és az ember, hisz annyi millió égitest közül Isten erre a parányi földre küldte egyszülött fiát, hogy megváltsa az emberiséget. A föld és az ember körül csoportosul a mindenség, a nap, hold, csillagok és a mennynek a boltozata. A tanítás másik sarkalatos pontja, hogy az igazságos, jót jutalmazó és bünt büntető Isten a saját akarata szerint kormányozza a világot. Természeti törvények nincsenek, illetőleg, ha bizonyos jelenségek állandóan, következetesen ismétlődnek, úgy ez is Isten akaratából történik, aki azonban bármely pillanatban meg is változtathatja őket. Kiszárad a tenger, hogy száraz lábbal lehessen átmenni rajta, Józsué megállítja a napot, feltámadnak a halottak és a századok másodpercekké olvadnak össze.

Sokáig rendithetetlenül állottak a hitnek a tételei és a kinyilatkoztatás és irás fölötté állott minden bírálóknak. Ha az emberi elme valamely új dologra bukkant, olyan magyarázatát kellett találni, amely megfelel az írásnak, kinyilatkoztatásnak és a reájuk alapított dogmának. Hinni kell, mert csak az igaz, amit az egyház tanít. *Credo quia absurdum*. A negyedik század zsinatai az igazságot az érte meghalt vértanúk *számával* bizonyították. Duns Scotus és Occam szerint a magasabb rendű igazságok nem lehetnek bizonyítás tárgyai és az ész feltétlenül tartozik magát mindenben alávetni az egyház tekintélyének. Anselmus Canterburyi érsek szerint a kereszténynek először kutatás nélkül hinni kell, azután törekednie kell, hogy amit a hitben igaznak ismert meg, meg is értse.

A görög világ valósággal intuíció-szerűleg nagyon sokat megértett a mindenség törvényeiből s a görög bölcselek tisztán elméleti úton messzire jutottak a mindenség megismerésében. Eredményeiket a prózai és lendület nélküli római lélek nem tudta tovább fejleszteni, a népvándorlás után visszabarábosodott Európában pedig elvesztek még azok a megismerések is, melyekhez a régiek már eljutottak. Elvesztek az olyan tanítások, mint az Anaxagorasé, aki azt hirdette, hogy a nap és állócsillagok egy helyben állanak, a föld a napot megkerüli és saját tengelye körül forog. Elveszett Thales tanítása, hogy semmiből semmi nem képződhetik és semmisen válhat semmivé. Elvesztek Heraklitosznak, Empedoklesnek és Demokritosnak a folytonosságra vonatkozó tantételei, melyeken keresztülszillog a világ jelenségeinek a fejlődés törvénye szerint való megmagyarázása és elveszett Epikurosnak valósággal fejlődéstani atomelméletre alapított világnézlete. Ilyen gondolatokra képtelen

is volt a középkor naiv, gyermeki és barbár világa. Ennek nagyon megfelelt az a rendszer, hogy egy tekintélyben hatalmas egyház adja meg mindennek a magyarázatát és mondja meg, mit szabad hinnie és mit nem.

A középkor végétől kezdve azonban egyre jobban szaporodnak a különböző felfedezések s az emberi tudás mind messzebb merészkedik azokon a mezőkön, melyeket azelőtt a hitet képviselő egyház kizárólagos dominiumának tekintett. Először arab közvetítéssel, majd más csatornákon át is kezdtek beszivárogni Európába a görög bölcselőknek évszázadokon át feledésbe ment tanításai, melyek különösen fogékony talajra találtak a pezsgő életű, mozgékony és minden új dologra reagáló Itáliában. Ennek az Itáliának életvidám felfogásától távol állott, hogy a földet siralom völgyének tekintse. Nem nagyon volt hajlandó, hogy az egyházatyák tanítása szerint az emberiséget szerencsétlen nemzedéknek tekintse, mely Ádámban egyetemlegesen vétkezett s melynek létében a föld csak átmeneti állomás. A korai reneszánsz rájött, hogy az élet önmagában is érték s az igazi lelki felszabadulás ennek a felfedezésnek az öröksége. A középkor skolasztikus gondolkodása megkötöttségén megbukott, mert bizonyítottnak tekintvén a bizonyítandót, örökké visszatért kiindulási pontjához és megkövesedésre volt ítélve.

Mikor ezen a megkötöttségen túltette magát az emberi lélek, egyszerre rohamos lett a változás. Aristoteles eleinte olyan tekintély volt, akár az egyházatyák, mihamarabb azonban a természettudomány és a mindenség megismerése új irányok felé terelődött. Cues Miklós már a 15. század elején eljutott odáig, ahol a görögök tartottak, hogy a föld gömbalaku és saját tengelye körül forog. Minél jobban szaporodtak ezek a felfedezések és új megismerések, annál nehe-

zebbé vált, hogy a bibliával és a vallás tantételeivel összeegyeztessék őket. Az egyszerűbb eset az volt, ha valami nem volt benne a bibliában, az egyházatyák írásaiban és a zsinatok határozataiban. Az ilyesmi lehetett igaz, bár csak *másodrendű* igazság maradt, mert nem tartozott a *tudományok királynőjének*, a teológiának az ismeretkörébe. Nehezebb volt az eset, ha valami ellentmondott a tekintély eme forrásainak és a közkeletű tanításnak, mikor a csírázó, serkedező tudomány került szembe a dogmával. Tragikusan súlyossá váltak az összeütközések, mikor a tudomány az egyházi tanítás sarkalatos pontjait, a geocentrikus és dualisztikus elvet, a mindenség többi alkotásaival *szembeállított* embernek a tanát kezdte ki.

Kopernikustól, Keplertől és Galileitől kezdve, az aufkláristáknak és másoknak végtelen során át Darwinig és Haeckelig, az utolsó fél évezred szakadatlan sorozata a tudomány és vallás közötti összeütközéseknek. Ma a legtöbben iskolázottságuk foka, történelmi tudásuk mértéke, sőt politikai pártállásuk szerint is nagyon helytelenül Ítélik meg a múlt századoknak ezeket a súlyos harcait és lelki válságait. Mert az összeütközéseknek a kérdései körül a legtöbb már végérvényesen és visszavonhatatlanul elintéződött a tudomány javára, az egyházat a sötétség tudatos terjesztésével vádolják s az inkvizíció és a római kúria hatalmi politikája mellett nem látják meg azokat a nagy érdemeket, melyeket az egyház a visszabarbárosodott Európa civilizálása és kulturképessé tétele körül szerzett. Az egyház a legtöbb esetben jóhiszemű volt, mikor ragaszkodott a szentírás, az egyházatyák és a hagyomány által megszentelt magyarázatokhoz; úgy vélte, hogy tartozik ezzel nemcsak önmagának, hanem a gondjaira bízott emberiségnek is. De

mert az egyház nagyon hatalmas volt s mert a tudományokat illetőleg a reformátoroknak se volt liberálisabb felfogásuk, — Luther a sátán sugallatát vélte felfedezni Aristoteles tudományában. Calvin pedig máglyára küldte Servet Mihályt, — a fejlődés lassú volt és nehéz. Nehéz volt a földet leszorítani az őt megillető szerényebb, másod-, vagy harmadrangú, vagy még hátrább eső helyre és még nehezebb volt az embernek az *igazi* helyét kijelölni a mindenségben.

A gondolkodás történelének legérdekesebb fejezetei közé tartozik, hogy az emberiség milyen lelki forradalmak sorozatán keresztül jutott el ezeknek a nagy problémáknak a helyes megismeréséhez. Az első állomás volt a geocentrikus elv bukása és a nap középpontiságának bebizonyítása. Ebben három haladási fokot lehet megkülönböztetni. Az első fokon a kutatások esetlegeseknek, véletleneknek és önkényeseknek látják az ég jelenségeit. Ez a kalandos csillagászati rendszereknek az ideje. Maguk az egyháziak állítják fel a különböző kombinációkat, melyeket rendszerint a szentírás tekintélyével támasztanak alá. A második fokozat a nap középpontiságának felismerése, Kopernikus, Kopier és Galilei kora. Tudományos forradalmak szele zug bennük. Kopernikus és Kepler indexre kerül, Galilei pedig térdenállva kénytelen visszavonni, amit hirdetett. A harmadik korszak Newtontól kezdve sorra felfedi a megismerést igazoló törvényeket és egymásután szolgáltatja a szükséges bizonyítékokat. Ez a geocentrikus elvnek a bukása.

A forradalmi összeütközések sora Kopernikus könyvével kezdődik, *De revolutionibus orbium coelestium*, mely napjainkban érte meg megjelenésének négyszázados évfordulóját. Ma, mikor Kopernikus tanítása már köztulajdona az egész emberiségnek és nincsen egyházi ember, aki tagadná

tanainak az igazságát, talán nehéz is megérteni, hogy mit jelentett a maga idejében, mikor ki mertte mondani, hogy a föld nem közepe és nyugvópontja az egész mindenségnek. A gondolkodás felszabadult a szűk földi értékmcgáliapítások megkötöttségéből, megtanulta a földön kívül eső nézőpont-ról megítélni a földi dolgokat és utat nyitott az önmagáért való tudományos kutatás számára. Nem csoda, ha Koper-nikusnak ez az inkább intuitív jellegű felfedezése indexre került Kepler *Astronomia nova*-jával egyetemben, mely hozzá a csillagászati bizonyítékokat szolgáltatta.

Jelentőségében a tizenhatodik századnak e nagy felfe-dezése mellé állítható a következő évszázadban Newton gravitációs elmélete. Amint az előbbinél a csillagászati, úgy emennél a fizikai érték háttérbe szorul a gondolkodásra gya-korolt általános jelentőség mellett. A földi testek súlya és esése csak az egész világegyetemet betöltő és minden testben egyformán jelentkező energiának az egyik megnyilvánulása. A bolygók rejtelmes körfutását nem vezető angyalok irányít-ják, mint még Kepler is hitte, hanem minden a mechanikai szükségszerűségéből következik. Konstellációjukból nem lehet az emberek számára horoskopokat felállítani. A gravitáció körébe tartozó jelenségekben nem lehet önkényesen, tehát emberi módon beavatkozó hatalmak munkáját feltételezni. A vilájelenségekre vonatkozó természetfeletti magyarázatok köre összeszűkül.

A *legnagyobb* dolgok után a felfedezés a *legkisebbek* körébe terelődött át, hogy ezek után ismét egy nagy össze-foglaló igazsághoz jusson el. Huygens kimutatta, hogy a fény nem egyéb, mint legkisebb részecskéknél a fényforrás-ból kiinduló hullámszerű mozgása s hogy a színek pom-pája csak a rezgések hullámhosszainak a különbözőségén

alapszik. A molekulák és atomok megismerése hasonló eredményekre vezetett a hangnál, fénynél és elektromosságánál. Kiderült, hogy még a kémiai folyamatok sem egyebek a molekulák rezgéseinél és átcsoportosulásainál. Ezek a részleges megismerések készítették elő a talajt Mayer és Helmholtz felfedezéséhez, mely a hőnek és mozgásnak egymáshoz való viszonyát, távolabbi hatásban pedig az energia és anyag állandóságának a tanát állapítja meg. Bármely változás, vagy átalakulás történik, az csak egyenlő értékű fizikai, vagy kémiai természetű okra vezethető vissza.

Szintén a tizenkilencedik század állapította meg a katasztrófa-elmélettel szemben *a geológiai fejlődés állandóságát*, melynek törvényei mintegy a folytatást szolgáltatják Kantnak és Laplacenak a naprendszer keletkezését magyarázó elméletéhez. A naprendszer mechanikájának és törvényszerűségének megismerését így keletkezésének és fokozatos átalakulásának magyarázata követte, oksági összefüggések alapján, egészen a szerves lények világáig.

Az ismereteknek ebbe a csoportjába a kémia és utána a biológia világított bele. A kémia az általános törvényszerűséget illetőleg két nagyon fontos tényt állapított meg. Egyrészt kimutatta, hogy az élő szervezetek kivétel nélkül ugyanazokból az anyagokból vannak felépítve, melyek az anorganikus világban is előfordulnak s hogy a szerves vegyületek nagy része, melyek máskülönben csak élő szervezetekben az életműködés folytán képződnek, mesterséges utón, szervesetlen anyagokból is előállíthatók, másrészt a szinképelemzés segítségével bebizonyította, hogy a legtávolabbi eső égítetek azokból az anyagokból vannak felépítve, melyek a földön is előfordulnak. A megismerés, folytonosan szűkebb és szűkebb körre szorítva az ismeretlen és az örök

törvényszerűségbe még bele nem kapcsolható jelenségeket, így jutott el lassankint a növények és állatok világáig és az emberig. Ezen a téren a természetfeletiségnek a tanát Darwin törte át a *leszármazás* és az *ivari kiválás* tanával, amely az embert egy állandó és törvényszerűen működő fejlődésnek a során az őt megillető helyre állította.

A Darwin nevéhez fűződő fejlődéstani elmélet az olyan világtörténelmi horderejű események közé tartozik, melyeknek igazi súlyát és jelentőségét csak a későbbi korok tudják teljes mértékben megismerni. Darwinnak a jelentősége e már tudományos igazsággá vált elmélet körül nem annyira a tudományos zsenialitásban, mint inkább abban a körülményben rejlik, hogy a kellő történelmi pillanatban a kételkedőknek és ellenkezőknek nagy tömegét tárgyi bizonyítékainak csoportosításával meg tudta győzni és a haladás ellenségeitől egy fontos pozíciót el tudott hódítani. Magának a darwinizmusnak a lényege már nem volt új, mikor elméletét felállította. Buff on már a tizenharmadik században kételkedését fejezte ki a fajok állandósága fölött és Lamarck már a múlt század elején tanította, hogy a fajok leszármazás révén egymásból keletkeznek. Darwin elmélete is fejlődött, mielőtt általános érvényre jutását megérte volna.

Természetiilozófiái szempontból Darwin tanítása láncolati kiegészítése annak, amit Kopernikus és Newton tanítottak. Azok a földnek, ő az *embernek a világhelyzetét* állapította meg. Az ember állat; születik, szaporodik és meghal. Nem a világ teremtésétől fogva lett, hanem csak közbülső szeme egy láncolatnak, melynek kezdete és vége ismeretlen. Egyéni élete épenugy két sejtnek az egyesüléséből keletkezik, mint a többi állatoké és testének nincsen egyetlen olyan alkotórésze, amely a többi állatok testében is elő ne for-

dulna, életének pedig nincsen egyetlen olyan jelensége, melyet más állatok életében is ne tudnánk kimutatni. Az ember élete szintén fizikai jelenség és úgy testi, mint lelki megnyilvánulásai általános természeti törvényeknek vannak alávetve. A léleknek nincs külön élete, hanem tevékenységei az agynak bizonyos részeihez vannak kötve és ha ezeket a részeket elpusztítjuk, megszűnik az illető tevékenység is. Az emberről szóló tudományt nem csonkíthatjuk meg és a lelket, amely biológiailag épenugy a szervezetnek egyik funkciója, mint az anyagcsere, transcendentális képzetek kedvéért nem kapcsolhatjuk ki belőle.

De az egységre vonatkozó tudományunk még tovább is terjed. A megállapítást, hogy az élő szervezetek kivétel nélkül azokból az anyagokból vannak felépítve, melyek az anorganikus világban is előfordulnak, bizonyítható módon az emberre is alkalmazhatjuk. Az éles határok, melyek a régiek képzeletében a szerves és szervetlen világot egymástól elválasztották, magánál az embernél is megszűnnek.

Ma a küzdelem az embernek a mindenségben elfoglalt helyéért folyik. A geocentrikus elv bukása után, amely a földet telte meg a mindenség közepének, az *anthropocentrikus elvre* került a sor, amely az emberben látja a teremtés célját és koronáját. A fejlődéstan elve áll szemben a teremtés mondájával. Illetőleg már ezen is túl vagyunk. A fejlődéstan elvet már az egyháziak sem tagadják, sőt közöttük is vannak, akik igen becses adalékokat szolgáltatnak a darwiniszükus elv kiegészítéséhez. De egy pont van, amiben nem engednek. Nem akarják engedni a fejlődéstan elvnek az emberre való alkalmazását. Minden fejlődhetett alsóbb lényekből, de az Isten képére és hasonlatosságára teremtett ember nem. Hiába mutatja ki az összehasonlító természet-

tudomány, hogy csak mennyiségi, de nem minőségi a különbség az emberi és állati lélek között, az emberi léleknek valami törvényszerűségeken kívül eső különállást tulajdonítanak. Az állati test és lélek lehet a monizmus törvényei szerint felépítve, az ember teste és lelke dualisztikus. Hiába mutat be a paleontológia napról-napra újabb leleteket, melyek egy kezdetlegesebb ősfajára utalnak, az eltéréseket vagy rendellenességekkel, eltorzulásokkal magyarázzák, vagy a leletnek a mai emberrel való tökéletesen azonos voltát vitatják. Hiányzik szerintük az átmeneti típus, a *missing link*. A hagyományos felfogás a logikának ugyanazt a módját alkalmazza, mintha valaki száztól visszafelé számolva tagadná az utolsó számoknak az elsővel való összetartozandóságát, mert a számsornak egy vagy két közbeeső jegye véletlenül hiányzik. Mikor az emberről van szó, nem akarja levonni a következtetést, hogy az ember is beletartozik a nagy egységbe és alá van vetve a törvényeinek. Ilyenkor a leszámazástannak csak apró kis hiányosságait látja, a másik oldalon pedig nem akarja észrevenni Mózes tanításának számtalan ellentmondását, következetlenségét és idegen mitológiaiából való leszámazását. Nem akarja meglátni a nagy gondolat szépségét, amelyet Goethe jóval Darwin előtt megsejtett, mikor megállapította, hogy az *os intermaxillare* épenugy megvan az embernél, mint a többi főemlősöknél s poétikus formában úgy fejezett ki, hogy az egész világ végtelen harmónia s az ember is csak egy hangjegye a nagy dallamban.

Nem kell messzire mennünk a fejtegetésekben, hogy megértsük a hagyományos felfogás ragaszkodását az ember külön teremtésének a tanához. Valamennyi keresztény felekezetnek a dogmája erre van felépítve. Ha nem igaz az első

embernek külön teremtése, nem igaz a paradicsomi alma és bűnbeesés, vele együtt megszűnik a megváltásnak és üdvözülésnek a tana is. Minden egyébben engedhetnek az egyházak, de ebben az egy pontban nem. Ez az egy pont maga a rendszer.

A töprengő gondolkodás pedig olyan lehetőségeket lát meg, amelyek messze tulmennek a régiek legmerészebb képzeletének határain. Fantasztikus regények ezeket a lehetőségeket belevitték már a nagyközönség gondolkodásába is, anélkül, hogy az utóbbi sejténé és le merné vonni a következtetéseket. Ha a csillagok nem fénylő pontok a mennyboltnak sötét kárpitján, hanem épen olyan égitestek, mint a föld, melyeken nagyrészt az életnek ugyanazon előfeltételei is megvannak, nincs okunk feltételezni, hogy épen ez a kis sárgolyó legyen abban a kivételes helyzetben, hogy gondolkodó lények lanknak rajta. A geocentrikus elv után megdőlt a nap középpontiságának az elve is. Ma már tudjuk, hogy a nap csak a kisebb fajta állócsillagok közé tartozik s hogy az Arkturus tízezerszer nagyobb nála. A napnak még az állócsillag jellege is kétséges, mert hisz másodpercenként húsz kilométer sebességgel rohan a Hercules csillagképe felé, magávvval hurcolva az egész bolygórendszerét. Ha pedig ez így van, szabad-e még csak hinnünk is, hogy egyedül csak a földnek legyen valamely célja és rendeltetése és csak a föld hordozzon gondolkodó lényeket a hátán? Épen olyan feltételezés volna ez, mintha a sajtukac a sajtot tartaná az élet kizárólagos hordozójának és a tényért az élet keretének.

Lehet, sőt majdnem bizonyos, hogy a többi égitestek gondolkodó lényei nem a mi fogalmaink szerint való emberek, nincs ellenben kizárva, minthogy számos égitesten

az élet régebbi, mint a földön, hogy fejlettebbek, mint mi vagyunk és nálunk több joggal igényelhetik a teremtés koronájának a címét. Lehet, hogy az ő előrehaladottságuknak a mértékéhez képest mi még csak a kezdetnek a kezdetén vagyunk. Nem tudjuk, de lehet, hogy azok az elektromos zavarok, melyeket a drótnélküli táviratozás óta észlelnek a földön, jeladások idegen világokból, melyekre még nem tudunk válaszolni. Mindezek a kombinációk a dogmatikus elvektől eltérő tépelődésekre készítetik a logikusan gondolkodó embereket.

A tudomány azonban az ilyen tépelődéseknél tovább is haladt. Spencer Herberttől kezdve ugyanazokat az elveket, melyek a földnek és embernek a mindenségben való helyét új alapon jelölték meg, a szorosan vett társadalmi tudományokra is alkalmazni kezdte. A társadalmi élet sem lehet esetleges, annak is vannak törvényei és törvényszerűségei, csak nehezen ismerjük fel őket, mert legnehezebb feladat, hogy az ember önmagát és saját életkörülményeit vizsgálja és foglalja rendszerbe.

Ez az új társadalomtudomány nem kedvező az *Isten kegyelméből* való királyokra. Nem az Isten rendelése, hogy legyenek urak és szolgák, elnyomók és elnyomottak, hanem a társadalmi fejlődésnek a terméke. Sőt kikezdi ez a modern társadalomtudomány a régi istenfogalmat is. A vallás is a lelki fejlődés produktuma. A gyökerei az őseMBER rettegéséig nyúlnak vissza, aki megijed, fél a természet hatalmas jelenségeitől, személyes életet tulajdonit nekik és ajándékokkal, áldozatokkal igyekszik kiengesztelni, kegyelemre hangozni őket. Újra derengeni kezd Xenophanes megállapítása, hogy nem a kizárólagos igazságra egyaránt igényt tartó számtalan vallásnak az istenei teremtették az embereket,

hanem »az emberek teremtettek az isteneket, mert bennük megtalálják saját alakjukat, érzelmeiket, nyelvüket.« *Primos in orbe Deos fecit timor*. Mint a görögök tették, a modern tudomány is a természeti törvényeket alkalmazza az életnek minden jelenségére.

Az eredmények diametrális ellentétben állanak a hagyományos tanilással. Az ember nem *voll* tökéletes és nem sülyedl egy misztikus bűnbeesés következtéjén alsóbbrendű állapotba, hanem szeme egy végtelen fejlődési láncolatnak, mely a szervesetlen anyagoktól, a lolyékony kristályoktól, szerv nélküli szervezetektől a folyton tökéletesebb formákhoz és gondolkodó lélekhez vezet. A reneszánsz megérezte, hogy az élet önmagában is érték, Darwin pedig lerombolta a bűnbeesés legendáját és összes következtéseiL Azóla a tudomány biztonságával mondhatunk ellent annak a xellevésnek, hogy az élet és a világ *büntetés* legyen. A végső következtése pedig mindennek az, hogy a természet törvények állandóak, minden az oksági törvényen megieieelően történik s mesterséges beavatkozások, — köznyelven csodák, — nem voltak s ma sincsenek. Csak egy végső okot, mindennek a közös okát kell feltételeznünk. Ez az, amit nem ismerünk.

Hosszú időbe, a lelkeket átalakuó iáradságos munkába került, mely betöltötte majdnem az utolsó három századot, míg sikerüli a gondolkodó embernek, az emberiség lörpe minoritásának kivívni a tudomány és a kutatás szabadságát. Ennek a lelkeket átalakuló küzdelemnek voltak vértanúi és áruói, becsüteles hívői és szélhámosai, nekilendülései és visszaesései. A küzdelem nemcsak a dogmával, hanem g akran az állami hatalommal és a társadalmi berendezkedéssel szemben is folyt, amely az isteni rendelésre alapította kevesek felmagasztalásának és milliók elnyomásának, kiuzsorá-

zásának jogát. Az angolszász világban kenetteljes prédikátorok hirdették, hogy a rabszolgaság Isten rendeléséből folyik. Ennek az *igehirdetésnek* a meghazudtolása is a lelki felszabadulásért vívott küzdelemnek a fejezetébe tartozik. A kutatás és a tudomány szabadsága még távolról sem tökéletes, de már olyan eredményeket ért el, hogy többé meg nem hiúsítható és menete fel nem tartóztatható.

Az emberi gondolkodásban így két idegen elem gyanánt maradt meg egymás mellett a régi hit és az új, előretörő tudomány. Az első azzal tart igényt a magasabbrendűsége, hogy tud adni teljes kozmogoniát, világfelfogást, míg az utóbbi csak tényeket és eredményeket állapít meg. Célja a tiszta igazság, útja a szabad bírálat és szabad kritika. Ebben akar hű maradni önmagához. Azoktól, akik vádló gyanánt lépnek fel ellene, csak azt kívánja, hogy mielőtt ítéletet mondanának, eredményeivel megismerkedjenek. De minthogy a tudomány önmagáért van, nem keresi, hogy mi lesz a következése, ha megdönti a föld középpontiságának tételét, ha bebizonyítja az emberek kezdetleges típusoktól való leszármazását, vagy ha felfedezi az aranycsinálás titkát. Megállapításai és tényei azonban egyre nagyobb mértékben mennek át a köztudatba s mind szélesebb körök érzékelik fel, hogy valami nincs rendben a régi tanítások körül. Kezdi felérzékelni azt is, hogy egymásnak ellentmondó tudományos és vallásos igazság, mint a régiek naiv módon feltételezték, nem állhat meg egymás mellett. Ennek megsejtése, felérzékelése és megismerése lett a szülője annak a lelki bizonytalanságnak, mely jellegzetes a tizenkilencedik század második felére és századunk első két évtizedére.

Az úgynevezett átlagos műveit embernek ezért nincs világfelfogása, ezért nem tud szintézist alkotni magának,

ezért nem tudja megtalálni a saját rendeltetését. Nincs szilárd alapja, melyre építhetne. Ingadozó az alap s ingadozó egész lelki berendezése.

Kétféle igazság nincs, mégis az egyik oldalon a gyermek a leszármazástant és őslénytant tanulja, a másikon pedig a teremtés mondáját. Egyik tanára a modern tudományokat adja elő, a másik a szumir, babiloni, egyiptomi és héber elemekből összetevődött mózesi kozmogoniát. Nem tudja, de érzi a mélységes ellentmondást a kétféle tanítás között. Sejtí, hogyha tovább halad az ismeretlenek megismerése felé, olyan kérdésekre bukkan, amelyekre sem az iskola, sem később a társadalom nem ad feleletet. Aki eddig a kételkedésig eljutott, — pedig idáig nagyon sokan eljutnak, — annál két eset lehetséges. Vagy van elég bátorsága, hogy gondolkozzék és kutasson és félelem nélkül kiteszi magát, hogy lelkében egy évezredekén át kifejlődött világfelfogás összeomolnék, vagy hiányzik benne a bátorság, meghökken, megretten, hurcolja magával a hitnek a csökevényét. Mint vízbeulló a szalmaszálhoz, kétségbeesetten kapaszkodik beléje, mert csak a hit ad neki feleletet az egvéni szempontból íegretlene'esebb kérdésre, hogy mi lesz vele a halál után. Kétkedik ugyan a feleletnek az igazságában, de mert fél a megsemmisüléstől, elfogadja. Érzi viszont, hogy amit a vallás a földöntuli életről mond, csak része egy általános rendszernek, melyből nem lehet tetszés szerint ezt vagy azt kivenni, anélkül, hogy az egész össze ne ömöljék. Ezért, bár él benne a kétkedés szel- leme, nem meri bolygatni a hitnek a többi kérdéseit.

Ez a félelem gyakran még a legnagyobbaknál, a tudomány igazi hőroszainál is megnyilatkozik. Ez villan ki abból a levélből, amelyet Darwin legnagyobb követőjéhez, Haeckelhez intézett, mikor ez bebizonyítottnak látszó tétélekből

levont bizonyos következtetéseket: *Your boldness makes me sometimes tremble*, — »az ön merészsége néha megremegtet.« Akaratlan védekezés ez az olyan lelki tragédiákkal szemben, mint Swainmerdammé, a mikroszkopikus kutatás egyik úttörőjéé volt, aki beleőrült, mikor olyan felfedezésekre bukkant, melyek ellentétbe hozták a biblia tanításai-val. Ő és a hozzá hasonlók is a tudomány vértanúi közé tartoznak. A nagy többség természetesen nem hajlandó, hogy ilyen vértanuságra vállalkozzék. Polgári nyugalmat akar anyagiakban és lelkiekben egyaránt. Arról pedig sejtelve sincs, amit Tennyson és vele együtt már nagyon sokan megállapítottak, hogy *több hit van a becsületes kételyben, mint az őszinteség nélküli hitvallásban*.

Ezren és ezren vannak ilyen félig hívő emberek modern társadalmunkban, akiknek a félelem, hogy megdöböntő eredményekre jutnak, elveszi bátorságukat. Mert a szokások szívósabbak és gyakorta tovább élnek, mint a tartalom, nagyjából megtartják a vallás szabályait, de hitük valami bizonytalan deizmussá redukálódik. Jobb tudásuk és meggyőződésük ellenére nem ismerhetnek el a világ menetébe, a fizikai és kémiai törvények ellenére beavatkozó természetfeletti erőket, nem hihetnek a csodákban, de ugyanakkor nem akarnak lemondani a vallás nyújtotta szép és tömeghatásukban felemelő benyomásokról. Keresztények, zsidók, vagy buddhisták akarnak maradni, mert máskülönben kitaszítottaknak érzik magukat. Érzik és tudják, hogy a világ könnyebben megbocsátja, ha belülről Istent megtagadják, mintha kifelé egy formális szervezettel szakítanak. Azt mondják, hogy hisznek, de nincs meg bennük a régi hívőknek a harci bátorsága, akik sikra mertek szállni az igazságukért. Esetleg istentelennek, felforgatónak bélyegzik, aki önállóan

gondolkodik, elhallgattatják az ellenvéleményt, mert a belső bizonytalanság folytán nem *mernek* a lét kérdései felett vitába bocsájtkozni. Az összes felekezetek papjainál lehet ezt a vitától való tartózkodást tapasztalni. Legjobban szeretnék, ha a hit *noli me tangere* volna, amely hagyja maga mellett elmenni a tudományt, mert egyebet nem tehet, egyébként pedig annak bizonyítás nélküli ismétlésére szorítkoznak, hogy amit a szószékről és a szószéken kívül hirdetnek, igaz. Az ilyenek talán nem is érzik a belső ellentmondást, amely eljárásukban jelentkezik. Nem érzik, hogy az igazi hitnek, amely hit akar lenni, mindenekfelett biztosnak kell lenni és nem szabad ismerni a kételkedést.

Akik viszont érzik és belátják ennek a helyzetnek felemás voltát, azok tragikusan megoldhatatlan kísérletre vállalkoznak. Össze akarják egyeztetni az összeegyeztethetlent. Végigmennek az egész geológián és a mindenség tanán és megmagyarázzák, hogy a tudomány bebizonyított tételei, melyek valaha indexen is voltak, miként illeszthetők bele a dogmáknak a rendszerébe. Sokat kénytelenek voltak engedni már abból, amit ők vagy elődeik még tételes igazságnak hirdettek néhány évtized előtt. Nincs már egy keresztény felekezetnek sem olyan apológétája, aki komolyan bizonyítaná, hogy József megállította a napot, vagy Bálám számára héberül beszélt. Kénytelenek folytonosan újabb meg újabb koncessziókat tenni a tudománynak. Már eljutottak odáig, hogy kénytelenségből mindent elismernek, csak a természet örök törvényszerűségét és az embernek a törvényszerűség alá tartozását nem. Könyveik szépek, lendületesek, m ig az erkölcsről, míg a mindenségnek végső okáról beszélnek, de a tudományos részeknél, ha fellebbentjük a skolasztikus magyarázatoknak a fátyolát, alattuk csak szó,

üres szó marad. Aki hisz, azt meggyőzni nem kell, aki félig hisz, az gondolkodni amúgy sem mer, vagy nem tud, aki pedig belát áttetsző okoskodásuk mögé, azt meggyőzni úgy sem lehet. Ha nagyon akarják a tudományt összeegyeztetni a vallással, gyakran maguk lépik át a dogmák kereteit s s ilyenkor olvassuk róluk utólag, hogy *laudabiliter se subiecit*. Valamikor ők lesznek a soron, hogy az emberiség gondolkodása úgy tultegye magát rajtuk, mint ahogy tul-tetie magát azokon, akik valaha a vallás nevében Koper-nikust, Galileit, vagy Keplert akarták elhallgattatni, vagy megcáfolni. Ez a jobb sorsra érdemes *összeegyeztetőknek* a tragikuma.

Iskola és világfelfogás. Az egyes emberben rendszerint nem él a tudat, hogy a világfelfogás hiányossága, vagy teljes hiánya lelki bizonytalanságának az okozója. Inkább tudat-talanul várja a megállapodott tekintély szervezeteitől, az iskolától és vallástól, hogy útmutatást adjanak, irányt jelöl-jenek neki. Elválasztani a kettőt egymástól alig lehet, mert az iskola a legtöbb államban, legyenek azok akár katoliku-sok, akár protestánsok, vagy az egyház, vagy pedig az egy-ház és szintén a hagyományt és tekintélyi elveket képviselő állam befolyása alatt áll. Nem változott ez még ott sem, ahol a kormányok szocialista befolyás alatt átszíneződtek, vagy ahol tisztán munkáspárti kormány került uralomra. A *v/s inertiae* erősebben érvényesül a közoktatásban, mint a köz-életnek bármely más területén.

A kötelező közoktaLásnak mai egyre szélesebb körökre kiterjedő rendszere mellett korunk serdülő nemzedékének túlnyomó része bizonyos számú esztendő-t tölt az iskola falai között. Magától értetődőleg a legtöbbje iskolai tanul-munyait rövid *idő* múltával befejezi, ezeknél az *iskola csak*

a legszükségesebb alapismeretek nyújtására szorítkozik. Ezek kiesnek vizsgálódásunk köréből. Sokkal fontosabb a jövő intelligens osztályának, azoknak kérdése, akik az elemitől a középiskolán át az egyetemig felkúsznak a közoktatási szervezet piramisán. Vajjon mit állapíthatnak meg ezek, ha felnőtt korukban, érett ésszel igyekeznek mérlegelni és értékelni, hogy mi az, amit az iskola állandó útravalóul adott nekik az életre?

Ha erre a kérdésre nem az érettségi bankettek tószójának hazug hangulatában akarnak megfelelni, melyek csepegnek a tanárok és az iskola iránti örök hálától, bizony azt kénytelenek bevallani, hogy alapjában véve vajmi csekély az utipodgyászuk, mellyel nekiindultak az életnek. Tizenhat-tizennyolc év folyamán az elemitől az egyetemig az iskola nyújtott ugyan nagy ismerettömeget, vajmi sok és sokféle tudást, de nem adott egységet, összefoglalást a tudás egyes ágai között, sem felvilágosítást az ember világhelyzetét illetőleg.

Ha visszatekintenek iskolai esztendőikre, a diákpajtásokkal eltöltött órák kellemes hangulata melleit kavarnak az egyes tantárgyak és szakkifejezések az emlékezetükben . . . latin, növénytan, földrajz, algebra, aoristos, Pythagoras tétele, permutáció, Ohm törvénye és más effélék. Mindezek azonban, az írás-olvasást, négy számtani alapműveletet és a hittan egyes gépiesen betanult kérdés-feleleteit leszámítva, a feledésből kiemelkedő, különálló, összefüggéstelen emlékmozaikok formájában jelentkeznek. Igazában véve az iskola tanításából elvész mindaz, amivel az ember későbbi hivatásánál fogva véletlenül nem kénytelen foglalkozni. Az iskola csak mozaik-kockákat ad, de nem tanítja meg, hogy kell azokat egységes képpé összerakni. Az oktatás az évek

forán fakuló ismeretanyagot ad, de a szellemet alig neveli. Nincs lesújtóbb kritika erről az ismereteket széttagoló és egyesíteni nem tudó rendszerről, mint mikor hivatásos tanfériu állapítja meg, hogy a középiskola arra való, hogy az elemitől az egyetemig tartó időt kitöltse.

A közoktatás ügyeit intéző hatalmak megállapítják, hogy el *kell* sajátítani bizonyos hasznos, vagy hasznavehetetlen ismereteket, de nem mondják meg, hogy *miért*. Az oka ennek az, hogy maguk sem tudnának a kérdésre megfelelni. Tétovázásuk, tapogatózásuk egyik megnyilvánulása az általános lelki bizonytalanságnak. A szüntelen vita, mely a tanfériak között folyik a humán és reális oktatás kérdéseiről, az ismeretanyag nyújtásáról és a szellem iskolázásáról, az elméleti, vagy gyakorlati oktatás helyesebb voltáról, legjobban mutatja, hogy maguk sincsenek vele tisztában, hogy mit és hogyan kell tanítani. Szinte humor erejével hat, mikor szó-hullákat boncolgató filológusok, logikátlanságtói duzzadó és nyakatekert mondatoktól hemzsegő cikkekben a latin nyelv intenzív tanításának szühségességét azzal indokolják, hogy ez az acélos szerkezetű nyelv megtanítja a diákot a logikus gondolkodásra és saját anyanyelvének helyes használatára. Hogy mennyire nincs meg a középiskolai oktatásnak az egysége, annak egyebek mellett példái a kilencven százalékban filológusokból lett tankerületi főigazgatók, akik az érettségi vizsgálatokon a latinnál és magyarnál nagyon virgonc módon viselkednek, de a többi tárgynál rendszerint hallgatnak, vagy újságot olvasnak. A képzésnek a többi része vagy nem érdekli őket, vagy nem értenek hozzá. Elsősorban belőlük, akiknek örködniök kellene a tanítás egyenletes volta, egyöntetűsége és egyetemlegessége felett, hiányzanak mindezek a kellékek.

Akik náluk egy fokkal lejjebb állanak, a legtöbb esetben szomorú egykedvűséggel járják az iskolának egyhangú tapo:ó malmát és főleg a statisztikai szempontból kedvező eredménynek az elérésére törekszenek. Nem akarok igazságtalanul általánosítani. Amint van *jó bíró*, van *jó tanár* is. Van, aki odaadással és mindenekfelett *szeretettel* végzi a nevelés nehéz munkáját. A nagy többség azonban fásult, a gyermeket kellemetlenül zajongó apró jószágnak tekinti és nem látja meg a gyermeki lélek bimbózásának szépségeit. Mesterségéből hiányzik a változatosság, hiányzanak a teremtő, ösztönző impulzusok, hiányzanak az ingyenes, látókört nyújtó és a pedagógia újabb elveit megismertető szünidei kurzusok. Sajnos igazság, hogy a tanárok legnagyobb része el van maradva a tudománynak attól az ágától, amelyet tanít, el van kedvetlenedve és gépi mesterséggé szállítja le a foglalkozást, amelyet művészetté kellene fokoznia.

Sohasem tudom elfelejteni azt a tapasztalatomat, amelyet akkor szereztem, mikor egy ingyenes kurzuson előadások tartására vállalkoztam s az egyik tanár, akinek az órája utánam következett, végighallgatta háromnegyed óráig tartó magyarázatomat. Anélkül, hogy több vagy kevesebb értéket tulajdonítanak a saját tanítási módszeremnek, csak jellemzésül idézem az órát végighallgató tanárnak a megjegyzését:

— A doktor úr mindig ekkora energiát fektet bele az előadásába? . . . Meglátszik, hogy nem tanít tizenöt esztendeje.

Ezek pedig nemcsak magyar jelenségek. A közoktatásnak mindenütt hasonlatosak a hibái. A legkomolyabb angol gondolkodók állapítják meg, hogy a vallás és tudomány közötti ellentétből való félelem nyomorította meg az angol

közoktatást, tette szellemileg lomhává Angolországot és jó módban levő fiatal emberek klubjaivá az angol egyetemeket. Wells, aki korunknak egyik legmélyebben szántó gondolkodója, egész sor könyvében ezt bizonyítja. Balfour, aki a konzervatív politikusok közül való ugyan, de az olyan gondolatokban gazdag és megértő konzervatív politikusok közül, akikhez nálunk az utóbbi időben legfeljebb Apponyi Albert hasonlítható, megállapítja, hogy a parlamenti élet sivár, mert a politikusok legnagyobb részének nincs filozófiai iskolázottsága és egyetemes képe a modern állam feladatairól, ő maga szabad óráiban a görög bölcselők tanulmányozásával foglalkozik. Vajjon hányan mondhatják ezt el magukról akár a mi országgyűlésünk, akár a világ többi parlamentjeinek képviselői közül?

Franciaországban az egyházellenes áramlatnak a megerősödése óta az állam csinált olyan tantervet, amely a tantárgyak összefüggéstelensége és az oktatásnak órára kiszámított gépszerűsége tekintetében minden mást messze felülmúl. Nincs ország és nemzet, melynek kevesebb sejtelme volna az egyetemi tanítási és tanulási szabadságról, mint a forradalmi hagyományokon nevelkedett, de ma is a napóleoni centralizáció és bürokrácia légkörében élő Franciaországnak. A francia közoktatásügyi miniszter, aki büszke arra, hogy meg tudja mondani, hogy ugyanazon órában bármelyik középiskola bármelyik osztályában mit tanítanak, a szellemi taposómalom rendszerének a legtökéletesebb igazolása. Órára elvégezni a tanterv anyagát, ez a fontos. Hogy mi marad meg belőle, mellékes. így lesz a lényegből forma ott, ahol lényegét nyújtani nem tudnak. Le Bon szerint az úgynevezett latin nevelésnek a legfőbb hibája az, hogy egy lélektani tévedésre van felépítve, mely szerint a könyveknek

kívülről való tudása fejleszti az értelmet. Ebben a rendszerben a nevelés leckefelmondást és engedelmességet jelent. Az iskolák ahelyett, hogy az életre készítenék elő az embert, államhivatalnokokat nevelnek, akik sikert arathatnak, anélkül, hogy megerőltetnék magukat és szemernyi kezdeményező képességet árulnának el. Ez a rendszer neveli azt az állami tekintély iránt babonás hittel viselhető, de egyben kételkedő, félművelt osztályt, amely mindent az államtól Vár, de viszont mindenért a kormányt teszi felelőssé, mert belőle az önállóságnak a szikrája is hiányzik.

Amerika még ez ideig úgy el volt foglalva gazdasági alapjainak a lerakásával, múltja oly rövid, kultúrája annyira sokfelől összeszedett, heterogén és meg nem állapodott másolata az európai kultúrának, hogy ott még kialakult közoktatási rendszerről beszélni nem lehet. Egyedül Németország volt az, amely a múlt század elejének nagy nemzeti fellendülésétől kezdve tudott ösztökélő, serkentő erőt és általános szempontokat belevinni közoktatásának rendszerébe. Az a hagyomány, mely nagyobb gondoltszabadságot tett lehetővé a kis német autokrata udvarokban, mint a *szabad* Franciaországban, az egyetemeken megteremtette a kutatás és tanítás szabadságát, az egyetemeken kívül pedig a tudomány megbecsülését. Eredmény gyanánt kifejezésre jutott ez Németország páratlan fellendülésében. Hogy e tudományos és haladó Németország mellett volt egy másik cézári és merev tekintélyi elven alapuló Németország is, az nem változtat ezen a megállapításon.

De az iskola kérdésénél nem is kell államokat idézni. Alig van gyermek, akiben ne élne valamilyen formában és irányban a tudásnak és megismerésnek a vágya. Ennek fejlesztése, erősítése volna az iskolának legszebb feladata.

Nem hiszem, hogy volna gyermek, aki egyes tárgyak körében ne bukkant volna ösztönző, kíváncsiságát felébresztő, izgalmi kérdésekre. Azok a visszaemlékezések, hogy miként reagált az iskola a kutató, tudnivágyó, bimbózó léleknek ezekre az első megnyilatkozásaira, az iskolának legkellemetlenebb emlékei közé tartoznak. A veszedelem pedig abban rejlik, hogy a felmerülő kérdésekre a fiatal, irányításra szoruló lélek a legtöbb esetben másutt kénytelen választ keresni.

Valamikor olvastam egy amerikai professzornak a könyvét az irodalomtörténet tanításának a módszeréről. A könyv egy hasonlattal kezdődik, amely nem nagyon hízelgő a tanároknak, de mert tanár írta, idézhetem. Van egy mező, amelyen illatos, színes virágok teremnek, de a virágok között van elszáradt, tüskés kóró és bogáncs is. A mezőre rászabadul egy gyermek és egy szamár. A gyermek a virágokat szedi, gyönyörködik színükben és illatukban. A szamár a száraz kórót és bogáncsot élvez. Ilyen az irodalom és az irodalomtörténet is. Vannak virágai és vannak bogáncsai, elszáradt kórói. Az irodalomtörténetet, mint tantárgyat a virágokon keresztül kellene megkedveltetni a gyermekkel, mégis vannak a tanárok között nagyon sokan, akik a maguk gusztyusából kiindulva, a száraz kóró rágszálására akarják kényszeríteni.

A saját visszaemlékezéseimben három eset a nyomjelzője az iskola visszásságainak. Az első eset a harmadik, vagy negyedik elemiben történt. A tanítónk egy földgömb segítségével elmagyarázta, hogy a föld gömbölyű és forog. A legtermészetesebb kérdés, amit fel is tett valamelyikünk, hogy mikor megfordul a föld és alulra kerülünk, miért nem esünk le *róla*. A tanítónk túlságos kézzelfoghatóan akarta nekünk, kienc esztendő gyermekeknek megmagyarázni

a problémát; elővette kemény kalapját, beletelte a krétát és mutatta, ha nagyon gyorsan forgatják a kalapot, a kréta nem esik ki *belőle*. így kell elképzelni a földet is. Némi töprengés után feltartottam a két ujjamat és megkockáztattam a kérdést, hogy mi történék, ha a tanító ur a kalapon *kívülre* tenné a krétát. Az osztály nevetett, én kikaptam, de még ma is érzem ennek a fenyítésnek vérlázító, meg nem bocsájtható igazságtalanságát. Hogy a többiek mit gondoltak, nem tudom, de bennem először ébredt fel valami gyanakvás az iskolával szemben, amely máig sem tudott teljesen elhagyni.

A második eset Renannal kapcsolatos. Harmadik gimnazista voltam, mikor kezembe került *Jézus élete*, a hetvenes évekből való nehézkes magyarságú, de becsületes, csonkítások és kihagyások nélküli fordítás. Megjegyzem, a könyv véletlenül került a kezembe és sejtelmem se^volt róla, hogy kicsoda Renan. Mohón faltam a könyvet, akárcsak Verne valamelyik regénye lett volna. Egy ismeretlen, új világ tárult fel előttem, melyben megelevenedtek, éltek és mozogtak azok a személyek, akiket addig csak elvont fogalmak gyanánt ismertem. A hegyről a völgybe tekintve, el tudtam képzelni Názáret összezsúfolt házait, a galileai mezőket, a kopár Júdeát és szinte láttam, mikor a húsvéti zarándokok a köves fensíkről először pillantják meg Jeruzsálem városát. Évek múltával az ember nehezen tud számot adni a meg nem rögzíthető lelki benyomásokról, de talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy Renanon keresztül megszerettem azt a kort és annak a kornak a hangulatát, amelyből a kereszténység kiindult. Renannak az első olvasása arra az időpontra esett, mikor az ásványtanban először hallottam valamit a geológiai korokról. A gondolatmenetet felesleges vázol-

nom, de ez volt az első eset, mikor a tudásnak teljesen elszigetelt, különálló részei között az összekötő hidat meg akartam szerkeszteni. A geológiával, amelyben nincs helye Ádámnak, akartam önmagamban alátámasztani Renan tanítását. A természetrajz tanárom, akit ma is végtelenül becsülök érte, talán nem helyeselte, hogy tizenhárom esztendőös gyerek létére Renant olvasom, de honorálta az igazság keresését és az okoskodás menetét. Más oldalról ellenben olyan visszautasításban volt részem, mintha valami illetlen dolgot követtem volna el és olyasmi iránt érdeklődnék, amiről még *kérdősködni sem szabad*. A következője lett az első vallásos krízisem. A gondolataim láncolata körülbelül az lehetett, hogy ha megtagadják a felvilágosítást a vallásnak egy alapvető kérdésére, akkor *AZ* én kételkedésem nem lehet bűnös. Ma azt látom, hogy tizenkét-tizenhárom esztendőös gyermekekben sokkal több az egészséges ösztön és jogérzet, mint akárhány fiskálisban, aki a jognak elcsavarásával keresi a kenyerét. Parancsolva nem lehet tanítani és igazságokat hirdetni. A gyermek üde lelkével sokkal kevésbé lehet igazságtalanságokat elkövetni, mint fáradt, fásult és az élettől megnyomorgatott felnőtt emberekkel.

A harmadik eset egyetemi pályafutásomnak első órája. Római jog. Hogy hányan szoronghattunk a teremben, akik közül egynek sem volt sejtelve, hogy *mi a jog*, nem tudom. Csak a katedrán állva előadó professzornak a bevezető mondatára emlékszem: *A latin Rammes, a szabin Titles és az etruszk Luceres három tribusának megfelelően három kerületre oszlott az ager Romanus*. Ez volt az első találkozásunk a joggal, amelyet nem ismertünk. Hogy mi a jog, azt később se hallottam az egyetemen soha, ellenben a nemzetközi jog círiü önálló tudományban fontos tény gyanánt értesültem

a nagykövetnek arról a *jogáról*, hogy hatlovas hintón mehet megbízólevelének átadására. Történt ez akkor, mikor már nemcsak minden nagykövetnek, hanem közönséges követnek is megvolt az automobilja. Természetes, hogy az első nagykövet, akit ilyen alkalomkor láttam Bécsben, automobilon robogott.

Ha végiggondoljuk mindezeket az emlékeket^ felszűréségeket, még ha nem vagyunk is közoktatásügyi szakemberek, — sőt talán akkor leginkább, — lehetetlen, hogy ne érezzük, hogy itt valami nincsen rendjén. Az iskola *mindent* akar nyújtani, csak kezdeményezést nem. A tanár mint abszolút tekintély jelenik meg a társadalom leendő és fejlődő tagja előtt, legtöbbször nem törődik a gyermek lelki életének mozzanataival, hanem a saját agyberendezését akarja ráerőszakolni. Ebből következik, hogy a tudás megszerzésében a felfedezésszerű megismerést, aminek az érzése, ha egyszer rájött valaki, a lelki életnek a legnagyobb gyönyörűsége, a tanár kérdéseinek, frázisainak a bevágása helyettesíti. Legjobb tanuló az, aki legjobban tud alkalmazkodni a tanár egyéniségéhez. A *gyakorlati* célnak ez jobban megfelel, még ha hipokrizisre is nevel. Az egyetem, amelynél nem lehet kétségbevonni, hogy szakokra kell tagozódnia, a legfelső fokon, a túlságos specializálódás mellett a szintézist nem adja meg.

Végeredményben pedig itt nem az emberekben, hanem a rendszerben van a hiba. És ha ezt tudjuk, nem csodálhatjuk, ha ennek az összefüggés nélküli, ösztönzést nem nyújtó tanítási rendszernek elvesznek a szépségei, kivész belőle a lendület és belefásul tanár és tanítvány egyaránt. Nem csodálhatjuk, ha az eredmény megfelel az előzményeknek. Kissé különös kifejezéssel élve, ez a rendszer nem teremt kontaktust a tudás és a személy között, akinek a tudást el

kell sajátítani. Ez a rendszer önmagában nem nevelhet embereket, akiknek áttekintésük van a tudomány fölött. Ez a rendszer neveli azokat a gondolkodni nem tudó, kritika nélkül ál-intellektueleket, akik csak külsőleg jobbak a teljesen tudatlan tömegeknél. Az ilyen lelkileg elhelyezkedni nem tudó intellektuelekből kerülnek ki a társadalom legveszedelmesebb felforgatói, akik ma a bolsevizmus, holnap a keresztény kurzus nevében cselekszik *ugyanazt*. A pusztá ismeretszerzés, ha mellette az embernek a nevelése hiányzik, a legbiztosabb út arra, hogy az emberből forradalmár legyen.

Vajjon nincsen-e a közoktatásnak ezzel a rendszerével összefüggésben, ha nagyon komoly gondolkodók azon töprengenek, hogy lehet-e egyáltalán ilyen alapokra építeni. Wähle, a filozófia tanárának létre már 1894-ben a hagyományos filozófia végét állapította meg s azt kutatta, hogy ennek hagyatékából mit vehetnek át az új tudományok. Ferrero szerint a történetírás, mikor levetkezte magáról az irodalmi és költői mezt és *tudomány* akart lenni, elvesztette a nagy vonások, összefoglalások iránti érzékét és nem érzékelte fel a nagy erőket, amelyek évszázadokon át érvényesültek a civilizáció és kultúra történetében. Keveseket érdeklő részletkérdésekre szorítkozott, csak kritizált és boncolgatott, de hasznavethetlenné vált az emberi tanulságok szempontjából. Joël, a lipcsei egyetemet megnyitó 1914. évi rektori beszédében az egyetemet vádolta meg, hogy nincsen egyetemlegességének tudatában. Lória az egész tudomány válságától tart, mert hiányzik belőle a szintézis. A széttagolódás, specializálódás mellett nem tudjuk megérteni, hogy a ködfoltok és parlamentek, a történelem és kémia egyetlen fejlődő erőnek a sokféle kifejezései. A segédtudo-

mányok labirintusában elvész a tudománynak egyetemes jellege. Így nevelődnek a *tehetetlen praktikusok*, akik rava-szul tudják alkalmazni a törvények és rendeletek paragra-fusait, ki tudják számítani egy hídnak a hordképességet, ki tudják kopogtatni a beteg tüdejét, de nem tudják, hogy *önma-gukkal* mit kezdjenek. Sejtelmük sincs, hogy miként feleljenek a nagy kérdésre: *Ember, honnan jössz és merre visz utad?* Tételes vallások és világfelfogás. Mint már emiitettük, a világfelfogás kialakulásában igen nagy szerepe van a hitnek és a hit letéteményesének, a tételes vallásnak. A kettő ugyanis különválasztandó egymástól. Az első a lelkekben él, az utóbbi a térben és időben körülhatárolt valami; szervezet, amely megmondja, hogy mit kell hinni, fegyel-mez, rendelkezik és parancsol. A hit tételes vallás nélkül is elképzelhető, aminthogy ma nagyon sok emberben él a hitnek a tételes vallásoktól független valamelyes formája. Az emberek nagy tömegének kétségtelenül szüksége is van bizonyos fölötte álló tekintélyre, amely megmondja, hogy mit kell hinnie s a közvetítő szerepét játssza közte és az emberfeletti hatalom között. Ez a szervezet formájában jelentkező hit határozott irányt ad a bizonytalan, téiova érzéseknek s a hitet egyrészt pozitív célnak a kitűzésével, másrészt a tömeghatásokna.k szolgálatába állításával álha-tóbbá teszi, erősíti. Viszont a hitben rejlő s a hívőkre visz-szasugárzó erőt társadalmi célokra, az emberi közület kisebb vagy nagyobb részének összeforrasztására, fegyelmezésére is felhasználja. Ez a tételes vallások nagy hatalmának titka és magyarázata. Annyira terjed ez a hatalom, hogy a világ még ma is Jkönnyebben veszi, ha valaki Istennel nem törődik, mintha szembehelyezkedik egy tételes vallás-sal és a formális szervezetet tagadja meg.

Minden vallásnak az a törekvése, hogy hívői számára olyan képet nyújtson a mindenségről, amely úgy az erkölcsi érzés, mint az analizáló értelem számára kielégítőnek és logikusnak tűnik fel. A tételes vallások nagy jelentősége így kettős. Egyrészt elméletileg világfelfogást nyújtanak, az életet tartalommal töltik meg, célkitűzést adnak a hívők számára, másrészt gyakorlatilag erkölcsi szabályokat állapítanak meg, elválasztják a jót a rossztól és az előbbinek követésére készítetik az embereket.

E kettős jelentőségüknél fogva a vallások mindenkor a legnagyobb társadalomalkotó és emberi lelket formáló erők közé tartoztak. Ez az erő pedig annál hatványozottabb formában jelentkezik, minél tökéletesebb képet tud nyújtani az illető vallás és minél világosabban tudja megállapítani az ember rendeltetését. Ez a zsidó vallás rendkívüli erősségének a titka, amely a teremtés pillanatától kezdve minden kérdése megfelel, még pedig leginkább a kötelékébe tartozók szájaize szerint. Általánosságban megmagyarázza az ég, föld és ember eredetét, a népek szétválását, szűkebb értelemben pedig, mint törzsi vallás, magának a zsidóságnak külön hivatását. Valósággal szerződést tételez fel az Úr és választott népe között, mely szerint az utóbbit kegyetlen büntetés sújtja, ha nem teljesíti az Úr parancsait, viszont ez, ha híven szolgálják, hatalmat ad neki a világ összes népei fölött. Eredet, cél, földi hivatás, minden szigorúan körvonalozott formák között jelentkezik a zsidó vallásban. A maga idejében, sőt még azontúl is, évszázadokon át, teljes világfelfogást tudott nyújtani a fajbeliek számára. Világfelfogásának erőssége ma abban a mértékben csökken, amint a tudás széttepi a mózesi kozmogoniát és a faji hivatás helyét az általános emberi szolidaritás magasabbrendű tu-

data foglalja el. Minthogy azonban a zsidó vallás elemeiből nagyon sok a kereszténységbe is átszármazott, természet-szerűleg fel kell merülni a kérdésnek, hogy milyen viszonyban vannak a mai tételes vallások, különösen a kultur-emberiség legnagyobb részét magukba foglaló keresztény felekezetek a világfelfogásnak nagy kérdésével?

A kereszténységet kétféleképen lehet felfogni, etikailag és históriailag. Az erkölcsi kereszténység Krisztus tanításában van lefektetve, aki nem dogmákat formulázott, hanem a szeretetet, alázatosságot és a mennyei atya rendelkezéseiben való megnyugvást hirdette a világ számára. A keresztfeszítés után tanítása egy ideig abban a veszedelemben látszott forogni, hogy elmerül és tanítványai egyszerű szekta lesznek, amilyen akkoriban nagyon sok volt a zsidóság körében. A zsidó-keresztények a krisztusi reformot csak magára a zsidóságra akarták korlátozni és hosszú időn át nem lehetett tudni, hogy ők kerülnek-e felül, vagy a pogány-keresztények, akik fajra és nemzetiségre való tekintet nélkül hirdették az ígét minden népeknek és nemzeteknek. Az őskereszténység dokumentumaiban világosan fel lehet ismerni e két irányzat küzdelmeinek, ellentéteinek és kompromisszumainak nyomait. Históriailag a kereszténység akkor született meg, mikor végérvényesen áttörte a zsidóság korlátait és Pálnak, a pogányok apostolának személyében elindult hódító útjára.

Hány nagy vallási és erkölcsi reformot ismer az emberiség története, mindegyiknek van két közös sajátja. Az egyik az, hogy a nagy reformátorok nem állítottak fel dogmákat, hanem általánosságban hirdették a hitbeli és erkölcsi megújulás tanait. Szavaikat tanítványaik megőrizték, később feljegyezték és dogmákat formáltak belőlük. A Galilea virágos rétjein megszületett példabeszédeket és a

mangófa árnyékában megálmodott bölcseségeket pontokba foglalták, boncolták, elemezték, a szavakra tanokat építettek, a hitből vallást alkottak. A másik sajátosság az, hogy a nagy reformok hirdetői nem azt állították, hogy megtagadják a *törvényt*, hanem ellenkezőleg, hogy eredeti tisztaságában állítják helyre. Maguk számára vindikálták az elmúlt évszázadok megszentelt presztízsét. Ez volt a kezdődő kereszténység esete is. Szakított a zsidósággal, de magával hozta az ószövetség könyveit, a világ teremtéséről szóló kaldeai legendákkal, a zsidó nép őstörténetéről szóló mitikus elbeszélésekkel, a zsidó nép viszontagságainak sorozatával, az énekek énekével és a félig vallásos, félig szociális profétizmusnak szörnyű átkozódásaival. Megváltozott erkölcsi tartalom mellett ezek a zsidóság emlékei a kereszténységben. A fiatal kereszténységnek azonban szüksége volt rájuk presztízsokokból, hogy velük ösrégi voltát bizonyítsa és saját eredetét, akárcsak a zsidóság, a világ teremtéséig visszavihesse. Az ószövetség ilyenformán része lett a dogmának és a kereszténység századaiban is a legnagyobb befolyást gyakorolta az emberiség gondolkodására. Máté 5.13 szinte elválaszthatatlanul forrasztja össze a kereszténységet az ószövetséggel: »Mert bizony mondom néktek, míg az ég és föld elmúlik, a törvényből egy betű, vagy egyetlen pontocska el nem múlik, míg minden be nem teljesedik.«

Az ószövetségnek ez az irodalmi bekapcsolása a kereszténységbe, nagyon sok dilemma elé állította már azokat, akik elfogadták a kereszténység morális alapjait, de nem voltak hajlandók fenntartás nélkül elhinni primitív orientális emberek mondáit. Hasonlóan okos antiszemiták megéreztek annak lehetetlenségét, hogy egyik oldalon zsidóellenes politikát csináljanak, a másik oldalon pedig gyerekeik-

nek azt tanítsák, hogy a zsidók Istennek választott népe, amelyet Isten egyedül tartott méltónak arra, hogy patriarcháival közvetlenül érintkezzenek. Logikusan ebből a felismerésből csakis az ószövetséggel való szakítás és a kereszténység történelmi alapjainak megtagadása következhetik. Tényleg Németországban a fajvédő antiszemiták egész iskolát csináltak abból, hogy a kereszténységnek lényegében *északi* eredetét bizonyítsák. Chamberlain Krisztust egyenesen kiemelte a zsidóság köréből és ezzel természetesen megtagadta akár Dávid házából való származását, akár pedig a kereszténységnek a biblia szerinti bűnbeeséssel és egyéb ószövetségi előzményekkel való összefüggését. Szerinte tartalmilag a kereszténység *árja vallás*, melyet a zsidóságtól azzal kell emancipálni, hogy elvágjuk a köldökzsinórt, mely az ószövetséggel összeköti.

Az ilyen felfogások hirdetői és követői azonban csak kivételek. Az egész kereszténység, egyes kisebb jelentőségű írásoktól eltekintve, változatlanul elfogadja az egész bibliát a genezistől János jelenéseiig. Ebben nincs különbség katolikusok és protestánsok között. De épen ezért a világról alkotott képzetek tekintetében legfeljebb árnyalati különbségek vannak a kulturemberiség nagy tömegét magukban foglaló katolicizmus és protestáns felekezetek hivatalosan vallott felfogása között. A köztük levő különbség, amely a reformáció után rettenetes szakadéknak tetszett, ma jelentéktelen kis határjelző árokká zsugorodott össze. Csak optikai csalódás alapján lehet azt képzelnünk, hogy világfelfogást illetően lényeges különbség volna a katolicizmus és protestáns felekezetek között. A reformáció korában, mikor az egész emberiség gondolkodása a hitéleti kérdések körül forgott, a gondolatszabadság legnagyobb vívmányának tetszhetett,

hogy mindenki szabadon kutathat a bibliában és vizsgálhatja az egyes intézmények isteni, vagy emberi eredetét. Ennek jelentőségét a gondolatszabadság történetében tagadni nem is lehet. Az egy ponton megindult kutatás magával hozta a kutatást mást tereken is, amihez hozzájárult, hogy a protestáns országokban nem volt a katolikus egyház szervezetéhez hasonló hatalom, mely a feltörő kutatással szembe szállott volna. A legnagyobb tévedés volna azonban feltételezni, amit egyes protestáns történetírók hirdetnek, hogy a protestantizmusnak, mint vallásnak a lényegében lett volna a mai értelemben vett szabad kutatás. A valóság az, hogy a protestantizmus *mellett* könnyebb volt kivívni a tudomány szabadságát, mint a katolikus államokban, a mai protestánsok azonban csak egy régi és a valóságnak meg nem felelő emlék alapján hirdetik, hogy ők is a szabad kutatás alapján állottak. A protestáns szabadság a katolicizmus cáfolatáig terjedt és nem tovább.

Magát a lényeget illetően a protestantizmus is ugyanott megállt, ahol a katolicizmus. Luther és Melancthon lényegében nem állanak Tertullianus, Augustinus, vagy Mohammed felett, mikor azt mondják, hogy minden tudás benne van a bibliában és ami nincs benne, az elvetendő. A maga impetuozus módján Luther Aristotelest, akinek természettudományi hagyományai arab közvetítéssel beszivárogtak a nyugati világba, bestiának, igazi ördögnek, sötétség fejedelmének és emberiség csalójának nevezi. Kopernikust még Rómánál is hevesebben támadja s elveti az asztronómiának a tudományát, mely mindent fel akar forgatni. Nem lehet, hogy a nap áll és a föld forog, mert az irás szerint Józsué megállította a napot, megállítani pedig csak mozgásban levő dolgot lehet.

Ebben jelentkezik a korai protestantizmus logikájának tarthatatlansága, amely még ma is érezhető. Az alapvető kérdést, az ember teremtését és rendeltetését illetően teljesen a mózesi kozmogonia alapján áll. A bibliában szabad kutatni, de mikor a természettudomány kerül szembe a bibliával, a biblia igazságát ismét a bibliával bizonyítja. Ami irva van, az önmagában igaz. Ehhez ragaszkodni *kell*, mert ha nem ragaszkodnak hozzá, alóluk is teljesen kihull az alap.

Ebből származik az összes protestáns felekezetek dilemmája. Saját bizonyításuk érdekében vagy elhajolnak egy újabb ortodoxia felé, melynek gyökerei Luthernek a természettudományokról vallott felfogásában és Servet Mihály megégetésében jelentkeznek s ilyenkor az úgynevezett protestáns szabadsággal ellentétben álló szervezetek alakulnak, mint az angol magas egyház, vagy a porosz evangélikus államegyház. A másik esetben, ha következetesen keresztülviszik a szabad magyarázat és kutatás elvét, akkor teljes szertep óriási processzus következik be, amire Amerika mutatja a legtokéletesebb példát.

Ez nem a katolicizmusnak és protestantizmusnak az értékelése, hanem egyszerűen tényeknek és annak a viszonyoknak a megállapítása, melyben egymáshoz, illetően külön-külön a szabad kutatáshoz és az ebből szükségképen eredő új világfelfogáshoz állanak. A protestánsok kutatnak a bibliában és a biblián kívül és történelmi alapon vitatják, hogy a katolikus egyháznak a tekintélye csak hipotetikus és nem nyugszik bizonyítható alapokon. Minden vallás azonban szükségképen csak tekintélyi lehet, mert kinyilatkoztatáson nyugszik és mert követelnie *kell*, hogy higgyék, amit hirdet. Egy lépéssel odébb már a protestantizmus is pontosan ezen

az alapon áll, anélkül, hogy bevallaná. A modernizmus a protestantizmussal végeredményben épenugy nem egyeztethető össze, mint a katolicizmussal, vagy bármely más tételes vallással. Pusztán racionális okokkal, igazi hit nélkül, sem Isten léiét, sem a vallás tételeit megmagyarázni, sem pedig a vallásos érzés magasztos voltát az emberi kedélybe belevinni nem lehet, mert a vallások relativ erősségét nem a bizonyítás és bizonyíthatóság adja meg, hanem a bennük rejlő hitnek a kedélyre gyakorolt befolyása.

Ez magyarázza meg azt is, hogy napjainkban a tridentinum óta megreformált katolicizmus miért képes a protestáns felekezeteknél nagyobb ellenállóképességet és a tömegekre nagyobb hatást gyakorolni. A protestánsoknál a bibliát a pap, tehát az egyes, fizikai személy magyarázza, akinek tudása, meggyőző képessége, ékesszólása nagyon különböző lehet. Sok esetben ezek a tulajdonságai alacsonyabb nivón állanak a hallgatóénál, tehát azénál, akibe a hitet bele kellene csöpögtetnie. Egyén áll szemben az egyénnel. A katolicizmusban a pap csak szócsöve az egyetemes egyháznak, amely majd kétezer esztendőnek tekintélyét, megszentelt emlékét hozza magával. Az egyén itt mellékes. A csonka racionalizmus, amely csak bizonyos pontig jut el, a lelket nem elégíti ki, de arra jó, hogy megrendítse a hitet. A katolicizmus ezzel szemben még ma is a feltétlen biztosságnak az igényével hirdeti tanait. Több benne a hitet elősegítő misztikus elem is. Istentiszteletének módjával az egyes ember kedélyét jobban bele tudja vinni egy kollektív hangulatba, a töprengések kikapcsolásába és a hívésnek az állapotába. Mikor a törpe embertől alázatosságot követel a végtelen, isteni kegyelemmel szemben és azt hirdeti, hogy csak ez a kegyelem ismertetheti meg vele az

isteni örök igazságot s a kedélyen keresztül közelíti meg hívóit, többet tud nyújtani a benyomások szépségéből, a magasztosságnak az érzéséből és a hétköznapi színvonalán való felülemelkedésnek a tudatából, mint a protestáns felekezetek, melyek a felvilágosodottságot maguk számára vindikálják és a megmagyarázhatatlan akarják észokokkal megmagyarázni. A nagy tömegekre ezért van a katolicizmusnak szuggesztív hatása és ezért tud bizonyos határig világfelfogást adni, minek lehetősége a protestáns felekezeteknél tündezőben van.

Társadalom és világfelfogás. Az eddig elmondottak igazolják, hogy a modern emberek legnagyobb részének, különösen az intelligens, vezetésre hivatott résznek nincsen világfelfogása, egyetemes képe a mindenségről, szintézise, amelybe önmagát bekapcsolja. Fejtegetéseink során a miértjét is megkísérlettük adni ennek a jelenségnek.

Megállapítottuk azt is, hogy a világfelfogásra való törekvés mindig szükségszerűleg jelentkezett az emberiség körében. Ebből következik viszont, hogy a világfelfogás hiánya, vagy az emberek hitének megrendülése egy világfelfogásban, társadalmi betegség, mely nem lehet el súlyos következmények nélkül. Lássuk ezeket a következéseket.

A modern embernek életét, értve természetesen mindig a tanult, intelligens osztályokat, kapkodás és idegesség jellemzi. A sokféle, de összefüggéstelen tudás visszatükröződik egész egyéniségében. Régente a tudás mennyisége kevesebb volt, de alaposabb és biztosabb. Kevesebb volt a könyv, de olvasták, megtanulták és hittek benne. Voltak könyvek, melyek egész nemzedékek gondolkodására és ér/elmi világára nyomták rá a bélyegüket. A mai nagy könyvtermelés mellett tömérdek selejtes írás kerül forgalomba. A könyveket

kapkodva nézegetik, átfutják, elfelejtik. A nagy könyvtermelés lerontja a kultúrát. A háborús gazdagok és Irodalmi gigerlik igényeinek kielégítésére készült amatőrkiadások legnagyobb részénél mellékes a tartalom s csak a papír, a rajz, a kötés, sőt gyakran még az sem, hanem a csekély példányszám és a könyv ritkasága a fontos. Ezek a könyvek nem olvasásra készülnek, hanem a bélyeg- vagy pipa-gyűjtéshez hasonló szenvedélynek a kielégítésére.

A nyugtalanság az irodalomban, művészetben, iparművészeiben beteges kilengésekre vezet. Futurizmus, kubizmus ennek a jelenségei. Nemcsak a művészi, hanem az erkölcsi és társadalmi értékelések is bizonytalanokká válnak. Mélynek mondják, ami zavaros és érthetetlen s érthetőnek, ami tetszetős és felületes. Kétkelkednek mindenben, társadalmi berendezésben, parlamentarizmusban, művészetben, tudományban és végcélban egyaránt. Szellemi nomádizmus uralodik az egész világon, mintha az embereknek hiányoznák a lelki hazájuk. Majd itt, majd ott útik fel mozgó tanyájukat, de állandót nem építenek. Az igazi konstrukciós elv megdöbentő módon hiányzik azoknál is, akik magukat konstruktívoknak szeretik nevezni. A nyughatatlan léleknek művészetben, politikában, életben egyaránt szüntelenül új izgalmaakra van szüksége. A sportok a testnevelés eszközéből versennyé, megélhetés eszközévé és a hazardjátéknak újabb nemévé fajulnak el. így érthetők meg az egyes embereknél a megdöbentő kilengések a szélső konzervativizmustól a bolsevizmusig és vissza, amit oly sok esetben tapasztalhattunk. A háború lehet kényszerítő szükség, lehet, hogy államférfiú a nemzet jövőjének megmentése érdekében *ultima ratio* gyanánt szánja rá magát. De 1914. előtt voltak sokan, akik a háborút csak új, izgató, még nem ismert

élmény gyanánt várták. Valami, ami hat az idegekre, akár a morfium. A háború után Amerikából valóságos turista áradat indult meg Franciaország elpusztult vidékeire. *Érdekes* körülmények között akarták látni Franciaországot. Az összeomlást megelőző időknek egyik visszataszítóan perverz jelensége volt, hogy voltak kapitalisták, akik társadalmi forradalmat hirdető lapokat támogattak. Voltak glazé-keztűs és vasalt nadrágos forradalmárok, akik semmi rokonszenvet sem éreztek az alsóbb osztályok iránt, bódító parfümökkel védekeztek az illata ellen, de csinálták, vagy segítettek csinálni a felfordulást, mert piromániások módjára akarták látni a tűznek a fellángolását.

Nemcsak a gondolkodásnak, hanem magának a társadalomnak is hiányzik az egysége. Mig a patriarkális világban mindenki érezte a saját rendeltetését és egy nagyobb, felsőbb hatalomtól megszabott rendbe való tartozását, ma általános nyugtalanság tapasztalható az egyes társadalmi csoportok elhelyezkedésében. Ez a nyugtalanság pedig nemcsak anyagi természetű. Sokkal mélyebbről fakad és a színezete az, hogy az egyes osztályok nem tudják, vagy nem akarják egymást megérteni. Ha nem is teljesen ellenségül, de legalább is idegenül állanak egymással szemben. A katona úgy véli, hogy valamely szociális kiválóság, mely hivatásában nyilvánul meg, felülemeli őt a többi társadalmi osztályokon. Az orvos és mérnök lenézi a jogászt, aki a paragrafusok béklyóival akarja megkötni az életet és csavarmentesen kezeli az igazságot. A disznókat nevelő kisgazda különben tartja magát a jövődő polgárt nevelő tanárnál, mert annak lábán járó gazdagság nem rőfög az udvarában. A megvagyonosodott iparos és kereskedő s általában a kapitalisztikus foglalkozások legtöbb képviselője rosszul leplezett

irigység hangján beszél a szellemi foglalkozásokról, mert azok nem állanak a *termelő munka* szolgálatában. Az intelligencia és szellemi fölény az egyetlen dolog ugyanis, amit pénzen megvenni nem lehet. Valamennyien közösen megvetik a politikust, míg csak maguk bele nem csöppennek a politikába. Mintha az irigység tartaná össze az egész társadalmat. Csak az igazi lelki életet élők, az igazi írók és művészek kis köztársasága kivétel, mert ezek csak önmagukban találják meg, amit a többiek magukon kívül keresnek.

A jó módban élő társadalmi osztályokhoz hasonló nyugtalanság tapasztalható az ipari munkásság körében is. Különböző okoknál fogva az ipari munkásságnak ez a nyugtalansága társadalmunknak egyik legsúlyosabb problémája. A rohamos industrializálódás a múlt század elejétől kezdve megteremtette a nagyvárosok ipari proletariátusát. Ez is munkás, mint a régi kézművesnek a segédje, de életfeltételeiben, gondolkodásában egészen más. Tisztán béréből él, munkaadójával nincsen semmiféle személyes viszonyban, de tömeges együttélésénél fogva súlyában egyre növekvő jelentőségű eleme a társadalomnak. Relatív súlya nagyobb, mint a szétszórtan élő és a nagy centrumok hatását kevésbé érző földműves népességnek.

Ez az ipari munkásosztály az utolsó száz év alatt szellemileg nagy változáson ment keresztül. Száz év előtt a világ dolgainak, a közgazdasági összefüggésnek ismerete tekintetében óriási űr tátongott közte és munkaadója között. Száz év alatt a gyáros, a munkaadó színvonal, világ-meglátás tekintetében relatíve nem emelkedett, legfeljebb az általa használt technikai eszközök tökéletesbedtek. Ezzel szemben a közoktatás fejlődése, sajtó és pártagitáció segítségével a munkás nagyot haladt. Megtanult látni, ha nem is

tökéletesen, kritizálni kezdte a dolgokat, ha nem is mindig igazságosan, olvasott, gyűlésekre járt, előadásokat hallgatott, beszélt, nézetei keletkeztek az emberekről, eseményekről és intézményekről. A nagyvárosok gyári munkássága értelmiség és kulturális színvonal tekintetében ma jórészt fölötte áll az úgynevezett önálló kismesternek. Ez a megváltozott munkás bizonyos kérdéseket kezdett felvetni a társadalom irányában. Felvetette például a kérdést, hogy a költségvetésben miért van a lótenyésztésre nagyobb összeg beállítva, mint a népoktatásra, hogy a szellemi erő és testi munka szövetségében végzett gazdasági tevékenység mellett miért van épen ő kizárva a dolgok intézéséből és felvethette különösen a kérdést, hogy miért van épen ő egy bizonyos kilátástalan sorsra kárhoytatva, melyből nincsen kiemelkedés. Lélektanilag ennél, a meglevő társadalmi berendezéssel szemben bizalmatlan munkásságnál, melynél a tömeges együtdolgozás és együttlakás mellett a kollektív erők is működtek, adva voltak az izgulékonyságnak és izgathatóságnak összes előfeltételei. Ezt mutatja az egész tizenkilencedik és kezdődő huszadik század története. A sztrájkot már a régi munkás is ismerte, de mikor sztrájkolt, mindig csak anyagi életfeltételeit akarta javítani s amit maga körül látott és ami körülötte történt, azt a dolgok természetes rendjének, adottságának tekintette. A mai munkásság sztrájkjai gyakran egészen más természetűek. A sztrájk látzólag nem pozitív, ködös célokra irányul, a munka alapvető feltételei és a rendszer ellen, amely szerint a termelés történik. Ennek az új munkásosztálynak a szocializmus lett a hite, legváltozatosabb és legkülönfélébb formáiban. A nagyvárosok nem jó talaj a régi értelemben vett vallásoosság számára s a munkásság világszerte nagyrészt elvesz-

tette a vallásos hitét. Ezt a hitet a szocializmus pótolta s hogy egyáltalán pótolhatta, legjobban mutatja, hogy a léleknek minden körülmények között van szüksége valamelyes hitre, egyetemleges képzetre. Dőreség volna azonban azt hinni, hogy a tömegek szocializmusa egy a Marxnak gazdasági racionalizmusával és vigasztalan determinizmusával, amely vastag kötetekben van lefektetve és tárgya a meg nem szűnő vitáknak és bírálatoknak. Az *élő* szocializmus eredője mindazoknak a vágyaknak, sejtéseknek, reménységeknek, melyek az egyén sorsának jobbrafordítására s a világ és a jelen társadalom rendjének a megváltoztatására irányulnak. Ez a szocializmus soha el nem érhető valóság, hanem a láthatár szélén lerajzolódó varázsos kékség, vagy vöröslő hajnal, amely felé milliók és milliók mindenkor törekszenek.

Soha a szocializmus akkora hódítást nem tudott volna tenni a tömegekben, mint amekkorát tényleg tett, ha ez az alapvető tulajdonsága nem lett volna meg. Soha Marxnak elvont fejtegetései és következtetései nem tették volna szocialistává a tömegeket, ha a szocializmus többi apostolai a változás révén elérhető társadalmi boldogság képét nem csillogtatták volna meg előttük. Nem ismerve a dolgok valóságát, vagy túltéve magukat az általuk jól ismert gazdasági törvényeken, fokozták fel az ígéreteiket és ringatták illúziókba a tömegeket, melyek nem igazságokat, hanem nekik kellemes és tetszetős dolgokat akartak hallani. Mert a tömeg ünnepek formájában is szereti szimbolizálni illúziójának tárgyait, ünnepül adták neki a tavaszi újjáéledés napját, május elsejét. Így a tömegek szocializmusa egyáltalán nem pusztá gyomorkérdés, nem pusztá gazdasági és társadalmi megfontolásoknak az eredménye, melyet palliatív

eszközökkel el lehetne simítani, vagy érvekkel meg lehetne dönteni. Aki szocialista tömegekkel érintkezett, az tudja nagyon jól, hogy azoknak gazdasági és társadalmi iskolázottsága nagyon csekély, de ezt mindennél erősebb, szinte fanatikus rajongás pótolja. Minden tömeghiedelem szükségképpen vallásos formákat szokott öltetni, mert lelki szükségletet elegít ki. Épen azért, míg a munkásságnak ezt a lelki szükségletét más módon kiegyenlíteni nem tudjuk, betegségét azzal a bizonyos *szociális olajcseppel* nem gyógyíthatjuk. Állandóan hozzáférhető lesz mindenki számára, aki jóhiszeműen, vagy lelkiismeretlenül támadja a fennálló rendet és új világoknak a képét vetíti elébe. Nagyon tanulságos e tekintetben az orosz bolsevizmusnak az esete, amely a meglévő rendből kiábrándult munkásságot egy fantomnak a karjaiba hajtotta s oly erős benyomást tudott gyakorolni másutt is az alsóbb osztályok képzeletére, hogy a történt szerencsétlen kísérletek után sem lehetett belőle teljesen kiábrándítani. A tömeg ugyanis nem az igazságot szomjúhozza, hanem illúziókat keres. Elfordul a neki nem tetsző bizonyosságok elől és inkább a tévedést isteníti, ha az őt elkápráztatja.

Ma az egész világ, győzők és legyőzöttek egyaránt, egy irtózatos válságnak az állapotát éli át. A háborúban és a háború után tömegével omlottak össze állami, társadalmi és gazdasági berendezések, melyeket megszoktunk csaknem oly biztosaknak és állandóknak tekinteni, akárcsak magát az életet. A pusztulás magával rántotta az ideálok egész tömegét, amelyek lehet, hogy hamisak voltak ugyan, de a materiális világban kielégítették az embereket. Emberekben a régi tekintélyek elhalványodtak és ledőltek. Valósággal *kalandorok kora* néven lehetne illetni az egész világon min-

denült a világháború és forradalmak utáni időket. A történetek láttára még a hívő emberek nagy részében is meg kellett rendülni az erkölcsi világrendbe vetett bizalomnak. A keresztény erkölcsnek alapja a krisztusi mondás, hogy szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Aki téged megdob kövel, dobd vissza kenyérrel. Hogy egyeztethetők össze ezek a tanok minden idők legrettenetesebb háborújával, a hidegen kiszámított gyilkolással, a tengeralattjárók harcával, a repülőgép - bombákkal, fojtó gázokkal, asszonyok és gyermekek kiéheztetésével és a háború után egész népek életlehetőségeinek elfojtásával? Naiv és egyszerű lelkek, amelyek nem ismernek ilyen általános szempontokat, megrendülve kérdezik, hol van a gondviselés igazsága, amely elveszni engedte annyi száz- ezrek és milliók között épen az ő apjukat, férjüket, fiukat, a család fenntartóját? Alkalmazásában a keresztény erkölcs súlyos csorbát szenvedett. Az elveszett régi ideálok helyén üresség támadt, amelyet ki kell tölteni. A régi tanítások megfakultak, újra be kell aranyozni őket. Az egész világ lelki- állapota olyan, mint az e\$yes emberé a nagy egyéni csapások és megrázkódtatások után. így volt ez mindig a mostanihoz hasonló nagy válságok idején.

Az új vagyonok hivalkodó és tobzódó örülete csak egyik jelensége a háború utáni esztendőeknek. A francia forradalom és napóleoni háborúk után is egész Európán tánc-örület viharzott végig, mintha az emberek a nagy megpróbáltatás után nem győzték volna kitombolni magukat. De ugyanakkor a lelki reakció más formában is jelentkezett. Míg egyik oldalon a szkeptikusok töprengve kerestek feleletet a kérdésre, hogy mit használt a kiontott vérnek az özöne és hiába keresték a bölcseséget és igazságot a világ berendezésében, a másik oldalon a *pietizmus* hulláma ömlött végig egész

Európán és a miszticizmus ejtette rabjaiul az ideáljaikban csalódott embereket. Politikai titkos társaságok mellett felburjánoztak a vallásos, pszeudo-vallásos és misztikus jellegű titkos és kevésbé titkos alakulatok. Divatba jöttek a csodák és természetfeletti megnyilatkozások. A titkos rendőrség, cabinet noir és újságencenzúra mellett ez a korszak hagyta az asztaltáncoltatást és spiritizmust örökül a következő évtizedekre.

A miszticizmus felé elhajlásnak a jelenségeit ma is erősen lehet tapasztalni. Sokan azt hitték, hogy a háborút egy új, nagy, bensőséges vallási reneszánsz fogja követni. Jeleket véltek látni, hogy míg egyik oldalon a háború felszabadította a vadság öszlőneit, a másik oldalon a vallásosságnak egy bizonyos formája felé vezetett. Megtévesztő lehetett különösen, hogy a keresztény jelszavak milyen bőségesen kerültek forgalomba uton-utfélen. A kereszténység tanait széltében-hosszában igyekeztek politikai célokra kiaknázni. Ezek az útszéli jelenségek természetesen nem számítanak. De Spengler szerint még az is, amit csakugyan a valláshoz való visszatérésnek lehetne tekinteni, a legtöbb esetben csak *második vallásosság*, a haldokló nagyvárosok vallásossága, egy beteges bensőség, amely nem kezdete, hanem befejezése egy kultúrának s csak az elaggott lelkeket melengeti, mint a különböző keleti kultuszok a késői Rómában cselekedték. Mint Rómában, úgy a háború utáni Európában is, divatba jöttek az okkultizmus különböző formái. Nagy könyvtárak statisztikái mutatják, hogy míg az átlagolvasók tömege a háború előtt a regényeket és könnyű szépirodalmi kereste, a háború alatt a politikát és történelmet, a forradalmak ideje alatt pedig a szociológiát kultiválta, addig ma a megismerésen túl eső dolgokkal foglal-

kozó könyvek a kapósak, kezdve a hindu filozófiától a *Geheimlehren* különböző fajaiig. Közvetlenül a háború után okkultista könyvek sorozatos kiadásokban jelentek meg és az akkori könyvdrágaság és könyvkereskedelmi pangás mellett is aránylag könnyen találtak vevőkre.

Korunk sokban hasonul az imperiális Rómának közvetlenül a hanyatlást megelőző korszakához. A lelkek akkor is meghasonlottak önmagukkal és ott is megrendült a hit a régi istenekben. Ott is a vallás adta a világfelfogást és isteni rendteléssel magyarázták Róma hivatását, hogy uralkodjék népek és országok felett. Mikor a hit megdőlt, megintogtak az erkölcsi, társadalmi és állami alapok. Ott is a nagy anyagi fellendülés, a látszólagos biztonság takarta a felbomlást, a belső megoszlást, a társadalmi elégedetlenséget és az egység hiányát. Ott is megvolt egymás mellett a nagy gazdagság és pauperizmus, a vidék elnéptelenedése és a lakosságnak a városba tódulása. Akárcsak a mi korunkban a nagy nemzetközi tőke, mely mindenfelé érdekelve van, biztos, hogy nem veszíthet, mert amit az egyik oldalon veszít, megtérül a másikon, Róma gazdagjai sem rémültek meg, ha egyik provinciát elpusztították a barbárok, mert a többi provinciákban levő birtokaik és elhelyezett egyéb vagyonuk jövedelméből bőségesen kárpótolták magukat.

Megvoltak a szellemi életnek ugyanazok az aberrációi, mint a mi korunkban. A számtalan filozófus iskola mind külön igazságot hirdetett, de mindenki csak félig hitt nekik. A Mithras és Serapis kultuszától kezdve Heliogabalus fekete kövéig minden irányzat teret követelt magának. Akárcsak ma, mikor a meggyőződések viharszerűen ingadoznak ide-oda, bolsevizmustól a fehér és fekete reakcióig, mikor ugyanazok a reakciónak az apostolai, akiket még nemrégén vörös

gombbal láttunk szaladgálni és szakszervezetekben hallottunk szónokolni, voltak rómaiak a harmadik és negyedik században, akik háromszor-négyszer tértek át a kereszténységre és lettek ismét pogányokká. Még a nagy megpróbáltatások idején is meglepően úgy viselkedtek, mint a mi korunk, mikor ezer nyomorúság közepette a világ jobban táncol és mulat, mint valaha. Szent Ágoston szerint az Alarik betörése előtt Karthágóba menekült a római előkelők úgy jártak a cirkuszbá, mintha semmi sem történt volna. Salvianus írja róluk, hogy ez a nép haldoklik, de kacag.

Vajjon mi lesz a mi kultúránk sorsa, lassú felbomlás, összeomlás, vagy regenerálódás? A sok és megdöbbentő hasonlatosság után Róma sorsától kell-e rettegnünk, vagy van-e kivezető út korunknak lelki és társadalmi válságából? Ilyen kérdésekre a felelet hiábavaló. Valahányszor ugyanis egy világfelfogás "és társadalom súlyos válságban és 'felbomlásban van, a méhében mindig egy új világfelfogás és társadalom küzd a születéseért. Végeredményben pedig a megújulás és születés csak a fejlődés örök törvényének a társadalmi életre is érvényes egyazon elvét szolgálja.

Új világfelfogás felé. Mindezek után következik még az utolsó kérdés: vigasztalan-e a helyzet az emberiség lelki élete szempontjából? Van-e okunk rettegni az elkövetkezendő, vagy már jelenlevő lelki válságoktól s azok társadalmi kilengéseitől és van-e kivezető út abból a gondolkodási és erkölcsi útvesztőből, amelybe jutottunk? Igaz-e, amit évezredek előtt Anaxagoras hirdetett, hogy az ember semmit sem tudhat, semmit sem tanulhat, hiányzik a biztonsága, érzéki megismerései tökéletlenek, értelmisége hiányos, az élet pedig rövid? A lemondás hangján kell-e felvetnünk Pilátus kérdését, az örök kérdést: *Mi hát az igazság?* Szá-

mithatunk-e arra, hogy a mai ingadozás és bizonytalanság után egy új és kielégítő világfelfogáshoz eljuthatunk? A modern emberiségnek feltétlenül ez a legnagyobb és legnehezebb problémája. Szinte azt lehet mondani, hogy már sokat tudunk ahhoz, hogy azt, amit létünk oka és célja gyanánt elébünk tárnak, elfogadjuk, de viszont keveset ahhoz, hogy új világfelfogásunkat megalkossuk.

Ha összegezzük mindazt, amit fejtegetéseink során elmondottunk, akkor kettőt állapíthatunk meg. Az egyik az, hogy a mózesi kozmogonia s a rája alapított világrend, amelyet a kereszténység is átvett, bármilyen magyarázatás mellett is nem egj^eztethető össze a tudomány megállapításai-val. A kettő között át nem hidalható űr tátong s ennek az űrnek az érzéséből származik lelki életünk bizonytalansága. A másik megállapítás viszont az, hogy bármilyen eredményekhez jutott el a tudomány, nem tudta a természetnek végső titkait feltárni és az élet igazi rejtélyét megoldani. Valósággal azt lehet mondani, hogy minél messzebb jutott el, annál távolabb tolódtak előtte a határok. Ha egy kérdésre a tudomány megfelelt, mögötte egy újabb merült fel és valószínű, hogy a dolgok *lényege* előttünk ismeretlen is marad. Pascal szerint a tudás az a golyó, mely minél jobban nagyobbodik, annál inkább növekszik az ismeretlennel való érintkezési felülete is. A pusztá tudomány így nem tudott megfelelni az eredetnek és végső rendeltetésnek a kérdésre és önmagában nem tudott célkitűzést nyújtani. A tömérdek *causa efficiens* mellett hiányzik nála a *causa finalis*. Mint-hogy pedig a tudományos iskolázottság felébresztette és nagyra növelte az emberben az okság szükségérzetét, az okok végén elébe meredő kérdőjel kinos nyugtalansággal gyötri. Mert erre az utolsó kérdésre nincsen válasz, hiúnak

tűnik fel egész erőfeszítése és hiábavalónak a megtett göröngyös, fáradtságos út. Esetleg visszafordulna, de ahonnét kiindult, oda már nincsen visszatérés.

A töprengő lélek rájön, hogy még azok a nagy általánosítások is, melyeket a természettudomány elébe tált — erő és anyag, idő és tér, végtelenség és öntudat, — tulajdonképpen csak önkényes kifejezések, melyek részben önmaguknak ellentmondanak, részben pedig arra szolgálnak, hogy velük valamit kifejezzünk, amit bizonyítani nem tudunk. Hiszen a minden megismerésnek kezdete, az öntudat is, — mint már más helyütt emiittem, — tulajdonképpen problematikus y alami, mert megismerése csak *önmagában* rejlik. Emellett a tudományos specializálódás korában élünk és a tömérdek részletmunka mellett még az a törekvés is hiányzott, hogy az elért eredményeket szintetikus módon összefoglalják. Az emberi életnek így organikus középpontja veszett el, mikor a primitív orientális ember számára alkotott fogalmak és magyarázatok már nem tudták kielégíteni, a csupán analizáló, boncoló, tényeket megállapító racionalizmus pedig nem tudta neki nyújtani a teremtő erőt, mely a tények ismeretén kívül azok magyarázatával is szolgál, meglátja a nagy összefüggéseket és megnyugtató választ ad az emberi rendeltetés nagy kérdésére.

A minden téren mutatkozó tökéletesedés mellett ezért lopakodott bele a nyugtalanság és bizonytalanság az emberek lelkébe, mintha mindaz a haladás, ami történt, nem áldására, hanem átkára vált volna az emberiségnek. Tudatosan reakciós elemek odáig elmentek, hogy ennek nyíltan kifejezést adtak, azt mondván, hogy minden bajnak az okozója, hogy az úgynevezett tudomány hozzá mert nyúlni olyan kérdésekhez, melyek túlmennek az emberi megismerés ha-

tárain, tudatlanok pedig, akik nem ismerték a letúnt századok erkölcsi életét, a régi, *egyszerű* erkölcshez és igénytelenséghez való visszatérésben és a misztikus gondviselés rendelkezésének elfogadásában jelölték meg a boldogság útját. Minden úgy van jól, amint elrendeztetett. Az ember ne akarja fellebbenteni a szaiszi titok fátyolát és különösen ne akarja megismerni saját létének örök rejtélyét.

Ilyenformán félig-meddig a tudomány került a vádlottak padjára, a tudomány, amely maró és boncoló bírálataival kikezdte a jámbor hit alapjait s aláásta évszázaios tekintélyeknek, az egyháznak és államnak tiszteletét. Minden rendben volna, ha a tudomány nem menne túl a *megengedett* határokon. Ámde ezeknek a határoknak a megvonása még a vádlók részéről is nagyon nehéz, mert nem lehetnek bizonyosak benne, hogy *ártatlannak* látszó tudományos megállapítások mely pillanatban válnak lelki forradalmat előidéző tanokká és mert a multak példája mutatja, hogy a hozzájuk hasonlók által elítélteknek tételeiből nagyon gyakran váltak egyetemesen elismert kulturértékei az egész emberiségnek. Velük szemben pedig a tudománynak egyedüli célja az igazságnak minden melléktekintet nélküli keresése, ennek útja pedig a kutatás és vélemény feltétlen szabadsága. A tudomány csak azt igényli, hogy akik támadják, igyekezzenek előbb elért eredményeivel megismerkedni. Ha igaznak találják, fogadják el, ha nem, cáfolják meg, de alattomosan ne rágalmazzák. Ez az út vezet a megértéshez és talán a ma jelentkező lelki válságnak a megoldásához.

A tudományt vádolni nem lehet, legfeljebb a művelőit szabad hibáztatni, hogy a tömérdek részlet-igazság megállapítása mellett nem törekedtek eléggé azok összefoglalására. Most ennek kell következni. A tények tömegének

ismerete és az ismeretek szaporodása a szaktudóst is rákényszeríti az általános szempontok szerint való gondolkodásra. Az átöröklés tana, a kísérleti élettan, a relativitás elve, új filozófiai gondolkodásnak a kutforrásai. Az egyes tudományágak határkérdései rávezetnek a kapcsolatok keresésére. Mindinkább rá kell jönnünk, hogy az egyetemes tudomány nem az egyes tudományszakok mechanikai jellegű összegezése, hanem összefüggéseiknek megismerése és a mindenség rendjének magyarázata. Kifelé is az egységet kell megtalálnunk, aminthogy befelé öntudatunk egység formájában jelentkezik. Ez az egység csak harmonikus világnézet lehet, melyet sem a világ jelenségei és tapasztalati tényei, sem pedig a léleknek tisztán filozofikus vizsgálata nem adhatnak meg, hanem csakis a lélek és külvilág egymáshoz való viszonya és kiegyenlítődése.

Teljesen tisztában vagyunk vele, hogy e kiegyenlítődéskéntjének a megállapítása a legnehezebb feladatok közé tartozik és tudjuk azt is, hogy az idevezető útnak a nyomjelzése e kis tanulmánynak a leggyengébb fejezete. Mégis a következtetések levonása gyanánt a következőkben ezt is meg kell kísérelnünk.

Az ut, amelyen a kiegyenlítődéshöz eljuthatunk, a természettudományon át vezet, amely megállapította a fejlődés örök törvényszerűségét és ennek a fejlődésnek törvényeit kezdte alkalmazni nem csupán a növény- és állatvilágra, hanem magára a világegyetemre, az emberre és a társadalmi élet jelenségeire is. A világegyetem nem mesterseges, önkényes, mechanikai jellegű alkotás, hanem állandóan fejlődésben levő, örökkön-örökké megújuló valami, az ember pedig nem betetőzése, koronája a teremtésnek, hanem csak egy láncszeme a folyton folyamatban levő és még töké-

letesebb formák felé törekvő átalakulásnak. Ez a természet-tudományon alapuló világnézet *optimizmusának* a kútforrása. A mai ember és egyáltalán *semmiféle ember nem öncél; a cél mindig az utód*, a következő nemzedékek végtelen sorozata. Az egyén mulandó, csupán rövid ideig tartó öntudatos létre emelkedik ki a nagy ismeretlenből, a faj azonban állandó és az élet örök. Az egyén és az emberiség célja, hogy ezt a földi világot szebbé, jobbbá és igazságosabbá tegye a sarkait taposó új nemzedék számára. Az emberi élet így akarja magát általunk folyton kedvezőbb feltételek között fenntartani. Ez a kiindulási pontja az új világfelfogásunk.

Ebbe kapcsolódik bele az erkölcsnek és hitnek a kérdése. Az emberi élet és a társadalom tudatos berendezésének előfeltételei közé tartozik, hogy az erkölcsi elvek szerint történjék. A természettudományos világfelfogás nem ellensége az etikának; ebben különbözik a reneszánsztól, amely lényegében *amorális* volt és míg külső formáiban megtartotta a kereszténységet, túltette magát annak erkölcstanán. Ha új világfelfogáshoz akarunk eljutni, abban nagy szerepet kell juttatnunk az erkölcsnek és azt a tömérdek erőt, amelyet az összes keresztény felekezetek évszázadokon át egy naiv és a tényekkel ellentétben álló kozmogoniának a védelmére és egymás megcáfolására pazaroltak, a krisztusi erkölcstannak a szolgálatába kell állítani. Epenigy ez a világfelfogás, amely nem fogad el csodákat és természetellenes beavatkozásokat a mindenség sorsába, nincs ellentétben az istenségnek, mint végső oknak a feltételezésével, de ez az istenség nem valamely dogmának körülmagyarázott istene, aki egy választott népre van lokalizálva, vagy akire a skolasztikusok felvetik még azt a kérdést is, hogy *habet ne*

dentem sanctissima Trinitas? — hanem a nagy megismerhetetlen, akit épen megismerhetetlensége tesz végtelenné és magasztossá. Itt, a megismerhetőnek és megismerhetetlennek a határán van a tudománynak és nem dogmaszerűen felfogott hitnek a találkozási pontja és kiegyenlítődésének a lehetősége. A hit az ember lelki megváltásának a kérdése, amelyet mindenki csak önmagából kiindulva, belülről szerezhet meg. Sem a hitnek, sem az etikának nincs köze a világ keletkezésének tudományos magyarázatához, a szerves élet elméletéhez, vagy az evolúció tanához. Régebben az egyházaknak kellett megfelelni ezekre a kérdésekre, mert nem volt más, aki rájuk megfeleljen. De ma a régi jogokhoz való ragaszkodás okozza az összeütközéseket a vallás és tudomány között és eredményezi a kétféle könyvvezetést a világfelfogásban, amely a lelki bizonytalanságnak egyik okozója.

Kétségtelen, hogy az új világfelfogáshoz, amely kicsinyes önzéssel nem önmagában keresi az ember rendeltetését, amely tisztában van az egyén mulandó voltával s az elmúlást épen olyan természetes és szükségszerű jelenségnek tekinti, mint a születést, csak igazán művelt és gondolkodó ember tud eljutni. Csak a műveltségnek és tudásnak terjedésével következhetik be az intellektuális megállapodottságnak az az állapota, amelynek hiányát oly keservesen éreztük az anyagi haladásnak a háborút megelőző esztendőiben.

Könnyedén ezeket a kérdéseket elintéznünk nem lehet, legkevésbé intézhetjük pedig el azzal a közkeletű szólammal, hogy *a népnek szüksége van vallásra*. Az ilyen mondatához veszedelmes mellékíz tapad, mert azt rejti magában, hogy akik mondják, saját maguk számára nem érzik a belső igazságot, de mások számára igazság formájában akarják feltálatni. Becsületes ige hirdetés csak az lehet, amelynél

a hitnek a szükségességét az ígehirdető elsősorban a *saját személyében* érzi.

Egy új lelki forradalomnak az előestéjén állunk, amely mélyebb lesz és a lelkeket ezerszerte jobban át fogja alakítani, mint a reformáció. Akkor a formákban történt, most a lényegben történik az eltolódás. Más szemekkel látjuk a világot, mint atyáink látták. A régi hitnek egy lényeges alkat-elemét, a személyes halhatatlanságot mind kevésbé tudjuk a fejlődéstani elvnek és a tudomány többi igazságainak megismerése után gondolkodásunk körébe beilleszteni. Részei vagyunk valami halhatatlannak, de ehhez való viszonyunkat nem ismerjük. Érezzük, hogy van szabad akaratunk, de ez a szabad akarat teológiai nyelven szólva egy felsőbb akaratnak, tudományos nyelven szólva pedig az oksági törvénynek van alávetve. Vannak nagy számmal felszaporodott ismereteink, melyeket úgy kell egy magasabb rendnek a keretébe beállítanunk, amint a kereszténység meg tudta találni az isteninek és emberinek az egységét. Ezeknek a problémáknak a kielégítő megoldása a mi feladatunk és utódaink feladata. Lehetséges, hogy erre sokan korunkat képtelennek tartják és azt hiszik, hogy az emberiségnek intellektuális része még sokáig nem fogja megtalálni a kivezető utat lelki életének zürzavarából és még sokáig nem bukkan rá önmagára. Kortársak mindig csak a kisszerűségeket látják a saját idejükben, mert hiányzik a meglátáshoz szükséges perspektívájuk. De minden történelmi korszaknak két ábrázata van. Ma az első ábrázathoz tartoznak a háborúk, forradalmak, szentes jelenségeikkel, törpe szereplőikkel, a becselenség és hipokrizmus ezer megnyilvánulásával, a másikkal a lelkek vajúdása, küzdele, törekvése az új világosság felé.

Eljutottunk ahhoz a ponthoz s a háborúnak és a vele járó nagy kataklizmának a kegyetlen megpróbáltatása talán rá is vitt bennünket, hogy a materializmussal az egész vonalon szembeállítsuk a *gondolatnak a jogát*. Befelé kell fordítanunk a tekintetünket és magunkra kell alkalmaznunk a tudománynak kívül felismert igazságait. Lelki ösztönök fejlesztésének műhelyévé kell avatnunk az iskolát. A tudást, mely tényekben és megismerésekben gazdag, akár a hittől kölcsönzött, akár önálló erkölcsi megújhódással kell párosítanunk. Mindenekfelett pedig szakítanunk kell azzal a rendszerrel, amely egyenesen a hipokrizist neveli és jutalmazza s elítéli azokat, akik nem valamely előre megfontolt vallás- vagy tekintélyellenes szándékkal, hanem becsületes igyekezettel, belső ösztöntől hajtva, gyakran súlyos lelki megrázkódtatások árán keresik az utat, melyen egy új, lelküket megnyugtató világfelfogáshoz eljuthatnak s oda másokat elvezethetnek.

A FEHÉR EMBER DETRONIZÁLÁSA.

Ennek a könyvnek megelőző tanulmányát annak a haladásnak vázlatos ismertetésével vezettem be, melyen a fehér emberiség a tizenkilencedik század folyamán átment. Mértékül azt a tételt állítottam fel, hogy száz esztendő alatt nagyobb volt a fejlődés anyagiakban, mint a római biro-

Irodalom: Bowman, I.: *Problems in Political Geography*. New York, 1924. Supplement to the New World. — Carroll, C.: *The Negro a Beast*. St. Louis, 1900. American Book and Bible House. — Chiozza Money, Sir Leo: *The Peril of the White*. London, 1925. Collins and Sons. — Delisle Burns, C.: *Industry and Civilisation*. London, 1925. Allen and Unwin. — Gregory, J. W.: *The Menace of Colour*. London, 1925. Seeley, Service and Co. — Günther, Hans: *Rassenkunde*. München, 1925. Lehmann. — Johnston, Sir Harry: *The Negro in America*. London, 1909. The Times. — Josey, Charles Conant: *Race and National Solidarity*. New York, 1923. Scribner. — Piltard, Eugene: *Les Races et l'Histoire*. Paris, 1924. La Pienaisance du Livre. — Schwalbe und Fischer: *Anthropologie*. Leipzig, 1923. Teubner. — Siegfried, André: *Les États Unis*. Paris, 1927. Colin. — Spengler Oswald: *hei Untergang des Abendlandes*. München, 1920. Beck,

dalom bukásától a múlt század első esztendejéig. Az anyag és eszme szembeállításán lévén e tanulmány célja, benne a politikai vonatkozásokat alig érintettem. Ugyanez az eltolódás azonban politikai téren is megnyilatkozott a fehér emberiség javára. A múlt század folyamán hagyta el a fehér ember igazán földrészének kereteit, hogy világtörténelmet kezdjen el csinálni.

Ezer esztendő előtt az arab, indiai, vagy kínai kultúra kétségtelenül magasan felette állott a félig barbár Európának. Politikailag a fehér ember uralma úgyszólván csak Európa nyugati részére szorítkozott, de még arra sem teljesen. Az ibér félszigeten az arabok uralkodtak s a szaracén hajók fenyegették a Földközi tenger északi partjait. Keleten az akkor még mongol magyarság és nyomában fajrokonai ostromolták a keresztény világot. Mikor a tizenötödik század végén és a tizenhatodik elején nyugaton a nagy felfedezések megkezdődtek, keleten a félhold majdnem Bécsig jutott el, Oroszország pedig még nem rázta le teljesen a tatárok uralmát. De még száz esztendő előtt is a fehér faj uralma igazában csak Európára és Amerikának egy részére szorítkozott. A föld többi részein csak egyes pontok voltak megszállva. A hódítás a tizenkilencedik század munkája. A század végén Afrikában már csak két benszületett állam maradt független, Libéria és Abesszínia, — azok közül is az első az Egyesült-Államok jóvoltából, — Ázsiában pedig Sziám, Kína és Japán. A többi közvetlenül vagy közvetve mind a *fehér faj* uralma alá került.

Az antropológiai tudomány mindezideig még nem jutott végleges érvényű megállapításra a fajok elméletét és a fajok körülhatárolását illetően. A probléma ugyanis nagyon ingtag és a tudomány nem egy oldalról, hanem különféle utakon

volt kénytelen megközelítését megkísérelni. Nagy nehézséget okoz, hogy épen a faji problémánál a többi tudományos módszereket, melyeknek a kísérlet a legfontosabb tényezőjük, alkalmazni nem lehet. A fizika módjára légüres térben kísérletileg vizsgálni nem lehet, de ha lehetne is, nem volna célja és értelme, mert a faj nem kívülünk, hanem bennünk és általunk élő valami. Ha nézzük, olyan mintha sugártörő prizmán át látnánk valamit, ami szüntelenül mozog, színét és megjelenési formáját állandóan változtatja. Ilyen dolgokat megrögzíteni, tudományosan elskatulyázni nagyon nehéz, különösen ha még a politika is belejátszik, amelynek egészen más céljai vannak, mint a tudományak.

Mégis abban a tekintetben a tudomány felfogása körülbelül egységes, hogy a közöttük is kétségtelenül fennálló különbségek mellett a többi, színes fajokkal szemben *a fehérek egységnek veendőek*. A fehér fajba egyformán beletartoznak a túlnyomóan világos, magastermetű és hosszúfejű északiak, a sötétebb, alacsony, de szintén hosszúfejű földközi tengeriek, az alacsony, szélesarcú és kerekfejű alpinok és a magas, sötétebb színű és rövidfejű dináriak. Hozzászámíthatók még a fehér fajhoz az előázsiaiak, akiknek típusát úgyszólván változatlanul ismerjük az egyiptomi, asszír és hetita emlékektől kezdve egészen napjainkig. Egységnek kell venni a fehér fajt, mert az említett típusok, változó mértékben ugyan, de egyaránt képviselve vannak Európának és az európa-amerikai kultúrkörnek minden népében és nemzetében.

A politikának és a vele együtt járó tudománytalanságnak legfőbb hibája, hogy *a fajt állandóan összekeveri a nép és a nemzet fogalmával*. Az első biológiai és antropológiai, a második etnikai és történelmi, a harmadik pedig erkölcsi

és érzésbeli fogalom. Külön-külön semmi közük egymáshoz. Egységnek véve így a fehér fajt, nyers számokban a *föld népességi statisztikája* nagyjából az 1920. és 1921. évi adatok szerint a következő: fehérek 520 millió, sárgák vagy mongolok — ideértve az amerikai indiánok megmaradt nép-törödékeit is, — 620 millió, barnák — malájok, egyéb dél-ázsiaiak és ausztrálieiak, — 370 millió, négerék 190 millió. Áttéve a politikai viszonyokra, azt jelenti ez a számösszeállítás, hogy az emberiségnek egyharmad része uralkodik nagyjából a másik kétharmad rész felett. De az arány a színesek szempontjából még kedvezőtlenebb, ha kikapcsoljuk Dél-amerika bastard köztársaságait, melyek nem osztanak és nem szoroznak, valamint a fehér Európának mindazon népeit, melyeknek vajmi kevés részük van a világ uralmához. Ez esetben, különösen, ha az olyan példákat nézzük, mint az angolok uralma Indiában, a franciáké a fekete kontinensen, vagy az amerikaiaké a Filippini-szigeten, elmondhatjuk, hogy

* Az úgynevezett etnográfiai térképeknek is rendszerint legfőbb hibájuk, hogy a nyelveket fajok szerinti főcsoportok alá osztják be. Ezen az alapon a csak angolul beszélő amerikai négert a germán fajhoz tartozónak és angolszásznak kellene számítani. Európában a magyarral azonos módon mongol eredetű bulgár, mert nyelvet cserélt, indogermánnak számít, a magyar ellenben, mert nyelvét megtartotta, még mindig mongolnak, holott a sokszoros vérkeveredés folytán összes keleti tulajdonságait elvesztette és összetételében a többi európai népektől semmiben sem különbözik. Néhány éve *Turánizmus* című tanulmányomban igazoltam ezt a tételt. A jelen tanulmány elején idézett szerzők közül Gregory, a glasgowi egyetem professzora is arra a megállapításra jut, hogy a magyarok, akik ezer éve telepedtek meg mostani hazájukban, teljesen európaizálódtak és nem a turániakhoz, hanem a fehér fajhoz számítandók.

egy törpe minoritás uralkodik a sokszoros többség felett.

De mindennél többet mondanak a százalékos számok. Ázsia területének körülbelül hattized része áll közvetlenül európai fennhatóság alatt s az európai befolyás alatt álló terület még ehhez külön hozzászámítandó, a fehérek száma ellenben az egész kontinensen nem éri el az egy százalékot. Afrikában a fehérek arányszáma valamivel *kedvezőbb*, eléri a 2.3 százalékot. Igaz viszont, hogy a fekete földrész 2.4 milliónyi fehér lakosságának 95 százaléka a Földközi tenger partjaira és a földrész déli csúcsára esik.

Mint már említettem, főleg a technika tette lehetővé a fehér fajnak ezt az óriási előnyomulását a múlt század folyamán. A gépek és tökéletes közlekedési eszközök birtokában, a kapitalizmus által megszervezetten és nem utolsósorban a hasonlíthatatlanul tökéletesebb fegyverek birtokában, alapozták meg a fehérek világhatalmukat. Mindezek az eszközök olyan előnyt biztosítottak nekik a színesekkel szemben, amilyen előnyt jelentett évtizedeken keresztül az angol közgazdaságra nézve, hogy az angol ipar a többi országnál előbb jutott el a mechanikai erő használatához és az iparosodás állapotába.

A mesterséges előnyöknek ez a helyzete azonban tartósan nem tartható fenn. Ahogy Nagy-Britannia után a kontinens államai és az Egyesült Államok is eljutottak az industrializálódáshoz, kétségtelen, hogy fokozatosan a színesek is megszerzik a technikának mindazokat az eszközeit, melyek a múlt század folyamán a fehér fajnak a szupremáciáját biztosították. Ennek az átalakulásnak az előjelei már a múlt század végén kezdtek mutatkozni, a világháború pedig a színes fajok emancipálódását rohamlépésekkel vitte előre.

Katonailag és politikailag a fehérek hódító útja az első csorbát 1896-ban szenvedte, az abesszíniai háború alkalmával, mikor a legfiatalabb nagyhatalom, Olaszország, kénytelen volt Abesszíniát egyenrangú szerződő félnek elismerni. Utána következett 1904-1905-ben a japán-orosz háború, amely már egy fehér nagyhatalomnak határozott vereségével végződött, olyannyira, hogy Oroszország kénytelen volt Koreára táplált igényeiről lemondani és Mandzsúriát, ahol már be is rendezkedett, Japánnak átengedni. De az orosz-japán háborúnak más következése is lett. Hatását egész Ázsia megérezte. Japán sikere nagyrészt felébresztette a sárga faj öntudatát. Szövetségi viszonya Nagy-Britanniával nem gátolta meg abban, hogy ügynökei működésüket az angol uralom alatt álló Indiára is ki ne terjesszék. Az indiai szvaraj mozgalom megerősödése nagyrészt Japán harc-téri sikereinek tudható be. Az *Ázsia az ázsiaiaké* jelszava ettől az időponttól kezdett a fehérekre veszedelmes formában a legnagyobb kontinensen mindenfelé elterjedni.

Jött azonban a világháború. A világháborúnak végleges eredményeit, épen problémáinak nagyon bonyolult voltánál fogva, rendkívül nehéz elkönyvelni. A legegyszerűbb, de a valóságnak legkevésbé megfelelő magyarázat az, hogy a háború a nyugati demokráciák harca volt a központi hatalmak elavult monarchikus és feudális rendszerével, mely utóbbi vereséget szenvedett. A valóságban a világháborúban ennél sokkal több történt. Európa, amelynek egységét az egyes nemzetek között fennálló ellentétek mellett is a kereszténység, a gondolat szabadságáért vívott küzdelem és a kapitalizmus teremtette meg, dezintegrálódott. A leggazdagabb földrész elszegényedett s nemcsak a legyőzött, hanem a győztes államokban is gazdasági válságok követték egymást.

Locarno és Thoiry ulán is politikailag és gazdaságilag egyaránt gyűlölködő és egymással küzködő népek állanak egymással szemben és ebben a küzdelemben a kormányok nem számíthatnak feltétlen biztonsággal polgáraik hűségére és odaadására. *A világ gazdasági élelének súlypontja Európából áttolódott az Atlanti óceán nyugati partjára.* Ugyanakkor azonban *egy másik nagy eltolódás is történt általánosságban a színes jajok javára.*

Már a háború folyamán az európai hatalmak tehetetlenül voltak kénytelenek nézni, hogy Japán különleges jogokat biztosított magának Kínában, a háború után pedig az ő hozzájárulásukkal megvetette lábát a Csendes óceánon. Az indiai elégedetlenség lecsendesítésére Nagy-Britannia kiszélesítette az önkormányzatot és lemondott az Afganisztán feletti gyakorolt protektorátusáról. Afrika északkeleti szögletében elismerte Egyiptom formai önállóságát. A gyakorlatban még mindig az angol alkirály székel Delhiben és a brit helyőrség nem vonult ki Egyiptomból, de tagadhatatlan, hogy ami történt, az a megváltozott viszonyokkal való okos megalkuvásnak az eredménye. Az angol közvélemény előtt nem titok, hogy a népszövetségtől nyert palesztíniai mandátum és a brit protektorátus alatt álló palesztíniai zsidó nemzeti otthon lényegében nem egyéb, mint kezdete az átköltözöködésnek Egyiptomból a szuezi csatorna keleti partjára. Szükség esetén Egyiptom helyett Palesztina felől akarja Nagy-Britannia világhatalmának legfontosabb ütőerét megvédelmezni.

A kínai szovjetmozgalmakat is ilyen okokkal lehet megmagyarázni. A cárizmus bukása óta Oroszország expanziós törekvései Kelet-Ázsiában akarva, nem akarva megszűntek. Kína ezért orientálódik Oroszország felé. Kínában se a

filozófusok, se a kulik nem lettek kommunisták és bolsevikiek, de maga az ország az idegen imperializmussal szemben ott keres támasztékot, ahol ilyen törekvésektől nem kell tartani.

De talán ezeknek az elszigetelt és különálló jelenségeknek nem is lehet akkora súlyt tulajdonítani, mint annak az általános tapasztalatnak, hogy a fehér uralom világszerte mindenütt *meglazult*. A világháború előtt, az egy Franciaországot kivéve, az összes kolonizáló hatalmak körében általános volt a meggyőződés, hogy a fehér ember tekintélyét a benszülöttek között, politikára, nemzetre és fajra való tekintet nélkül kell fenntartani. Nem az angol, német, vagy spanyol, hanem *a fehér ember áll a benszülöttel szemben*. Leheletlen, hogy a feketék és egyéb színesek százezreinek felfegyverzése és szembeállításuk a harctereken fehér ellenfelekké], ne váltotta volna ki fokozott mértékben azt a hatást, melyet húsz esztendővel előbb a japán győzelmek Ázsiában előidéztek. Bebizonyosodott, hogy a maláj és anamita nem sokkal nehezebben tanulja meg a fegyverkezelést, mint az átlagos orosz paraszt, a szenegáli pedig, hivatalosan is, felebbvalóinak szájából hallotta, hogy részese annak a győzelemnek, amelyet a civilizáció nevében egy fehér nép fölött arattak. A világháborúban *a fehérek felsőbbségének tudata*, mely azelőtt megdönthetetlenül állott a színesek nagy tömegének körében, szenvedte a legnagyobb csorbát.

Ez az éremnek csak politikai oldala. *Gazdaságilag* is igen jelentékeny eltolódások mutatkoznak azonban a színesek javára. Kezdetben a viszony a fehér ember országai és a tengerentúl színes területei között az volt, hogy az utóbbiak valósággal szállították a gazdagságot az előbbieik számára. Az ipari találmányok segítségével a fehér munkás néhány órai munkával elő tudta állítani azt, amihez azelőtt

napokra volt szüksége. Ez lett a fehér országok gazdagságának forrása. A természetes és szükségképen! árucicserélés a fehér és színes ember között odamódosult, hogy az első néhány munkaórájával meg tudta vásárolni azt, ami a másakra nézve néhány munkanapot jelentett. Az iparcikkek iránti szükséglet emelkedése gazdaságilag is függőségi és alárendeltségi viszonyt teremtett a fehér és színes országok között. A *kiaknázás* kifejezésnek, melyet az európai és amerikai közgazdaság szelvében-hosszában használ a fehér országok és tengerentúl közötti gazdasági viszonyoknak a jellemzésére, mélyebb jelentősége van: a tengerentúlt a fehér ember tényleg kiaknázta a maga javára.

Ez a kiaknázás, akárcsak a modern nagyipar megteremtése, a kapitalizmusnak volt a munkája. A tőkének megvan az a törekvése, hogy haszonszázalékát minél jobban növelje. A dolog természetéből folyik, hogy ez a haszonszázalék nagyobb a gazdaságilag elmaradott országokban, mint ott, ahol a konkurens tőke és egyenlő előfeltételekkel dolgozó verseny határt szab neki. Ezért törekszik tehát a tőke a színes fajok országai felé. De a tőke nem elégszik meg azzal, hogy kereskedelmileg aknázza ki őket, hanem iparvállalatokat is létesít: *gazdasági, technikai, ipari és katonai eszközöket juttat a színesek birtokába, melyekkel a fehér ember viláгурalmát kétessé tehetik.* Az angol selyemipar már nagyrészt átköltözött Indiába, most a pamutipar van soron. Ötven esztendő előtt Angliában 150.000 volt a selyemipari munkások száma, ma csupán 30.000. Pusztán a gyárak technikai tökéletesbedésével ezt a csökkenést megmagyarázni nem lehet, magyarázatot erre csak az ipar elvándorlása szolgáltat. A pamutiparban Bombay, Shanghai, Hangcsou, Ningpo és Osaka az európai és amerikai nagy pamutipari

centrumokkal egyenlő fontosságú helyek közé emelkedtek. Azelőtt a juta csak mint exportált nyerstermény bírt Indiára nézve fontossággal, most a jutaiparnak fele Calcuttában és környékén koncentrálódik. A kender- és lenipar szintén igen nagy arányokban emelkedik Indiában és Japánban. Kínában megkezdődött a szén- és vastelepek kiaknázása és egyre hatalmasabb vasipari vállalatok vannak alakulóban. Mindezek a vállalatok nagyrészt európai és amerikai tőkével jöttek létre és főleg az indiai vállalatok angol kapitalisták kezében vannak, de nacionalizálódásuk csak idő kérdése. Az idegenek mellett Indiában, Kínában és Japánban egy független kapitalista osztály van alakulóban, amelynek megvan a határozott törekvése, hogy a fehéreket az ottani közgazdaság területéről kiszorítsa.

Mindezen jelenségek mellé járul még egy körülmény, amelyre statisztikai adatok idézése nélkül is elegendő rámutatni: *a születések csökkenő arányszáma a fehér fajhoz tartozó összes népek körében.* Azelőtt Franciaország volt az elrettentő példa, de most az arányszám csökkenése ijesztő módon jelentkezik mindenfelé. Nagy-Britanniában 1881-ben 26,100.000 embernek 883.600 gyermeke született, 1913-ban pedig 36,600.000 embernek 882.000 gyermeke. 1927. első évnegyedében első ízben fordult elő a napóleoni háborúk óta, hogy nemcsak relative, hanem abszolúte is 2000 lélekkel fogyott Nagy-Britannia lakossága. Hasonlók a tapasztalatok a többi országokban is, azzal a hozzáadással, hogy a világháború még fokozatosan csökkentette a születések számát. Oroszország lakossága a bolsevizmus idején sok millióval megfogyott és a születések erős többlete a halálozások fölött, amely a háború előtt a német expanziós politikának igazi alapját szolgáltatta, veszedelmes módon megcsappant.

A színesek országait illetőleg ezzel szemben az utolsó évtizedek tapasztalatai a népszaporodási viszonyok erős javulását bizonyítják. A higiénikus viszonyok javulása, a ragályos betegségek elleni sikeres védekezés, a jobb gazdasági viszonyok, a pusztító éhínségek elhárítása, évről-évre erősebb mértékben tolják el a számbeli túlsúlyt a színesek javára. Chiozza Money, aki a legmérsékeltőbb és legóvatosabb a faji kérdés tárgyalói között, mert hisz az ellentétek kiegyenlíthetőségében és a fehér faj vezető szerepének megtarthatóságában, itt látja közeledni a fehérek végzetét. Szerinte a fehér faj veszedelme nem a színesekben, hanem önmagában keresendő. A fehér fajnak csak kettő között lehet választása: megújulás vagy halál.

De vannak a színes problémának még más oldalai is, amelyek alkalmasak arra, hogy mindkét részen növekvő izgatottságot és ingerült hangulatot váltsanak ki. Ide tartozik elsősorban *a színesek mesterséges távoltartása bizonyos területektől*, ugyanazon a határon belül pedig *a polgári jog-egyenlőség kérdése*.

Vannak egyes színes országok, — önállóak és koloniális helyzetben levők egyaránt, — amelyek a relatív, sőt abszolút túlnépesedésnek az állapotáig jutottak el és népfölöslegeiket haláiraikon túl kénytelenek elhelyezni. Ezek közé tartoznak legelsősorban India, Kína és Japán. Ezeknek az országoknak a népe azt kénytelen tapasztalni, hogy míg odahaza küzd az életfeltételek előteremtésének nehézségeivel, addig bezárják előtte más országoknak a kapuit, amelyeknek népe viszont ritka és szinte kínálkoznak letelepedési területnek. Az Egyesült Államok és példájukat követőleg Kanada, gátat vetnek a kínai, japán és hindu bevándorlásnak. Az Unió déli határain a vámügyi és katonai hatóságok állandó küzdelmet folytat-

nak, hogy megakadályozzák a színeseknek Mexikó felől való beszüremkedését. Ausztrália 1901-ben kezdte meg a kizárólagosan fehér politikát. Addig főleg a queenslandi cukorplantázsokon az úgynevezett kanaka-munka volt divatban. Az ültetvényesek a Csendes óceán szigeteiről egy-egy szezonna kanaka-munkásokat hozattak. Ezeket 1901-ben a kanaka-törvény kitiltotta az ausztráliai államszövetség területéről. A kitiltást követte általánosságban minden színes bevándorlás megakadályozása. Ugyanez történt Délafrikában is, ahova főleg hinduk vándoroltak ki a múlt század utolsó évtizedeiben. Könnyen érthető, hogy felébredő faji öntudat mellett a színesek ezt a megalázó megkülönböztetést tartósan nem hajlandók elviselni. Japánnak e kérdés miatt már több ízben éles konfliktusa volt az Unió kormányával, a hindu függetlenségi mozgalom vezetési pedig a hatásos agitáció eszközeként használhatják fel azt a körülményt, hogy ugyanannak az angol koronának a domíniumai megkülönböztetett bánásmódot alkalmaznak a különböző színű alattvalókkal szemben. A hindu ezredek jók voltak arra, hogy a búr háborúban és a világháborúban segítsék Nagy-Britanniát, de a hindu katona, ha leveti az egyenruháját, nem elég jó arra, hogy kereső polgára legyen annak a birodalomnak, amelynek megszerzéseért és megtartásáért vérét áldozta. Nem lehet egész véletlennek tekinteni, hogy Gandhi apostoli és politikai működése is tulajdonképpen nem Indiából, hanem Délafrikából indult ki.

Nagyjából ezek nemzetközi vonatkozású kérdések. Amerikának azonban ezek mellett megvan a *néger-kérdésbeji* a saját külön belső faji problémája is. Ezt a kérdést a négeremancipáció és a szecessziós háború csak formailag oldotta meg, tényleg a néger-kérdés fennmaradt, sőt a legutóbbi

évek folyamán még jobban kiélesedett. A helyzet röviden összefoglalva az, hogy az Egyesült Államok 106 milliónyi lakosságából 12 millió, vagyis 10 százaléknál több néger. Ez a néger lakosság azonban nincsen egyenlően megoszolva, hanem a zöme délre esik, ahol egyes államokban a négerek a lakosság abszolút többségét is teszik. Ehhez képest már a múlt évtizedekben is más volt a négerek politikai és gazdasági elhelyezkedése délen és északon. Délen megvolt a négeriek a kereseti lehetősége és mint bérlő vagy farmer önálló existenciát teremthetett magának. Az utolsó huszonöt év tapasztalatai a déli államokban tényleg a négerek erős gazdasági megerősödését mutatják. Ezzel szemben a fehérek, politikai szupremáciájuk biztosítása érdekében minden módon igyekeztek a négereket a szavazati jog gyakorlásától és a politikai életben való részvételtől elűzni. Ehhez járulnak még a rendkívüli erős, dehonesztáló jellegű társadalmi válaszfalak. Fehér ember számára fenntartott helyeken néger nem jelenhetik meg, a *colour line*-től délre a négerek számára külön vasúti kocsik vannak fenntartva, néger és fehér gyermek nem járhat ugyanazon iskolába, stb. Az ipari jellegű északon ezek a politikai és társadalmi jellegű megkülönböztetések nincsenek meg, de viszont egyes alsóbbrendű foglalkozásoktól eltekintve, a néger egészen a legújabb időkig gazdaságilag nem tudott érvényesülni. A szakszervezetek mindenütt féltékenyen őrködtek, hogy az olcsóbb és igénytelenebb néger munkás a fehér munkás életstandardját ne veszélyeztesse. Amerikai meghatározás szerint a négernek délen megvolt a megélhetése szavazati jog nélkül, északon pedig a szavazati joga megélhetés nélkül.

Szintén a világháború volt az, amely itt is nagy változást hozott magával. Amerikának mindig az *európai bevándorlás*

volt az ember-rezervoárja, amely még a világháború kitörésének esztendejében, 1914-ben is, mikor pedig bevándorlás szempontjából az esztendőt csonkának kellett tekinteni, 1,218.480 fővel szaporította az Egyesült Államok lakosságát. Ez a bevándorló tömeg 90%-ban az északkeleti államokban helyezkedett el. A háború kitörése a bevándorlás áradalának egyszerre gátat vetett. Ugyanakkor azonban a hirtelen nagyranőtt hadiiparnak munkáskezerekre volt szüksége. Megindult a néger-vándorlás délről északra. A nagy nyomásnak a szakszervezetek nem tudtak ellentállni és a néger munkás behatolt a gyárak kapuin. Az amerikai statisztikai hivatal körülbelül nyolcszázezerre teszi ennek az 1914-1918. közötti belső vándorlásnak a lélekszámát.

Míg a háború tartott, ez a déli néger-invázió látszólag nem járt komolyabb következményekkel. A háború után tizenben az elhelyezkedést kereső hadviselt katonák hazatérésük és az általános gazdasági válság, amely egész sereg nagy üzemnek a bezárására vezetett, akut formában robbantotta ki az ellentéteket. Egyebek mellett 1919. az Egyesült Államokban a nagy néger-ellenes zavargások esztendeje. Évek óta nem történt annyi lincselés, mint ebben az esztendőben s a lincselések ezúttal nem szorítkoztak délre, hanem napirányban voltak az északi és a nyugati államokban is. Az ellentét okai kétségtelenül gazdasági természetűek, de nagyon jellemző módon a lincselés közvetlen oka gyanánt, akárcsak délen történni szokott, északon is túlnyomóan négereknek állítólag fehér nők ellen elkövetett támadásai szerepelnek.

Hogy ez az ellentét mennyire kiélesedett, arról az a szinte könyvtárakra menő literatúra tesz tanúbizonyságot, mely a néger-kérdésről Amerikában az utolsó néhány év

alatt keletkezett. Röpiratoktól, lapok és folyóiratok cikkeitől kezdve komoly statisztikai és politikai jellegű munkákig minden rendű és rangú munkák képviselve vannak ebben az irodalomban, melyek természetesen nagyon különböző módozatokat ajánlanak a néger-kérdés megoldására. Együttműködés gazdasági téren, de a társadalmi különválás és teljes szegregáció, az indiánokhoz hasonlóan külön rezervált területek a négerek számára, a négerek kitelepítése Afrikába, vagy valamelyik kolóniába, sőt még a kasztrálás is. Hogy ez a faji gyűlölködés mennyire mehet, arra nagyon jellemző Charles Carrollnak még 1900-ban megjelent könyve: *The Negro a Beast*. Ennek a könyvnek, amelyet a st. louis-i biblia-társaság adott ki, második fejezete a következő kenetteljes címet viseli: »Bibliai és tudományos tények annak igazolására, hogy a néger nem származik az ádám-családból.«

Mindezek a jelenségek és tények csak egyet bizonyítanak. Két egymással homlokegyenest ellenkező törekvés áll egymással szemben. A fehér, illetőleg a fehér fajt a tengerentúl képviselő nemzetek eddigi helyzetüket megtartani és biztosítani törekszenek; velük szemben pedig erősödik a színesek öntudata, amely politikai és gazdasági téren egyaránt érvényesülést követel. Ennek kell tulajdonítani azt is, hogy a színes kérdés minden vonatkozásában a háború óta állandóan élesebb formákat ölt. A jelenségek láttára a fehérek oldalán nem hiányoznak a Kasszandra-hangú jóslatok, amelyeknek tenorja az, hogy a fehér faj uralma lealkonyodóban

* J. W. Gregory könyve a néger-kérdésnek meglehetősen bő bibliográfiáját is tartalmazza.

van, illetőleg a fehéreknek bele kell törődniök a világ feletti uralomnak a színesekkel való megosztásába.

Ezek az aggodalmak az említett számszerű adagok és a földrajzi helyzet mellett tényleg nem tekinthetők egész alaptalanoknak. A Délafrikai unió például 1,225.000 négyzetkilométer kiterjedésű, vagyis több mint a háború előtti Osztrák-magyar monarchia és a Német birodalom együttvéve. Ezen a területen összesen 1,547.000 fehér, 6,208.000 néger és 166.000 ázsiai él. Még kirívóbbak Ausztrália viszonyai. A kontinens kiterjedése 7,939.000 négyzetkilométer, tehát körülbelül akkora, mint Európa törzse, a szigetek és félszigetek nélkül. Ennek a rengeteg területnek egész lakossága 5,706.000 ember, amelyből azonban két és egynegyed millió hét városra esik, vagyis a legnagyobb része a kontinensnek majdnem lakatlan. Ez az öt és háromnegyed millió ember azon a címen, hogy a földrészt a fehér civilizáció számára akarja megtartani elzárja partjait a színesek b v n-dorlása elől. A szomszédban viszont ott van Japán, 385.000 négyzetkilométer területen 60,800.000 lakossal és évente 700.000 főnyi népszaporodási többlettel. A fehérek népszaporodása úgy Délafrikában, mint Ausztráliában aránylag gyenge, kívülről pedig kopogtat a színesek tömege, amely egyre hangosabban követeli a bebocsájtását. Nem jogosult-e az a föltevés, hogy bármilyen komplikáció esetén, sőt még anélkül is, az anyaországtól távol eső gyarmat nem lesz képes ellentállni az egyre jobban erősödő nyomásnak? Hasonlóan aggasztó a fehér uralom ügye Indiában is, amelyet az angol politika csak ennek a sub-kontinensnek teljes vallási és nemzeti széttagoltsága mellett tudott megtartani. Ma már a jó:anul látó brit politikusok is tudják, hogy India birtokai, ha népei öntudatra ébrednek és az angol uralmat nem akarják,

megtartani nem lehet. Még csak fegyveres felkelés sem kellene az angol uralom lerázásához. Elég volna a posta és vasút indiai alkalmazottainak sztrájkja vagy az adófizetés megtagadása és rezisztencia az angol hatóságok irányában. Magában Nagy-Britanniában hallatszanak már hangok, hogy leghelyesebb volna, ha a brit kormány előkészítené az Indiából való tisztességes kivonulásnak az útját. Egyelőre ez még a jövő zenéje, de jellemző, hogy ilyen eshetőségekről már komolyan beszélnek.

Szibériában a cári uralomnak volt hasonló problémája. Fajilag Kína egy évszázad óta előnyomulóban volt a nagy falon túl észak felé. Kínai telepések egyre sűrűbb rajokban lepték el Mandzsúriát és ázsiai Oroszország keleti tartományait, a Baikál-tótól nyugatra pedig török fajú népeknek lassú vándorlása volt észlelhető délről északnak, a sivatagi és steppe területekről a középszibériai feketeföld zónájára. A nagy szibériai vasút kiépítése után nagy arányokban kezdődött meg az orosz kolonizáció. Valóságos verseny indult meg a vasút-övért az orosz kormány által támogatott muzsiktelepések és ázsiai benszülöttek között. A háború kitörésekor az orosz kormány azt a kimondott célt tűzte maga elé, hogy hadifoglyainak nagy részét leteleptíti Szibériában és velük erősíti meg a fehér elemet. Egész sor telepítés sikerült s a kitűzött cél teljes megvalósítását csak az orosz összeomlás akadályozta meg. A probléma így itt is megoldatlan maradt: sikerül-e a fehéreknek nemcsak hódítás, hanem telepedés révén is végérvényesen biztosítani Szibéria birtokát?

Ami ezek után a fekete földrészt illeti, ott még a legkevésbé lehet a színesek öntudatának felébredéséről és a fehér uralom komoly veszedelméről beszélni. De ott is két-

ségtelen, hogy száz meg százezer embernek besorozása a francia hadseregbe és megismertetésük az európai öldöklő technika vívmányaival, nem maradhat hatás nélkül. Két esztendeje a marokkói háború erre nagyon szép példát szolgáltatott. A rifek önvédelmi harca európai, sőt jórészt francia fegyverekkel folyt a franciák ellen. A földrajzi alakulásnál és klimatikus viszonyoknál fogva épen a fekete földrésről ismerik el a fehér szupremácia legtúulzóbb képviselői is, hogy Délafrikát, a Földközi tenger partjait és esetleg egyes elszigetelt pontokat leszámítva, ott *a jövő csak a feketéé lehet.*

Az egyik amerikai szerző,* aki a filozófia és erkölcs szempontjából meg akarja alapozni a fehérek és színesek közötti nagy pernek az érveit, úgy állítja fel a tételt, hogy a fehér fajokat két oldalról fenyegeti veszedelem. Az egyik a belső veszedelem, *a szociális kérdés*, amely a kizsákmányolókat és kizsákmányoltakat egyre erősebben állítja szembe egymással, a másik a külső, *a színes fajok számbeli, gazdasági és technikai megerősödése*, minek következtében ezek is részt követelnek a világhatalomból. Lényege mindkét problémának az, hogy sem a kizsákmányolt osztályok, sem pedig a kizsákmányolt népek nem akarnak eddigi állapotukban megmaradni. Úgyde a kapitalizmus, melynek telhetetlensége a fehér országok egymás közötti viszonyában mint imperializmus jelentkezett és a világháborút kiobbantotta, szintén *telhetetlenségből ad fegyvereket a fehér faj jövődjé ellenségeinek kezébe*. Befelé ennek a telhetetlenségnek csakis a demokrácia lehet az orvosszere, amely a fehér fajban, népekre és osztályokra való tekintet nélkül, felébreszti a szolidaritás

* Ch. C. Josey i. ni.

tudatát és kiegyenlíti azokat az ellentéteket, amelyek a fehér társadalmat hovatovább szociális kettészakadással fenyegetik.

A demokrácia erkölcstana ugyanis egymás iránti szolgálatkészséget, kölcsönös megértést és testvériséget tételez fel. De ha ez így van, lehetséges-e, hogy egy ilyen erkölcstan megálljon a fehérek földrajzi, vagy még inkább faji határainál? A fehér szupremácia védelmezői szerint annál is inkább fel kell vetni ezt a kérdést, mert szerintük az angol-szász világ nagy része egy hamis idealizmusnak lett rabja, mely az egyetemes testvériség nevében hajlandó megfélekezni a fehérek felsőbbségéről. A görög és római a barbár világgal szemben nem kételkedett felsőbbségének tudatában. Mikor a kételkedés beállt, bekövetkezett a görög kultúra és a római impérium bukása. A fehérek is azért tudták rohamlépésben meghódítani a földet, mert *természetesnek* tartották, hogy uralkodjanak a színesek felett. Mindenesetre hamis azonban a demokrácia, amely nagyobb rokonérzést tud mutatni a kívül álló kizsákmányolt fajokkal, mint a velünk együtt élő kizsákmányolt osztályokkal szemben.

De ezzel még ezeknek az igazi fajvédőknek a gondolatmenete nincsen befejezve. Szerintük a fehér faj szupremáciáját az emberi kultúra és civilizáció érdekében fenn is kell tartani. Gazdaságilag *a fehér civilizáció annak a többletértéknek az eredménye, melyet a fehérek és színesek közötti viszony szolgáltatott az elsők javára* és csak ennek a viszonynak a fenntartása esetén maradhat meg. Ha a fehér ember lemond a színesek feletti uralomról, lemond egyúttal arról a civilizációról is, amelyet főleg az utolsó évszázad folyamán sikerült neki megteremteni. Ennek a magasabb célnak az érdekében kell a fehér emberiség élén álló angolszászok-

nak szabályozni, hogy meddig szabad elmenni a színesek iránti előzékenységben és jóindulatban. A kapitalizmus a jövőben nem mehet el odáig, hogy olcsóbb munkaerő címén és százalékosan nagyobb haszon reményében tönkretégye a fehér országok iparát s ha a kapitalizmus ennek megértésére nem kapható, az államhatalomnak kell egyrészt a tőke-kivándorlást megakadályozni, másrészt a befolyása alatt álló színes országokban olyan munkásvédelmi törvényeket hozni, női és gyermekmunkát betiltani, hogy a tőkének ne legyen érdeke az idegen földrészekbe való kivándorlás. Épen úgy az államok sem mehetnek el odáig, hogy színesek száz-ezreit fegyverezzék fel — a fehérek ellen. A fehér szupremácia szempontjából az angol hadsereg indiai katonái, a francia hadsereg sok százezer afrikai és más színes katonája és az amerikai hadseregnek négyszázezer néger katonája, vagy a tisztán néger legénységgel dolgozó brazil haditengerészet, komoly veszedelmet jelent. Valamikor a vetelkedő nagyhatalmaknak az volt a politikájuk, hogy gyarmataikban igyekeztek egymásnak nehézségeket támasztani és lopva kezébe nyomták a fellázadt benszülötteknek a fegyvert, hogy használják fel a másik fehér ember ellen. Ilyen gyanúk merültek fel már az olasz-abesszíniai háborúnál, a herero-lázadásnál és legújabban a marokkói felkelésnél. Most az orosz szovjet követi ugyanezt a politikát. Stalin az 1924. márciusában tartott központi szovjet-kongresszuson örömmel üdvözölte a japán-amerikai ellentét kiélesedését, Zinovjev pedig az angol kapitalizmus elleni küzdelem örvendetes jelenségei gyanánt emlékezett meg az indiai és afrikai nehézségekről. Kína fölött a nagy vörös felhő van emelkedőben. Kontúrjai mögött a szovjet vigyorgó ábrázata bukkan elő. Politikai és katonai téren az államok imperializmusa és

félténykedése csinálja ugyanazt, amit gazdaságiakban a kapitalizmus telhetetlensége.

A világháború által felvetett vagy kiélezett, de meg nem oldott problémák közé tartozik így az igazi faji kérdés is, amelynél a fehér ember, mint egység és mint fogalom a színesek tömegével kerül szembe. A fehér fajvédelem angolszász apostolai szerint vele a világtörténelem legnagyobb problémája vetődött fel, amely mellett jelentőségében még a világháború is eltölpül. Írásaikból kiérzik az aggodalom, hogy a fehér emberiség még egyáltalán nem, vagy máris későn ébredt a kérdés igazi jelentőségének tudatára. A megindult processzust talán már nem lehet feltartóztatni. Idehaza a fehér ember egymást marja, míg odakint a fehér civilizáció kérdése forog kockán. Ha a nagy per a fehérek ellen dől el, nem következhetik más, mint az *Untergang des Abendlandes* és a fehér ember detronizálása.

AZ ELJÖVENDŐ IDŐK MESÉJE.

Két esztendeje volt száz esztendeje, hogy egy szép és derűs őszi napon Stockton és Darlington között óránként hat angol mérföldes, vagyis körülbelül tíz kilométeres örületes sebességgel végiggördült *Stephenson* György gőzmozdonya, a *Rocket*, amelyet ma kegyeletes megemlékezéssel üvegszekrény alatt őriznek a londoni South-Kensington múzeumban. Ma a modern nagy amerikai lokomotívok sík pályán száz kilométernél nagyobb sebességgel száguldanak és még megállásra sincsen szükségük, mert a nyílt pályán a sínek közé mélyített medencékből automatikusan szívják fel a vizet. Valamivel több száz esztendejénél, hogy a *Savannah* nevű gőzhajó huszonhét nap alatt átkelt az Atlanti óceánon. A mai tengerjáró kolosszusok ezt az utat négy és fél nap alatt teszik meg, négyezer utast visznek magukkal, akik a drótnélküli távíró segítségével érintkezésben vannak az egész világgal és kabinjukban kézhez kapják a hajón szerkesztett és kiadott napilapot. A háború előtti esztendőben az angol kormánynak egy rendkívüli követe tíz nap alatt oda-vissza megjárta Washington; kihallgatáson volt az elnöknél és még egy üres délutánja is maradt Newyorkban. Gyermekek-

korunk meghitt alakja, Jules Verne angolja, aki nyolcvan nap alatt kerülte meg a földet, alaposan elmaradt a közlekedés mai teljesítményei mögött. A távíró még nincs száz esztendőös. Mi, akik most tapossuk az élet útjának felét, gyerekkorunkban még nem ismertük a telefont. Az első automobil gimnazista korunk emlékei közé tartozik. A Röntgen-sugár negyedszázadnál alig valamivel idősebb. Az első sikeres repülő kísérletek a levegőnél *nehezebb* repülőgéppel a kilencszázás évek derekára esnek. *Blériot* 1908-ban repülte át elsőnek a csatornát. A drótnélküli távíró a repüléssel körülbelül egyidős.

Ezeket kell előljáró beszéd formájában előre bocsájtanom, hogy kissé megmozgassam az olvasó fantáziáját, akit egy kis vándorútra invitálok a *közeli* jövőndőbe. Ha ugyanis nem volna összehasonlítási alapja, hogy mi történt az utolsó száz esztendő alatt, — nem is beszélve kisebb és alárendeltbb jelentőségű dolgokról, mint az írógép, kamatszámítógép, szedőgép, színes fotográfia, bűvárhajó, mozi, telefonhírmondó, rádió, folyékony kőszén, rozsdamentes acél és tűzálló fa, — esetleg talán hitetlenül csóválná a fejét. Enyhébb formában ismétlődnék vele, ami oly sok emberrel megtörtént, mikor százegy néhány esztendeje az első híreket olvas'ák Stephenson kísérleteiről, aki gőzerő által vontatott és síneken gördülő vonatokkal akarta a nagy forgalmat lebonyolítani.

A vasút ellenségei. A haladásnak az útja, akár a szellemiek, akár az anyagiak terén hitetlenséggel, rosszakarattal és ellenállások leküzdésével van kikövezve. Vannak, akik akár az elméleti tudásnak, akár a technikai tökéletesbedésnek bármely vívmányában valamely megállapított isteni rendnek a megbolygatását vélik felfedezni, amely ellen fel-

tétlenül védekezni kell. Sohasem hiányoznak a túlokosak, akik csalhatatlanul be tudják bizonyítani, hogy amit náluk termékenyebb fantáziával megáldott agyvelők el tudnak képzelni, a lehetetlenségek országába tartozik és gyakorlatilag sohasem lesz megvalósítható.

Még máig megvannak az *angol királyi tudós társaság* jegyzőkönyvei, amelyek a Stephensont megelőző időkben óva intenek mindenkit a gőzzel végzett *veszedelmes* kísérletektől. Követik ezeket a mérnöki szakvélemények, amelyek szerint a vassíneken gördülő és gőzerő által vontatott közlekedési eszköz képtelenség, mert a vassíneken a kerekeknek nem lesz elegendő ellenállásuk és mindig egy helyben fognak forogni. A *bajor királyi orvosi kollégium* bebizonyította, a vonatok utasai feltétlen agyrázkódásnak lesznek kitéve. Erre a megállapításra alapította azt a követelést, hogy palánkot állítsanak a vasúttól kétoldalt és jelzőzászlós, *gyalogos* vezető haladjon minden vonat előtt s ezáltal megmentse a vonat utasait és a pálya mentén járókelőket a rettentő sebesség veszedelmeitől. Mikor pedig az első vasutak Angliában már megindultak, nem kisebb ember, mint *Arago*, tartott előadást a francia akadémiában arról, hogy amennyivel csökkenti az új közlekedési alkalmatosság a szállítási költségeket, annyival csappan meg Franciaország nemzeti jövedelme. A politikus *Thiers* már kedvezőbb véleménnyel volt az új találmányról, elismerte, hogy idővel alkalmas lesz a nagyvárosok és közvetlen környékük közötti helyi forgalomnak a lebonyolítására.

A közlekedés, melynek terén nagy obí) a változás a legutolsó száz esztendő, mint a megelőző két évezred alatt, különösen alkalmas a haladás lehetőségeinek illusztrálására. A gőzmozdony sikeres működésének százesztendő jubileu-

mát éljük csupán, de a vasút gyermekeink szemében már bizonyos mértékig a túlhaladott dolgok közé tartozik. Amit mi gyermekkorunkban még csak Jules Verne fantáziáján keresztül álmodhattunk meg, a bűvárhajó és a repülőgép, az ő számukra már eleven valóság. A jövőnek már nem a vasúti, hanem a repülőgép lesz a gyors személy- és áruszállító eszköze.

Az automobil. Szemlét tartva a közlekedésnek a száz esztendőös fejlődésén, a legszebb példáját láthatjuk, hogy a találmányok *szükségképen* miként kapcsolódnak egymásba. A Stephensont megelőző időkben a kísérletek főleg egy olyan mechanikailag vontatott közlekedési alkalmaságnak a megteremtésére irányultak, amely az országutakon halad és a lefektetett pályához kötve nincs. *Akkor* ezek a kísérletek nem sikerülhettek, mert hiányoztak a jó karban tartott utak és a *megfelelő gördülő anyag*. Ezért volt korszakalkotó Stephenson találmánya, aki ezt a nehézséget a sínek lefektetésével hidalta át. De mihelyt a vasút meghódította az egész világot, előtérbe kellett nyomulni ismét a közlekedés igazi céljának, amely nem lehet más, mint a *háztól-házig* való szállítás és a gőzmozdonynak kellett a teremtő impulzusokat szolgáltatni egy újabb találmánynak a létrejöttéhez. Ez az újabb találmány az automobil.

Az automobil tulajdonképpen egy technikai segédanyag-nak, a kaucsuknak és a belőle előállított *pneumatiknak* köszöni létét, amely a kerekek kellő tapadását és a haladás gyorsaságát biztosítja. Az automobilizmus fejlődése magával hozta viszont a törekvést a mindig kisebb, de mindig nagyobb erő kifejtésre képes motoroknak a megteremtésére. A kicsiny, de nagy erősségű motor viszont előfeltétele a *levegőnél nehezebb repülőgépeknek* és a mechanikai repülés-

nek. Egy további lépés előre a *motor nélküli repülőgép*, amely teljesen a madarak repülését utánozza és a levegő áramlásait használja ki. Ennek a gondolata is nagyon régi, szinte azt mondhatnók, hogy már Ikarosz idejéig megy vissza. Komolyan azonban motornélküli repülésről beszélni addig nem lehetett, míg a motoros repülőgép hozzá nem segítette a kutatást a légviszonyok és a repülés alapvető törvényeinek ismeretéhez. A találmányok egymásba kapcsolódásának sorrendje tehát: vasút, motor, pneumatik, automobil, tökéletesbedett motor, repülőgép, motornélküli repülőgép.

Az igazi nagy és gyors közlekedési lehetőségek az automobilnál és a repülőgépnél jelentkeznek. Szinte káprázatos az a fejlődés, amely a két legújabb közlekedési eszköz, az automobil és repülőgép tekintetében tapasztalható. A nyugati nagyvárosok közötti forgalmában az automobil a lovat már teljesen kiszorította. Itt már a ló megy luxusszámba, amelyet arra használnak, hogy felcsengőzve, szépen felszerszámozva vele a gazdagabb osztályok gyerekeit vasárnap délután a parkokban megkocsikáztassák. H. G. Wells néhány esztendeje a lapok útján intézett felhívást London város tanácsához, hogy egy *hansom-cab* a múlt idők közlekedésének emléke gyanánt belekerüljön a South-Kensington múzeumba. Az amerikai acéltröszt tavaly jelentette be körlevélben, hogy abbahagyja a lópatkógyártást. Nagyban a lópatkó előállítására már nem fizeti ki magát, az ilyesmit át kell engedni a kisebb üzemeknek. Amerikában az automobil már a polgári életnek rendes szükséglete. Európában is az automobilizmus annyira haladt, hogy már megkezdődött a kizárólag automobilonak számára való utak építése. A sort Olaszország nyitotta meg a milano-monzai autóúttal, a következő volt a

london-windsori ut és az idegenforgalom szolgálatában már mindenfelé tervbe van véve hasonló utak építése.

Ma két problémája van az automobilizmus jövő fejlődésének. Mindkettő az üzemi költségek apasztásával függ össze. A pneumatik előállítására szolgáló természetes kaucsuk-készletek apadóban vannak és az ültetvények szaporodása nem tud lépést tartani a szükséglet állandó emelkedésével. Az egész világ laboratóriumaiban mindenütt szorgos kutató munka folyik, hogy megtalálják a *szintetikus gummit*, amely a természetes kaucsuknak a pótlására minden tekintetben alkalmas, de annál jóval olcsóbb és korlátlan mennyiségben lesz előállítható. Sokat ígérő kísérletek máris vannak és kétségtelen, hogy ezt az iparilag is rendkívül fontos kellékel az *izoprén-anyagok* sorában rövid időn belül meg fogják találni. A másik probléma egy rugalmas alépítmény az utak számára, melyen az autók közlekednek. Egy kis fantáziával el lehet képzelni, hogy ezt az alépítményt a *hajlékomj üveg* fogja szolgáltatni.

A repülőgép. Áttérve az automobilizmusról a repülésre, még gyorsabb tempójú fejlődést tapasztalhatunk. A repülőgép közvetlenül a világháború előestéjén kezdett a sportmutatványok köréből a komoly közlekedési eszközök színvonalára emelkedni. A háború alatt a repülőgép úgyszólván kizárólag katonai célok szolgálatába került és a hadviselésnek rendelkezésére álló szinte korlátlan eszközök nagy lökést adtak a repülőgép-technikának. Akármennyire különösen hangozzék is, az a nagy fejlődés, amelyet a repülőgép-technika a háború alatt felmutatott, gyakorlatilag nem minden tekintetben bizonyult hasznosnak. A nagy eredményeket a hadi repülőgépek a felhasznált lőerők számának állandó szaporításával és a motorok erejének fokozásával

érték el. A gazdaságosság, sőt még a biztonság szempontjai is ennél a katonai jellegű repülőgép-iparnál természetesen háttérbe szorultak. Hogy úgy fejezzük ki magunkat, gazdasági és pénzügyi szempontból a repülés ügye helytelen irányokba terelődött és a háború után a repülés tekintetében válságnak kellett bekövetkezni.

Az oka ennek a válságnak nagyon egyszerű és kézenfekvő. Egyszerre tömérdek repülőgép szabadult ugyan fel, de ezek legfeljebb sportcélokra, nem pedig a polgári és kereskedelmi légiforgalom számára voltak használhatók. Nagyon drága volt az üzemük s a pilótán kívül legfeljebb a megfigyelő tiszt, vagy a bombavető számára volt rajtuk hely. Ez a gyakorlati célokra hasznavehetetlen repülőgéptömeg valóságos teher gyanánt nehezedett a szakmabeli vállalatokra a válságot pedig elsősorban az antant-államokban érezték meg, melyeknek kormányai valósággal kényszerítették a leszerelési anyagokat megvevő vállalatokat, hogy bizonyos számú katonai repülőgépet is átvegyenek s ezekkel rendszeres járatokat tartsanak fenn. A vállalatok egy darabig experimentáltak, de csakhamar belátlak, hogy a kicsiny befogadóképességű és drága üzemű gépek nem rentábilisak.

A kereskedelmi célokra használható repülőgépnek első feltétele, hogy a befogadóképessége *aránylag* nagy legyen és üzeme ne legyen túlságosan drága. Ezt a célt eddig a németek és amerikaiak tudták legjobban megvalósítani. A németeket, minthogy katonai repülőgépeiket megsemmisítették, nem nyomta a háborúból visszamaradt gépek tömege és a repülőgép-építést egészen új alapokon, a kereskedelmi szempontok figyelembevételével kezdték meg. Amerikában más volt a helyzet. Ott a háború sohasem nehezedett rá úgy a gazdasági életre, mint Európában. Ott már 1915-ben

berendezték a transzkontinentális légi járatot Newyork és San-Francisco közölt; folyton tökéletesítették a gépeket, állomásokat létesítettek, melyek az erős világító berendezések mellett éjjel is használhatók s így elérték azt, hogy éjjel-nappali üzemmél az út *az óceántól-océánig harminc óra alatt* megtehető. Az *Aircraft Year Book* szerint az Egyesült Államoknak már 125 repülőgép-társaságuk van s ezek a társaságok érdekeik képviselőjére »repülő« kereskedelmi kamarát tartanak fenn Newyorkban.

A háború alatt tett tapogatózó jellegű kísérletektől eltekintve, Európában az első rendszer és menetrendszerű járatot 1918. őszén létesítették London és Paris között. Azóta már csaknem az összes nagyobb városokat rendszeres repülőgépjáratok kapcsolják össze és a repülőgép a nagy távolsági forgalomban is mind szélesebb helyet követel magának. A Bermudák és Azori szigetek érintésével a háború alatt repülték át először az Atlanti óceánt. 1924-ben sikerült első ízben a föld teljes körülrepülése. Az idén egy olasz repülő Nápolyból ugyanazzal a géppel eljutott Buenos-Ayresbe. Az angol légügyi miniszter indiai szem leüt járat Londontól Delhiig repülőgépen tette meg. Ezek a kísérletek, — ha ugyan az ilyen eredményeket lehel még egyáltalán kísérletnek tekinteni, — jogossá teszik az olyan feltevést, hogy az *Anglo-Australasian Aero Co.*-nak sikerülni fog annak a tervnek megvalósítása, hogy Paris – Brindisi – Kairo – Bagdad - Karachi - Bombay – Calcutta – Singapore – Jáva – Port-Darwin útvonalon át Sidneybe és Melbourneba, egy elágazással pedig Kantonba és Hongkongba rendszeres járatokat létesítsen. Ha ez sikerül, a levelek Ausztrália túlsó végére ugyanannyi nap alatt juthatnak el, ahány hét alatt most az utat megteszik. Byrd kapitány és Amundsen teljesítményei után nem

indokolatlan Sven Hedinnek az a feltevése, hogy a földnek még hátralevő kevésszámú ismeretlen területének kikutatásánál a repülőgép fogja tenni a legnagyobb szolgálatokat.

A repülés jövője. A dolog természetéből folyik, hogy a nagyközönség a tényleges eredményeknél többre szokta becsülni a sportszerű teljesítményeket. Ennek kell tulajdoni a két világrész tombolásszerű üdvrivalgását, mikor az idén rövid időközökben két amerikai pilóta egyhuzamban átrepülte az Atlanti óceánt. Emberi akaraterő, kitartás és a teljesítmény vakmerősége szempontjából az ilyen rekordok tényleg elismerést érdemelnek, de nem szabad, hogy a gondolkodó embert megtévezzék. Az igazi érdem se a szárazföldi, se pedig a levegőbeli soffőröké, hanem a tudósoké, a laboratóriumok munkásaié és a konstruktőröké, akik az ilyen teljesítmények előfeltételeit megteremtik és azok eszközeit megadják. Csakis ezektől lehet várni a repülés többi problémáinak megoldását.

E problémák között különösen egy van, amelyet még sokan eldöntetlennek tekintenek: milyen típusú és rendszerű repülő alkalmaságé lesz a jövő? Két éve, mikor az első Zeppelin-rendszerű léghajó Eckener kapitány vezetésével átrepülte az óceánt, az átlagos újságolvasó közönség a merevített vázú, nagy *léghajókra* esküdt. Ma, Lindbergh és Chamberlin repülése után a hangulat a másik végletbe csapott át és a kávéházi technikusok a *levegőnél nehezebb repülőgépek* jövőjét hirdetik, amelyek tényleg *repülnek* és nem gázok segítségével tartják fenn magukat a levegőben. A publikum alkalmasint most hibázott rá az igazságra. Az eddigi eredmények a repülőgép jövőjét látszanak bizonyítani. Huszegyenehány esztendő alatt a repülőgép hihetetlen módon fejlődött. Vannak személyszállító repülő-

gépek, amelyek *óránként háromszáz kilométert repülnek* és nemcsak a legpazarabb kényelemmel vannak berendezve, de biztonság tekintetében is nagyon tökéletesek, mert a *giroszkóp* és irányjelző készülék segítségével a vezető még a ködben is meg tudja állapítani a magasságnak és iránynak legcsekélyebb elhajlását. Ezek után nem nehéz elképzelni azt a *közeli jövőt*, mikor a repülőgép lesz a gyors személyszállításnak a legfontosabb eszköze. A föld hallatlan módon össze fog szűkülni és a vasút úgy fogja kiegészíteni a repülő-hálózatot, ahogy ma a vicinális vonalakon közlekedő vonatok csatlakoznak az internacionális expresszekhez és a fővonalak gyorsvonataihoz.

Pedig kétségtelen, hogy a repülőgépek mai sebessége még fokozható. Elvégre azonban minden sebességnek megvan a fizikai határa. A termékeny fantáziának ott nyílik tág tere, ahol azt kell elképzelni, hogy mi történik akkor, ha a sebességnek elérhető határáig eljutottunk. Eddig erre tudtommal egyetlen ember kísérelte meg a választást, a *Titanic* katasztrófájánál elpusztult fiatal francia író, Jacques Futrelle, aki elképzelte és megírta az *auto-mobilt*, azt a repülőgépet, amely kikapcsolja magát a nehézkedés törvényének és a föld vonzási erejének hatása alól és *a magasban megállva megvárja, míg a föld elfordul alatta*. Huszonnégy óra alatt, anélkül, hogy mozogna, körülrepüli az egész földet és visszajut kiindulási pontjára. Ennél nagyobb sebességet igazán már *elképzeln*i sem lehet, mert az a negyedik dimenzió határai érintené és akárcsak Wellsnek az *időgépe*, a múltba vinne vissza bennünket.

A drótnélküli érintkezés és a rádió. Nincsen több ötlet esztendejénél, hogy egy előadásomban beszéltem a *drótnélküli érintkezésnek* a lehetőségeiről és mikor azt állítot-

tam, hogy a jövő telefonjánál drótra nem lesz szükség, sőt hogy drót nélkül, nagy távolságokból híreket fogunk kapni és hangversenyeket fogunk hallani, máskülönbén nagyon intelligens közönségem hitetlenül csóválta a fejét. Két vagy három esztendeje Lipcsében hallgattam a berlini *Allradio Gesellschaft* főmérnökének egy előadását, aki azzal kezdte, hogy a publikum csodálkozik, hogy *drót nélkül* lehet a hangot továbbítani, pedig lesz idő, mikor a szakember azon fog csodálkozni, hogy valaha *a hangot természetellenes módon beleprécselték a drótba* és megnehezítették szabad terjedését

A rádiózásnak ma csak a kezdetién vagyunk még, de a közönség már fogékonyabb a lehetőségek elképzelésére, A természetes fejlődés csakis az lehet, hogy nemcsak kaphatjuk a híreket, de adhatjuk is. Egyáltalán nem látszik valószínűtlennek az olyan óraszerű, mellényzsebben hordható kis telefon-szerkezet, melynek segítségével bárkit bárhol felhívhatunk. Még az sem elképzelhetetlen, hogy ez a szerkezet egy tükörrel lesz kombinálva, melynek segítségével azt, akit felhívunk, nyomban látjuk is. A hölgyekre kell bízni annak eldöntését, hogy a találmányoknak eddig a pontig való fokozása kellemes lesz-e, vagy kellemetlen.

A fizika haladásának szabályai szerint a találmányoknak ebben a sorrendben kell követni egymást. A régi rendszerű távirót követte a telefon és telefon-hírmondó, ezt a drótnélküli táviró és a hangnak drót nélkül való továbbítása. Tavaly drótnélküli telefont sikerült már összeköttetést létesíteni Newvork és London között és a hangot kedvezőtlen atmoszférikus viszonyok mellett is mindkét helyen egészen jól lehetett hallani. Szelén-lemezes táviró készülékekkel tudunk már képeket továbbítani, sőt továbbítjuk

már a képeket drót nélkül is. Képek drótnélküli továbbítására már két rendszer is van, Belin professzoré és Thorne Bakeré. Az utóbbi rendszerű kép távirón a továbbítandó kézirat, rajz vagy fénykép minden egyes pontját úgyszólván végigtapogatja egy vékony fénysugár, miközben a lap a részleges sötétedés következtében, hol világosabb, hol pedig sötétebb fényt vet vissza. A fényrezgéseket egy e célra szerkesztett fotocella veszi fel és alakítja át elektromos rezgésekké. E rendszerrel sikerült az eddig csak fáradtságos és hosszú ideig tartó preparálással elkészíthető különleges képtáviró-kliséit teljesen kiküszöbölni. A fotocella áramimpulzusainak eredményeképp megindulnak az antennából az éterhullámok és a vevőberendezés antennájába ütközve, fényrelaisba jutnak, amely az elektromos rezgéseket ismét fényrezgésekké formálja s az eredeti lap képét egy fényérzékeny filmszalagra viszi át. A drótnélküli távolbafotografálás sem tükröket, sem egyéb anyagi segédeszközöket nem alkalmaz, pusztán a materiális fény irányításán alapszik. Vegyük mindehhez hozzá a mozit, sőt a színes és plasztikus mozi sikeres kísérleteit is. Ha mindezek megvannak, sikeres kombinálásunk megadja a drótnélküli, képekkel összekötött, zsebben hordozható *telekinefont*.

A mozi jövője. A *moziról* lévén szó. érdemes foglalkozni egy kissé azzal a kérdéssel is, hogy mit lehet várni ettől a találmánytól amely az utolsó huszonöt esztendőnek valamennyi technikai alkotása között talán a legnagyobb elterjedésre és népszerűsége tudott szert tenni. A mozi ma sokak számára újságot, sőt irodalmat pótol és egyformán eszköze az üzleti reklámnak és politikai propagandának. Kiterjesztette az ismeretek körét és a valóságosság mezében mutatott be idegen világokat, melyeknek nyomtatott ismertetései

csak az elmosódottság kódében rajzolódtak le és foszlottak szél. Be tudta mutatni a technikai és ipari eljárások különböző módozatait és meg tudta rögzíteni a természet műhelyének féltve őrzött titkait, a vadon állatainak életétől a rózsabimbójának fakadásáig. Eszköze lett a tudománynak és vannak egyetemek, melyeknél a legfinomabb sebészeti műtéteket, melyeknél nem lehet jelen a hallgatók tömege, úgy mutatják be, hogy az operációt a terem tetőzetén elhelyezel t gép veszi fel s a felvételt tükrök segítségével nyomban az előadó terembe vetíti, ahol az asszisztens magyarázza a professzor munkáját. A mozi behatolt még a színházba is. Igen jelentős kísérletek történtek, hogy a mai kulisszarendszer helyett vetítsék a díszleteket, melyek plaszticitás tekintetében semmi kívánni valót sem hagynak fenn és mindenestre tökéletesebbek a mai papírmásé bútoroknál és kasírozott lovagváraknál.

Van-e ezek után a mozi fejlődésének még további lehetősége V Természetes, hogy van. A jövő mozija forradalmat fog előidézni — a színművészet terén. Ha a mozi nemcsak a mozgást adja vissza, hanem a plasztikát, színt és hangot is, a mai színpad feleslegessé válik. A nagy tökével dolgozó mozivállalatok képesek lesznek, hogy kizárólag jó színészeket szerződtessenek, a legtökéletesebb díszleteket alkalmazzák, a felvételeket bármely tetszésszerű helyen eszközölik, míg a mai színpadokon a közönség a jó színészekkel együtt kénytelen a ripacsokat is elfogadni s a rendezés és díszletezés hiányosságait elszenvedni.

Azt szokták erre mondani, hogy a mozi sohasem pótolhatja *az eleven embert*. Én ezt a tételt oda módosítom, hogy a mai mozi még nem pótolhatja. De hiszem, hogy a mozi idővel olyan tökéletes lesz, hogy *ugyanúgy* fogja adni a

színész mozdulatait, hangját, alakítását, mintha magam előtt látnám a színpadon. Ugyanazt a valósági érzést, ugyanazt a lelki folyamatot fogja kiváltani, mint a színház, azzal a különbséggel, hogy a korlátolt színpadi lehetőségek helyett még a milióban is a valót nyújthatja. Sokan ezt nem tudják maguk elé képzelni, mert beléjük idegeződtek a mozinak képszerű emberalakjai és képszerű keretei. Ahhoz a távolabbi lehetőséghez azonban, amit a jövőbe vetítünk, csak a szemünknek megszokott formák összetörésén át juthatunk el. Természetes, hogy ez esetben maradna még egy nagy nehézség, *a nyelv kérdése* és a szöveggel együtt felvett élő beszéd idegen nyelvre való lefordításának lehetetlensége.

Magát a technikai részt illetően azonban el lehet menni egészen annak a feltételezéséig, hogy az így tökéletesített mozit bevisszük a saját otthonunkba, vagyis tetszésszerint le tudjuk játszani magunk előtt az előadást. Egyáltalán nem elképzelhetetlen a tudományos előadásoknak, felolvasásoknak az a formája, hogy a felolvasó a saját otthonában beszél egy hang- és képfelvevő készülék előtt és a hallgatók is saját otthonukban kapják az előadást, de tökéletesen olyan illúzióval, mintha az illető előttük állana. Még a nemtetszésüknek is kifejezést adhatnak olyan módon, hogy csavarnak egyet a készülék taszterén és eltüntetik szemük elől a nekik nem tetsző előadót.

A beszélőgép. A technika további tökéletesedéséhez tartozik az, hogy a különböző akusztikai és optikai jeleket, tehát a hangot és képet, akár közvetlenül vétettek fel és akár dróton, vagy drót nélkül továbbítottak, *meg is tudjuk őrizni*. Ennek a kezdete már megvan a gramofonban és a moziban. A gramofon azonban nem tökéletes, mert a hangot valamely anyagba való karcolás révén őrizi meg,

ami kellemetlen mellékszövegekkel jár és korlátozza a felvételek terjedelmét is. A mai mozinak a hiányosságait pedig eper az előbbieken állítottuk szembe a tökéletes mozinak a követelményeivel. 1925-ben azonban egy Paulsen Valdemár nevű dán mérnök olyan hangfelvevő készüléket szeikésztteti, melynél a felvételnek az alapanyaga nem lemez, hanem acéldrót, amelyen a hangnak a megrögzítése magnetizálás segítségével történik. A felvevő készülékben futó drót, amely tetszésszerű hosszúságú lehet, a hang erősségéhez képest erősebben, vagy gyengébben magnetizálódik. Előnye a mai felvevő szerkezetekkel szemben, hogy demagnetizálással a hangokat ismét ki is lehet törölni, vagyis ha a beszélő korrigálni akarja önmagát, azt minden nehézség nélkül megteheti. A további nagy jelentősége a találmánynak a felvett jelek továbbításában rejlik. Minden dróton felvett akusztikai jelet ugyanis tovább lehet adni, akár dróton, akár drót nélkül, sőt meg is lehet őrizni. Igen könnyen el lehet képzelni például, hogy valamely nagy vállalatnak a főnöke bemondja a *beszélőgéphe* a világ különböző részeiben levő képviselői számára az utasításokat és a rádió azokat a megfelelő helyeken leadja. Bizonyára ez a hírek közvetítésének sokkal gyorsabb módja a mai levelezésnél és táviratozásnál. Kópia gyanánt ez esetben a központban megmarad a beszélőgépnek a dróttekerce, amelyet bármikor újra meg lehet indítani, a többi helyeken pedig a parlofon-szerű tölcserből felvett gépirásos szöveg.

A mull megörökítése. Talán különösnek tetszik, ha egy kis elmefuttatásban, amely a jövő fejlődési lehetőségeit akarja vázolni, a múlt megörökítésének kérdésére is kiterjeszkedünk. A vázolt találmányok azonban e tekintetben is szinte beláthatatlan perspektívákat nyitnak meg.

Mindenki aki csak kissé foglalkozott kultúrhistóriával, tapasztalásból tudja, hogy milyen rettenetesen nehéz feladat magunk elé idézni az elmúlt idöket és megrajzolni, hogy például egy évszázad, vagy akár ötven esztendő előtt miként éltek az emberek. Hiszen még azok is, akik vissza tudnak emlékezni a nyolcvanas évekre, milyen nehezen tudják rekonstruálni egy negyven esztendő előtti lakásnak a pontos képét, a divatot és az életmódot. Hát még mikor nem volt vasút, gőzhajó, villamosság, acéltoll s a férfiak vatermördert, az asszonyok krinolint viseltek, gyertyával világítottak és postakocsin utaztak! A legtöbb színházi előadás, *amely* félszázad előtti idöket tár elénk, tele van csapnivaló anakronizmusokkal és sületlenségekkel.

A mozi és gramotop megadták a lehetőséget, hogy mi mái- a korunkat híven örökítsük meg az utókor számára. Nagy emberek beszédeit, nagy énekesek hangját már rendszeresen felveszik gramofonlemezre. De a múlt igazi megörökítésére is áll az, amit a mozi jövőjéről mondtam. Amit ma cselekszünk, az még nagyon tökéletlen. A jövő fejlődése az, hogy az eseményeket úgy tudjuk felvenni és egy későbbi, tetszészerinti időpontban ismét úgy tudjuk megjelentetni magunk előtt, mintha most játszódna le. Utódaink képesek lesznek ötven esztendő előtti népgyűléseket, melyek résztvevőinek nagy része már nem is él, egyszerűen *megismételni*, még pedig olyan formában, amely teljes mértékben adja az eredeti népgyűlés mozgalmasságát, láí máját, zaját és hangulatát.

Ugyanígy lehet majd megörökíteni az etnográfának tünező különlegességeit, idegen földek és messze országok éleít, szokásait. Már most is tapasztalhatjuk, hogy a mai mozi, amely pedig még csak *plasztika nélküli* képet ad,

mennyivel valószerűbb képzetekhez juttatja a nézőt, mint a pusztá könyvolvasás. Hátha még a mai mozival és hangfelvevő készülékkel mindazok a tökéletességek vele fognak jární, amelyeknek bekövetkezését megjósoltuk.

Mi lesz a könyvvel? De ha ilyen tökéletessé válik a képnék és hangnak a megörökítése, talán feleslegessé válik vele együtt a könyv is? Igaz lesz talán, hogy a mozi fogja a teljes kultúrát szolgálni? Szó sincs róla! A könyv sohasem lesz felesleges, de talán átalakul.

Minden könyvvel foglalkozó ember tudja, hogy milyen rettenetesen nehéz probléma kezd lenni a könyvek raktározása. Százezer követés közkönyvtárak számára már egészen külön, hatalmas épületek szükségesek s az a néhány könyvtár, amely már elérte a milliós példányszámot, alig tud megbirkózni a további szaporulattal. Ha egy magánembernek ötezer kötet könyve van, az már valóságos teher, amely vagy külön kezelőt igényel, vagy a tulajdonos rabja lesz a könyveinek.

A megoldást a fotográfia és a *vetítógép* nyújtja. Köz-tudomású, hogy tudunk egészen mikroszkopikus jellegű fényképeket előállítani. Vajjon lehetetlen-e annak elképzése, hogy egészen parányi lemezekre folytatólagosan, tehát nem lapokra osztva, egész könyvek tartalmát lefényképezzük? Ha olvasni akarunk, elővesszük a tekercset és vetítjük. A vetítés tetszésszerű gyorsasággal és tetszésszerű nagyságú betűkkel történik. Regényeket gyorsan pergetünk le, tudományos munkákat lassabban, a betűk nagyságát pedig a látóidegeinkhez képest szabályozzuk. Ilyenformán akár százezer kötetet el lehet helyezni egy íróasztal fiókjában, A bibliofilok pedig nem a szerzők autogramját fogják gyűjteni, hanem azok hangját fogják a lemezekről megszólaltatni.

Elképzelem még azt is, hogy így kapjuk majd az újságot is, akár nyomtatott betű, akár hang, akár pedig kép formájában. Előfizetünk rá, mint most valamelyik napilapra, vagy a telefon-hírmondóra. De a jövő beszélő újságja annyival tökéletesebb lesz a telefon-hírmondónál, hogy nemcsak akkor lehet hallani, mikor a felolvasó beszél, amivel vele jár, hogy aki történetesen abban az órában nincs otthon, vagy el van foglalva, elveszti az egész anyagot, hanem később is megismételtethetjük és előadathatjuk magunknak a napi híreket.

Az erő továbbítása vezeték nélkül. Mindezeknél a találmányoknál azonban még mindig nincsen megállás. Ha sikerült megoldani a hang drót nélküli továbbításának a problémáját és ha számítani lehet a fény drót nélküli továbbítására is, miért ne lehessen *vezeték nélkül továbbítani az erői is?* A technikának legközelebbi megoldásra váró feladatai közé tartozik, hogy a generátort közvetítő eszköz nélkül összeköttetésbe hozzuk az erő felhasználásának a helyével. Ha ennek a problémának a megoldása sikerül, — és hogy sikerüljön, szintén csak idő kérdése lehet, — *nagyobb forradalom elé kerül az ipar, mint amekkorán a gőzgép felfedezése óta keresztülment.* Köztudomásúlag ugyanis ma a kitermelt erőnek az átvitelét szolgáló berendezések létesítése és amortizálása óriási költségeket emészt meg s amellet a továbbítás alkalmával a kitermelt erőnek igen nagy százaléka megy veszendőbe. A laikus is el tudja képzelni, hogy mit jelenthet az, ha a szenet, vagy a vízeséseknél előállított áramot nem kell többé szállítani, hanem a szélszórt állomások úgy fogják a központból kisugárzott fényt, vagy erőt felvenni, ahogy ma a rádióállomások felveszik egy központi zenekarnak a zenéjét.

A naplemente zenei akkordokban kifejezve. A zenének a fényvel való kombinálása egyébként már megtörtént. Amerikai nagy éttermekben már nincsenek zenekarok. A zenekart a rádió pótolja és a zenét árasztó tölcserék a világítás célját szolgáló luszterekben vannak elhelyezve. A zenél a világítással együtt kapja a közönség. A tökéletesség csimborasszója azonban alkalmasint az lesz, s a *zene-karra sem lesz szükség*. Sir William Barrett ugyanis megállapította, hogy a színekép egyes hullámhosszai tökéletesen megegyeznek a diatonikus skála hangjainak hullámhosszaival, ami azt jelenti, hogy bizonyos hangoknak és színeknek érzékszerveinkből azonos hatásokat kell kiváltani. Ha pedig ez igaz, akkor igazuk van azoknak, akik azt érzik, hogy a *naplementet zenei akkordokban is ki lehet fejezni*. Egyelőre fantasztikus regények íróinak való téma, de ki tudja, hogy nem lesz-e valóság belőle?

Mi lesz, ha elfogy a szén? Husz-huszonöt esztendő előtt divatban volt két kérdéssel riogatni az emberiséget, mi lesz, *ha elfogy a szén* és mi lesz, *ha nem lesz elegendő tápszer* a folyton szaporodó emberi nemzedék számára? Igaz, hogy a probléma akkor se volt pillanatnyilag aktuális, mert hiszen Magyarországnak a szénkészlete is legalább száz esztendőre elegendő, az intézményes háború pedig jó időre gondoskodik még a halandók számának mesterséges apasztásáról. De hát a kérdés fel volt vetve és egyrészt érzékeny lelkeletű emberek, akik még meg sem született utódaik sorsán aggódtak, másrészt pedig tudósok, akiket a probléma önmagáért érdekelt, foglalkoztak is vele

Ugyan ki beszél ma ilyen kérdésekről? Mi lesz, ha elfogy a szén? Lesz helyette *vízierő* és a vízierőből való áramfejlesztés. Ha nem elég, ott van egy másik örökké mozgó, eleven

energiaforrás, *a tengerek apálya és dagálya*. Már ma is tudnak belőle energiát, hőt termelni, csak nem elég gazdaságosan. A hamburgi Traun-féle laboratóriumban lényegileg már megoldották azt a problémát is, hogy *a levegő felsőbb rétegeinek elektromosságát* miként lehet gyakorlati célokra hasznosítani. A kísérletek alkalmával fémtüskékkel ellátott ballonokat bocsájtottak fel több ezer méter magasságra és vezetődróttal segítségével levezették a felső légrétegek elektromosságát. A laboratórium két ilyen ballon segítségével napi 811/2 kilovatt energiát tudott kitermelni. Ezek a kísérletek csak a kezdet kezdetét jelzik, távolabbi jelentőségük a zivatarok megelőzésében és egy szinte kimeríthetetlen energiaforrásnak hasznosításában áll. A találmány valódi horderejét ellenben könnyű megérteni abból, hogy a meteorológiai állomások becslése szerint állandóan körülbelül ezer zivatar van keletkezőben és ezek villamos energiája mintegy *százmillió lóerőnek felel meg*.

Egy másik félig-meddig hasonló találmánnyal L. R. Macdonald, a montreali egyetem tanára leple meg a világot, ha ugyan a tudományban szabad meglepetésekről beszélni. Találmányának lényege *a rezgési energiának a kitermelése*. Ennek megértéséhez arra a köztudomású tényre kell hivatkoznunk, hogy a szilárd anyagok bizonyos körülmények között reagálnak a levegő harmonikus rezgéseire. Magunk tapasztalhatjuk például, hogy az ablak néha megzörren a hangvillának, vagy a hegedűhúrnak erős rezgésére. Van egy közönséges kísérlet is, amelyhez nem szükséges egyéb egy olyan húrnál, melynek egyik végére egy súly, a másikra hangvilla van erősítve. Ha a hangvilla a megütése után rezeg, a húr fel- és lefelé hintázó mozgást végez. Macdonald ezt a vibráló mozgást úgy használta fel, hogy a húr végére

faorsót erősített, mely nem fixírozott tengelye körül gyorsan forgó mozgást kezdett végezni. Az ötletét úgy fejlesztette tovább, hogy a hangvillát váltakozó áramú elektromos mágnes segítségével állandó rezgésben tartotta s a hangvilla kölcsönható mozgását állandó forgó mozgássá változtatta. Ily módon sikerült neki egy lóerőt előállítani. Ma még csak az elv van meg, de minden tudományosan iskolázott agyú ember tudja, hogy a repülőgép is lényegében meg volt oldva abban a pillanatban, mihelyt sikerült egy levegőnél nehezebb tárgyat akár öt percre és öt méternyi magasságban a föld felett lebegő helyzetben megtartani.

Mindezek a találmányok némi fizikai iskolázottság mellett bárki által nagyon könnyen elképzelhetők és kétségtelen, hogy gyakorlati kihasználásuk is be fog következni. Ezt már tudják és hirdetik a mérnöki tudomány józan és higgadt emberei is. De mellettük megszólalnak azok, akik Verne, Jókai vagy Wells fantáziájából egy szikrának a részesei és azt mondják: nem elég. A megoldás túlságosan szegényes ahhoz képest, amit az ember a kőkorszaktól máig eltelt rövid hat-hétezer esztendő alatt elért. Az a forrás, amely az emberiség számára kimeríthetetlen és emberi számítás szerint örök erőt szolgáltat, csak *a nap sugárzó energiája* lehet. Ha ezt össze tudjuk gyűjteni, — aminthogy már erre történtek sikeres kísérletek, — és el tudjuk raktározni, nincs fűtési probléma, nincs ipari üzemanyag-kérdés és tetszés szerint nyárrá tudjuk varázsolni a telet.

Hogy állunk a jelen pillanatban ezzel a problémával? Angol mérnökök a Nílus felső folyása mentén állítottak fel olyan szerkezeteket, melyek tükrök segítségével összegyűjtik a nap sugarait. A sugarak a folyóvízzel táplált tartályokban a vizet felforraltják s a kigőzölgő víz párái körös-

körül harmat alakjában lecsapódnak. Ilyen módon sikerült pázsitot és egyéb vegetációt varázsolni a Nílus partján teljesen sivatagi jellegű homokterületekre. Reflektor-tükrök és nagyító üvegek kombinatív alkalmazásával Kaliforniában is történtek sikeres kísérletek a napsugarak összegyűjtésére és melegük felhasználására és ezen a módon sikerült olyan kalorikus erőt előállítani, hogy az minden anyagnak a megolvasztására elegendőnek bizonyult. Ugyanilyen szerkezetekkel sikerült dinamógépeket mozgásban tartani, akkumulátorokat megtölteni, szóval megtörtént az első lépés a nap energiájának elraktározására is.

Az atomok energiája. De van még egy másik, szinte rejtelmes erő is, amelyet csak most kezdünk megismerni, az az erő, amely *az atomok átalakulásánál és szétbomlásánál szabadul fel*. Egészen napjainkig megdönthetetlenül állott a kémiai tudományban az elemek állandóságának a tana. A rádium sajátságainak megismerése a tudománynak ezt a sarkalatos tételét halomra döntötte. A rádium atomokat sugároz ki magából és közben más elemmé változik át. Az elemet alkotó atomok szétbomlanak és más elemek atomjaivá csoportosulnak át. Ennél a szétbomlásnál olyan szédületes erők szabadulnak fel, hogy azokat mai mértékeinkkel szinte kifejezni sem tudjuk. A rádium atomja által kilövelt részecskék sebessége oly nagy, hogy négy másodperc, alatt meg tudnák kerülni a földet. Még megdöbbentőbb számokhoz jutunk el a csillagászat terén. A Puppis V. állócsillagnak például, amelynek fénye tízezerszerre erősebb, mint a napé, sugárzó energiája akkora, hogy kitermeléséhez másodpercenként 500 milliószorosa milliószor millió mm. szén elégetésére volna szükség. A csillagászok nagyon egyszerű számítással megállapították, hogy az ismert földi energia-termelési módo-

zatok mellett sem a Puppis V., sem pedig a hasonló állapotban leevő állócsillagok energia-készlete ilyen arányú ki-sugárzásnál ötezer évnél hosszabb időtartamra nem volna elegendő. Minthogy pedig ötezer esztendő csillagászati időnek aránytalanul csekély és az ilyen csillagok életkora alkalmasint száz meg száz millió évekre teendő, az energia-termelésnél más magyarázatát kell keresnünk. A legújabb hipotézisek szerint az állócsillagok sugárzó energiájának forrása nem lehet más, mint az anyagot alkotó protonok és elektronok átcsoportosulásánál felszabadult erő, — más szóval a csillag belsejében levő kémiai alkotó elemek fejlődése.

Itt indul meg a tudományos képzelő erő munkája: mi-ként lehetne más elemeket rákényszeríteni arra, amit a rádium önmagától megcselekszik, miként lehetne a csillagok világának nagy titkát ellesni és az anyagnak ugyanilyen módon felszabadult energiáját gazdasági célokra felhasználni? Urai leszünk-e valaha ennek az elképzelhetetlenül nagy erőnek és ha igen, mikor?

Akár a nap sugárzó energiájának, akár az atomok felszabaduló erejének felhasználásánál hihetetlen perspektívák nyílnak meg. A gazdasági kihasználás mellett bármelyik alkalmas lesz arra, hogy száz meg száz kilométerre porrá égessen mindent, megoldvassza az ágyukat, ledöntse a leg-erősebb falakat és mindent atomjaira felbomlasszon, a szó szoros értelmében megsemmisítsen. Nem lesz *több háború*, vagy aki elsőnek oldja meg e rettenetes energiák felhasználásának a módját, az lesz a *világ ura*.

Regények tudományos tételeknek a bizonyítására rendszerint nem nagyon alkalmasak, de az bizonyos, hogy fantasztikus regények írói nagyon, sokszor előre megálmodták azt, amire a józan és hideg *gyakorlat* emberei hitetlenül

csóvállak a fejüket. Ma azt mondhatnók, hogy ennek a sugárzó energiának a problémája szinte *izgatja* a fantasztikus regények íróit Egész sor ilyen regény jeleni meg rövid néhány esztendő alatt, amely kidolgozásában más és más, de alapjában véve. ugyanarra a gondolatra van felépítve. Wells Mars-lakói egy ismeretlen zöld sugárral dolgoznak, Dominiknál a világ három ura a nap sugarait koncentrálna, Farrére tudósa pedig a halálraítélteket, sőt mindent, ami körülöttünk van, atomjaira bontja szét.

Ha nem lesz elegendő tápszer ... A nap sugárzó energiájának felhasználása, kapcsolatban más találmányokkal, beláthatatlan időkre meg fogja oldani *az élelmiszerek előállításának és a táplálkozásnak a kérdését* is. A meteorológia többé-kevésbé meg fogja már jóslani a várható időjárást,. A következő lépés az időjárás, különösen pedig a csapadék szabályozása. Az olvasók bizonyára emlékeznek még azokra a kísérletekre, melyeket két esztendő előtt az Egyesült Államok cookfieldi repülőtelepén végeztek. Repülőgépen pozitív és negatív töltésű homokot vittek a felhők fölé, mely leszórva, eloszlatta a felhőket, illetve azok víz-tartalmát eső alakjában a földre juttatta. Ez az egyik, már sikeres módja a csapadék előállításának. A másik mód az, amelyet már fentebb említettünk a nap melegének összegyűjtésével kapcsolatban. Hogy ehhez később még újabb módszerek is járulnak, kétségtelen. Ugyanezeket a hatásokat magas feszültségű elektromos áramokkal is el lehet érni. Lesznek időjárást szabályozó állomások, melyek a szükséghez képest elő fogják idézni az esőt, vagy el fogják oszlatni a felesleges esőfelhőket.

Ha mindezeket összefoglaljuk és ha a meleget tetszés szerinti mennyiségben tudjuk előállítani, ha az időjárást

szabályozni tudjuk és ha a levegőből elvont nitrogén segítségével szintén tetszésszerű mennyiségű műtrágyát tudunk előállítani, akkor nem is kell túlságos fantázia annak elképzeléséhez, hogy lesz idő, mikor szinte *korlátlanul tudjuk a föld termelékenységét fokozni* és termővé tudjuk tenni a sivatagokat is. Malthus jövendölésének veszed Íme kitolódik az emberileg beláthatatlan jövőbe. Esetleg lesznek vezérigazgatók és egyéb uralkodók, akik azt a luxust is megengedhetik maguknak, hogy karácsonykor Kamcsatkában termett fűgét és ananászt hozassanak gyerekeik számára.

Olyan tökéletes felfordulás következik be a világ élelmezési viszonyaiban, hogy talán még a rádiumnak és az elektromosságának a növénytermelésben való felhasználására sem lesz szükség. Pedig kétségtelen, hogy a rádium-sugaraknak gyorsító hatásuk van a növények fejlődésére. Ugyanezt, tudjuk a drótnélküli áramok magas feszültségű áramairól. Gyakorlatban ma az utóbbiaknak hatásáról még nem lehet beszélni, mert a kisugárzott energia mennyisége még nagyon csekély. De ha évtizedek multával a super-rádió-állomások millió és billió kilovattokat állítanak elő, a magas feszültségű áramoknak nagy tömege kétségtelenül hatást fog gyakorolni mindennemű élő szervezetre is. Ki tudja, talán érezhető lesz még az emberiség testi és szellemi fejlődésében is?

Néhány esztendő előtt egy amerikai szenzációnak a híre járta be a lapokat, amely *egyelőre* nem bizonyult valósnak. Állítólag egy Briadt nevű doktor rádium-kisugározatással 23 fontos babszemeket és 17 láb területű káposztát állított elő. A hírt kétkedéssel fogadtuk, mert nagyon megérzett rajta az amerikai szenzáció. Egyesek előtt finánciális víziók formájában azonban talán már megjelentek a tisztviselői

kiskertekben termelt métermázsás paradicsomok. Wells az *Istenek eledele* című regényében megírta a lúdnagyságra megnőtt darazsakat és a tigris méreteit elért patkányokat. Mindenesetre az emberi táplálkozás céljából célszerűbb volna a különböző húsállatokat ugyanebben az arányban megnövesztetni. Lehetetlenség elvégre nincsen benne.

A lakás problémája. Mindezeknek a lehetőségeknek az ismertetése után maradna még egy kérdés, hogy a gyökeresen megváltozott viszonyok között miként fog élni a jövőnek, különösen a jövő nagyvárosának az embere. Az kétségtelen, hogy életében a technikai momentumok sokkal nagyobb helyet fognak elfoglalni, mint a mienkben és technikai eszközök ma szinte el sem képzelhető mértékben fognak a rendelkezésére állani. A lakása tele lesz gépi berendezésekkel, csavarokkal, taszterekkel, kapcsolókkal, melyeknek egy-egy fordítása szolgáltatni fogja neki a világosságot, meleget, hideget, be fogja kapcsolni az automatikus telefont, rádiót, a falán színes és plasztikus mozi formájában fognak megjelenni a drótnélküli módon továbbított képes újságoknak az illusztrációi. Lakása higiénikus lesz és egészséges, részben mozgatható falakkal, úgy hogy a szellőztetése a legtökéletesebb módon lesz megoldva. A falak talán a mai termos-üvegek szerkezetéhez lesznek hasonlatosak, egy rossz hővezető réteggel, amely télen megőrzi a meleget, nyáron pedig véd a túlságos hőség ellen. A füstöt és mindenféle miazamákat a jövő nagyvárosa nem fogja ismerni, nem mintha a füstémésztő készülékek a tökéletesség legmagasabb színvonalára emelkedtek volna, hanem mert rájuk egyáltalán nem lesz szükség. Akár a világosság, akár pedig a meleg és energia előállításánál a mai füsttel dolgozó berendezések feleslegessé válnak, mert a mindennapi életnek ezeket a

nélkülözhetetlen szükségleteit nagy távolságokról füst nélkül dolgozó centrálék drótnélküli utón fogják szolgáltatni.

Magától értetődőleg a jövő lakásokban a háziasszonyok nagy öröme a mainál sokkal kevesebb helye lesz a cselednek. A múltaknak ezt a személyes szolgálati jellegű emlékét a legtöbb esetben a gépi berendezések fogják helyettesíteni. Hogy a fejlődés ebben az irányban halad, azt már az összes európai, de főleg amerikai nagyvárosok tapasztalatai igazolják.

Az étkezés. Az élet egyéb kérdéseit illetően talán a legnehezebb jövendölésekbe bocsátkozni. Huszonöt-harminc évvel ezelőtt, amikor se a társadalmi élet törvényeit nem ismertük úgy, mint ma, se pedig az élettanban nem voltunk annyira járatosak, mint napjainkban, szívesen rajzolták meg egyesek a jövő társadalmának képét olyanformán, hogy megszűnik a családi háztartás, közös konyhák fogják ellátni egy-egy háztömb lakóit, sőt esetleg még közös konyhák sem lesznek, hanem tömített formában, nagy tápértékű pilulákban fogjuk kapni az életünk fenntartásához szükséges tápérték-mennyiséget.

Ami azt illeti, én szívesen eresztem meg a fantáziám szárnyait, de az ilyen beteg fantazmagóriákban nem hiszek. A jövőt én nem falanszternek képzelem el, hanem lelki és testi felszabadulásnak a különböző kényszerek alól. A jövő nagy technikai segédeszközöket fog a rendelkezésünkre bocsájtani, de individualisztikusabb lesz a mi korunknál. Egyenlőbbek lesznek az emberek, de szabadabban fognak élni és cselekedni. Nem pirulákkal fognak táplálkozni, hanem a maihoz hasonló, de sokkal higiénikusabb és egészségesebb ételekkel. Pilulában lehet ugyan elég tápértéket nyújtani, de minden félig-meddig képzett laikus is tudja,

hogy a gyomornak nemcsak tápértékre, hanem *mennyiségre* is van szüksége, ami pedig egyén és egyén szerint különböző. Legelőször is a gyomor lázadna fel az uniformizálás ellen.

A ruházkodás. Más oldalról kétségtelen, hogy a ruházkodás terén bizonyos egyöntetűség, helyesebben demokrati- zálódás felé haladunk. A ruha már ma is lehet ugyan az egyéniségnek a kifejezője, de mind kevésbé különbözteti meg az egyes *osztályokat* egymástól. Azok a középkori fur- csaságok, mikor valaki a címerét viselte a hasán, vagy a háta közepén, a nadrág pedig annyi színű csikból állott, ahány szín volt az illetőnek a címerpajzsában, megszűntek. Ezzel szemben már ma is a ruha gyakorlatibb, jobban simul az időjárás követelményeihez, az anyaga pedig könnyebb és viselése kellemesebb. A további fejlődési icendencia is ebben az irányban vezet

Különösen lehel ezt u célszerűségi törekvést az utolsó harminc esztendő óta a *női divatról* tapasztalni. Nem is kell a nagyanyáink idejébe visszamennünk, elég ha a nyolcvanas évek divatlapjait szedjük elő, hogy megtaláljuk a puffos ujjakat, az uccák minden íberkulózis-bacillusát felseprő steppes szoknyái, a vesét és májat összenyomorító fűzöt és az egész női formát eltorzító turnúrt. Mindezek ma már a múltak emlékei közé tartoznak. Sőt ezt a célszerűségi törek- vést árulja el még a női hajviselet is, amely mindjobban magáévá teszi a kényelmes, fiús formákat.

Tagadhatatlan, hogy bizonyos közeledés észlelhető a *két nem* ruházkodását és külső megjelenését illetőleg is. Nőknél fiús frizura, férfiaknál simára borotvált arc. Nőknél a férfias szabású kosztüm, férfiaknál a puha gallér. Vele jár ez a nők térfoglalásával a kényér-kereső pályákon, de egyúttal a higiénikus szempontok terjedésével is. Igaz ugyan, hogy ne-

néz volna feltétlen bizonyossággal állítani, hogy a nők ma a higiénikus szempontok kedvéért vágatnák le a hajukat. Viszont épen itt, a divat terén hiányoznak a jövődőlés alapjául szolgáló exakt alapok. Legfeljebb bizonyos általános tendenciákra lehet rámutatni, de hogy milyen lesz a divat ötven esztendő múlva és hogy miként fog festeni néhány évtized múlva a nagyvárosok korzója, azt még a legnagyobb fantázia mellett sem lehet megmondani.

A nagyvárosok problémája. Korunknak egyik legérdekebb szociális alakulása a nagyváros, az emberi tömörüléseknek az a formája, ahol már nem sok ezer, hanem sok százezer, sőt több millió ember szorul össze aránylag kis területen. Ezek a nagyvárosok tisztára a tizenkilencedik és huszadik század produktumai. A régi idők nagyvárosai a maguk ötven-, száz-, de legfeljebb kétszázezer lakosával ezek mellett teljesen eltörpülnek. Ma már tudjuk, hogy azok a hihetetlen számok, melyek valamikor Babilon, Athén, vagy Róma lakosainak számáról forgalomba kerültek, a mesék országába utalandók. Fejlődésük határa adva volt az akkori primitív viszonyokban. Hiszen már a császárok korának Rómáját is alig leheteti; élelmezni. Ha elmaradt egy egyiptomi, vagy szicíliai gabonaszállítmány, az éhínség veszedelme, fenyegetett.

A mai nagyvárosoknak is van egy ilyen megoldandó nagy problémájuk, a *közlekedés*. A villamos-, automobiles autóbuszforgalom a nagyvárosokban máris akkora méretet öltött, hogy önmagát kezdi lehetetlenné tenni. Pedig ezekre a közlekedési eszközökre feltétlenül szükség van, mert a nagyvárosok terjeszkedésének határa adva van abban a távolságban, amelyet a hivatalán, vagy üzleti tevékenységének körén kívül lakó ember naponta kétszer, nagyobb

idővesztés nélkül megtehető. Hogy ez lehetséges legyen, a legtöbb nagyvárosban máris rátérlek a földalatti és emeletes vasutakra és a nagyobb forgalmú tereknek és keresztutaknak az aláaknázására. A fejlődés szükségképen továbbra is ebben az irányban fog haladni. Egymás alatt több rétegben lesznek az utak, a különböző rendszerű és gyorsaságú közlekedési alkalmatosságok számára. A gyalogjárókat a nagyobb forgalmú utak fölött, vagy alatt mozgó járda fogja továbbítani. De lehet a gyalogos közlekedésnek még más módját is elképzelni: olyan görkorcsolyákat, amelyek villamos erővel gördülnek tova és valamely központból vezeték nélkül kapják az áramot.

Mint hogy pedig a jövő nagyvárosában a közlekedésnek a lehetőségei így kiterjednek, az emberek nem lesznek arra kényszerítve, hogy bűzös, városi tömeglakásokban lakjalak, hanem munkahelyüktől távol, kertvárosszerű telepeken fognak elhelyezkedni. Telekspekuláció és lakbéruzsora a jövő nagyvárosában nem lesz, mert a társadalomnak kollektív munkája elkobzás és kommunizmus nélkül is meg fogja szüntetni a bármely formában jelentkező monopóliumokat és az életszükségleteket társadalmi ellenőrzés és igazgatás alá fogja helyezni.

A jövő embere. Ez fog elsősorban történni a földtulajdonnak mindennemű formájával, mely csak korlátolt mennyiségben áll az emberiségnek a rendelkezésére és így központi ellenőrzés nélkül a monopóliumnak összes alkat-elemeit magában hordozza. Az *abszolút magántulajdon*, úgy mint azt a régebbi idők ismerték, már a tizenkilencedik század folyamán igen erős csorbákat szenvedett. Adóztatási rendszerek, kisajátítási jog, beleavatkozás az építkezésbe, művelési módoknak a megállapítása, földreform és más ha-

sonló törvényhozási intézkedések megteremtettek a zökkenés nélküli átmenetet egy olyan állapothoz, amelyben a föld művelése csak foglalkozási jelent, de nem kimondott tulajdonosi minőséget. De szükségképpen ezt az állapotot kell előidézni azoknak a technikai változásoknak is, melyek az időjárás szabályozása, a csapadék elosztása, a termeléshez szükséges hő és egyéb előfeltételek szolgáltatása tekintetében végbemennek. Ha a termelésben a tudományos módszerek túlsúlyra jutnak az egyes ember munkájával szemben, az egyes embernek korlátlan tulajdonjoga a földet illetően nem lesz fenntartható.

Épen ezért a technikai előfeltételek magukkal fogják hozni azt is, hogy a jövő társadalma sokkal demokratikusabb lesz a miénknél és sokkal közelebb fog jutni *az emberi egyenlőség* gondolatának megvalósításához, nem abban a formában ugyan, hogy munkára való tekintet nélkül, egyenlő részt biztosítson mindenkinek az élet javaiból, hanem úgy, hogy mindenkinek *egyenlő lehetőségeket* nyújt tehetségeinek kifejtésére és az emberi társadalomban való érvényesülésre.

Vannak ugyan sokan, akik szeretik azt hangoztatni, hogy a városi élet túltengése, az industrializálódás és az idegek állandó túlfeszültsége mellett az emberiségnek el kell korcsosulni Semmi okunk sincsen, hogy hiteit adjunk az ilyen sötét jóslatoknak. Akármit, mondanak is, száz esztendő alatt hihetetlenül sokai; haladtunk előre a közegészségügy terén. Az orvosi tudomány egész sor betegséget kiirtott és az ember átlagos életkorát erősen kitolta. A higiéne terjedése és a szociális viszonyok kétségtelen javulása mellett javulni kell az egyes ember életfeltételeinek is. A mai ember a sport minden ágában különb teljesítményeket mutat

fel a régieknél, ez pedig korcsosodás mellett alig képzelhető. Azt lehetne ugyan ennek ellene vetni, hogy ilyesmi egyoldalú tréning mellett is lehetséges, igaz, de ma már kétségtelen bizonyossággal tudjuk, hogy a múlt századokkal szemben az európai ember átlagos testmagassága is növekedett. Ha egy félig-meddig megtermett mai ember végig megy a nagy múzeumok termein és összeméri magát a kiállított páncélokkal, alig talál egy-kettőt, amelybe beletérne. Nincs okunk feltételezni, hogy az emberiségnek akár testi, akár pedig szellemi fejlődése eljutott volna már tetőpontjára. összeköttetés idegen világokkal. . . . Kopernikus, akinek tana mostanában érte meg négyszázötven esztendő jubileumát, a legdestruktívebb elmék közé tartozott a maga idejében. Megdöntötte a föld középpontiságának hitét és a kis sárgolyó!, amelyen nyüzsög, hadakozik és szebb jövő felé halad az emberek társadalma, visszaszorította az őt megillető másod-, tized-, vagy huszadrangú helyre. Mióia ez a destruktív tan általános elismerésre tett szert, azóta természetszerűleg fel kellett merülni annak a gondolatnak is, hogy vajjon csak ez a kicsinyke föld volna arra hivatott, hogy gondolkodó lényeknek otthonául szolgáljon? Más világokon kétségtelenül épenúgy megvannak az életnek előfeltételei, mint a földön és *lehet*, hogy az ottani gondolkodó lényeknek a civilizációja a miénknél már sokkalta előrehaladottabb és tökéletesebb. *Lehet*, hogy vannak égitestek, amelyeknek gondolkodó lényei annyival fölöttünk állanak, amennyivel mi fölötté állunk annak az őstípusnak, amelyből az ember kisarjadzott. *Lehet*, hogy ezeknek az idegen világoknak lakói már olyan eszközöknek vannak a birtokában, melyekkel megkísérlették az összeköttetés létrehozását velünk és csak a mi érzékeink és eszközeink tökéletlensége okozta,

hogy nem tudtuk a jeleiket felfogni. De ki meri föltétlen bizonyossággal állítani, hogy azok a rejtelmes atmoszférikus és elektromos zavarok, amelyeket a drótnélküliség ideje óta itt is, ott is tapasztalnak és állítólag bizonyos szabályosság szerint ismétlődnek, nem idegen világoknak hozzánk eljuttatott híradásai? És ha ez így van, nem kell-e felmerülni a kérdésnek, hogy leszünk-e valaha abban a helyzetben, hogy összeköttetést teremtsünk az idegen világokkal?

Ma a válaszadás erre a kérdésre teljesen problematikus és egyebet nem mondhatunk, minthogy *teljesen kizárva semmi sincs*. A drótnélküli távíró ma körülbelül húsz esztendő. Közvetlenül a háború előtt óriási eredménynek számított, hogy a Berlin melletti naueni állomás jeleket tudott leadni Szent Ilonára. Ez a távolság 9000 kilométer. Ma a nagy erősségű drótnélküli állomások jelei kétszer is megkerülik a földet és a kibocsájtó állomás ismét fel tudja venni őket, szóval híreket tudunk eljuttatni 80.000 kilométer távolságra. A hozzánk legközelebb eső égitestnek, a holdnak közértávolsága mindössze 384.000 kilométer, tehát nem egészen ötször akkora, mint amennyire már az *emberi intelligenciának térbeli sugara elér*. Igaz, hogy a hold már kihalt és rajta a szerves életnek az előfeltételei nincsenek meg, a következő legközelebbi égi test, a Mars pedig már 79 millió kilométernyire esik tőlünk, de ez nem ok arra, hogy előre lehetetlennek bélyegezzünk valamit, amit magunk még nem tudunk megcsinálni. Hogy milyen lesz az érintkezésnek a módja és miként fogjuk a magunk agyának termékeit esetleg egészen más szerkezetű lényekkel közölni, ina egyáltalán nem fontos. A fontos csak az, hogy ne fosszuk meg magunkat *az elképzelésnek a lehetőségétől* és ne tegyük magunkat szegényebbé egy nagy és szép gondolattal

Akik lehetetlenségeket emlegetnek, azoknak csak egy összehasonlítás jellegével bíró példával felelhetünk. Akármelyik római számára hihetetlenül hangzott volna, ha egy olyan szerkezeetről mesélnek neki, amelynek segítségével mindennap este pontosan értesülhet Caesar galliai hadjáratának részleteiről. Ma ez az eszköz a birtokunkban van. Vajjon lehet-e a mi számunkra hihetlenebb, hogy ezt az eszközünket annyira fokozzuk, hogy annak működési köre az idegen világokat; is elérje?

Az ember aránylag nagyon rövid idő óta él a földön. A tudósok az első emlékekéi, amelyek egy emberhez hasonló típusnak a jelenlétére utalnak, ötszázezer esztendőre teszik. A civilizáció ideje sokkalta rövidebb és körülbelül hat-nyolcezer esztendőre tehető. Ennyire becsülhetők a Nílus, Tigris és Eufrates völgye legősibb kultúrájának maradványai. Század- vagy még kevesebb része ez annak az időnek, mióta az állati sorból kiemelkedett és a követ szerszámnak használó ember él ezen a földön. Ha ezalatt a rövid idő alatt az emberiség ennyit elért, van-e jogunk kétségbevonni, hogy útja állandóan felfelé vezet, van-e okunk lehetetlenségeket, emlegetni és szabad-e kétségbevonni, hogy beláthatatlannak a lehetőségek, melyek még előtte állanak? És ha csak technikai jellegű találmányokról beszélünk is, de a tapasztal a fokból megállapíthatjuk, hogy ezekben a találmányokban óriási demokratizáló, szellemi és erkölcsi impulzusokat adó erő rejlik, mi, akik azt hisszük, hogy az ember célja nem önmagában, hanem utódaiban rejlik, kételkedhetünk-e benne, hogy minden akadály dacára egy szebb és jobb jövő megteremtésén dolgozunk az utánunk következő nemzedékek számára?

TARTALOM.

Az összetett ember	5
Az emberi civilizáció kezdetei	13
(Az emberi civilizáció legrégebb emlékei. — A neandervölgyi ember. — A rénszarvas kora. — A negroidok problémája. — Hova tűnt a rénszarvas-kor <i>emberei!</i> — Átmenet az újabb kőkorszakba.— Az egyiptomi civilizáció eredete. — Mezopotámia. — A civilizáció szétterjedése. — Kréta szerepe a civilizáció történetében. — A fémek elterjedése. — Az írás eredete. — Az északiak megjelenése. — Az amerikai ember rejtélye. — önálló volt-e a közép-amerikai civilizáció? — A föld és faj szerepe a civilizáció történetében. — Irodalom.)	
Forradalom és ellenforradalom	73
Művészet és közgazdaság	95
Világelfogásunk válsága	124
(Az anyagi haladás százada. — A nagy kataklizma. — Világelfogás és lelki elhelyezkedés. — A modern világelfogás problémája. — Iskola és világelfogás. — Tétéles vallások és világelfogás. — Társadalom és világelfogás. — Új világelfogás felé.)	
A fehér ember detronizálása	205

Az eljövendő idők meséje 226
(A vasul ellenségei. — Az automobil. — A repülőgép. —
A repülés jövője. — A drótnélküli érintkezés és a
rádió — A mozi jövője. — A beszélőgép. — A múlt!
megőrkítése. — Mi lesz a könyvvel? — Az erő továbbí-
tása vezeték nélkül. — A naplemente zenei akkordokban
kifejezve. — Mi lesz, ha elfogy a szén? — Az atomok
energiája. — Ha nem lesz elegendő tápszer —
A lakás problémája. — Az étkezés. — A ruházkodás. —
A nagyvárosok problémája. — A jövő embere. — Össze-
kötetés idegen világokkal . . .)